

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОПІНКО СТАНІСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 342:[342.5:351.86]:(477-192.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**БЕЗПЕКОВІ ЗАГРОЗИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ТА РЕФЕРЕНДНОЇ
ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ В ПРИКОРДОННІ УКРАЇНИ**

052 – Політологія

Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С.О. Опінко

Науковий керівник: Юрійчук Євгенія Петрівна, доктор політичних наук, доцент

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Опінко С.О. Безпекові загрози електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 052 – Політологія (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

У дисертаційній роботі досліджуються загрози електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України через призму національної безпеки. Дана тематика є актуальною через довготривалу російську агресію супроти України, тенденції світової та регіональної політики, процеси європейської інтеграції України та звичні для Української державності проблеми такі як: низький рівень довіри до політичних інститутів, політичні кризи, слабка безпекова та регіональна політика тощо. Особливістю наукової роботи є те, що Прикордоння розглядається автором не просто, як географічне обмеження, а як сукупність унікальних та відмінних за своєю суттю прикордонних регіонів, кожен з яких має свої культурні, історичні, соціально-економічні, релігійні, мовні та етнічні особливості, котрі впливають на безпекові та легітимаційні процеси, як регіону так і держави в цілому.

Об'єктом дисертаційного дослідження є легітимація влади через вибори та референдуми в Україні, а **предметом** – безпекові загрози у сфері електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України. **Мета** дослідження полягає у визначенні та аналізі основних безпекових загроз у сфері електоральної та референдної легітимації влади в прикордонних областях України та формування пропозиції щодо протидії даним загрозам. Для досягнення мети було сформовано та вирішено низку **завдань**: визначено теоретико-методологічні засади дослідження; проаналізовано нормативно-інституційне забезпечення виборів та референдумів на предмет відповідності сучасним викликам та загрозам; виокремлено та проаналізовано основні легітимаційні та безпекові виклики у Прикордонні України; досліджено основні загрози політичного маніпулювання в Прикордонні України у сфері виборів та референдумів. **Структурно** робота складається зі вступу, чотирьох

розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У першому розділі дисертаційного дослідження автор розкриває теоретико-методологічні засади дослідження. Для дослідження легітимаційних процесів та безпекових явищ виокремлено наукові підходи: системний – для дослідження системи національної безпеки; неоінституціоналізм – для дослідження впливу формальних та неформальних інститутів на політичний простір Прикордоння України; конструктивізм – для дослідження конструювання ідентичностей у Прикордонні України; ціннісний – для аналізу явищ у сфері безпеки та формування висновків і рекомендацій з урахуванням ціннісного компонента як умови європейської інтеграції України. Комбінування теоретичних підходів і безпекових документів та концепцій дає змогу визначити, що електоральна (референдна) легітимація влади, як процес набуття виборними органами (політичними рішеннями) легітимності, є об'єктом захисту безпекової політики держави. Аналіз і поєднання модерних та постмодерних підходів дає змогу дослідити концепт Прикордоння та концептуальні основи політики іноземних держав щодо Прикордоння України. Використання загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, історичного, порівняльного, політико-правового аналізу, експертних оцінок, первинного і вторинного контент-аналізу (як кількісного, так і якісного), а також формування значної джерельної бази дозволяє комплексно дослідити обрану тему.

У другому розділі дослідження автором розкрито організаційні та політичні особливості проведення виборів та референдумів у Прикордонні України. Зокрема, звернено увагу на проблему політичної участі національних меншин у виборчих і референдних процесах. На думку автора, ключовою проблемою та загрозою організації майбутніх післявоєнних виборів, є російська агресія та її наслідки: окупація частини територій України, депопуляція регіонів південно-східного Прикордоння, збільшення кількості ВПО та біженців за кордоном тощо. Розв'язання актуальних проблем та недоліків адміністрування виборів виявлених під час попередніх виборчих циклів потребує масштабних організаційних зусиль з боку

виконавчої та законодавчої влади. Ключовою вимогою для удосконалення інституційно-нормативного забезпечення виборів є необхідність забезпечення відкритості, прозорості та демократичності процесу як запоруки легітимації виборів і особливо безпеки виборчого процесу.

Окрему увагу приділено розв'язанню проблем і загроз референдного законодавства України, а саме: 1) ризикам політичного маніпулювання навколо предмету референдуму; 2) організаційно-адміністративним проблемам; 3) ризикам низької явки на місцевих референдумах. Автор наголошує, що законодавцем проігноровано частину рекомендацій Венеціанської комісії до Закону України «Про всеукраїнський референдум», і попереджає про можливість повторення схожого сценарію у випадку законопроекту «Про місцевий референдум» №5512.

У третьому розділі дослідження акцентовано увагу на низці інформаційних і політичних загроз у Прикордонні України. Значний іноземний вплив на регіональний інформаційний простір, існування «білих плям» вітчизняного телерадіопростору та значне зростання популярності соціальних мереж і месенджерів свідчить про низький рівень захищеності інформаційного простору Прикордоння. Дана проблема стала критичною в період повномасштабного російського вторгнення, внаслідок чого інформаційний простір Прикордоння перетворився на інструмент впливу іноземних держав.

Традиційно складним питанням для України є проблема біпатризму мешканців Прикордоння. Аналіз практик масової примусової російської «паспортизації» на окупованих територіях, а також румунської та угорської «паспортизації» на території Чернівецької та Закарпатської областей свідчить про реальні безпекові загрози. Реалізація біпатридами пасивного та активного виборчого права створює суттєві ризики делегітимації виборчого процесу. На основі результатів дослідження автором запропоновано/виокремлено схему/механізм делегітимації виборчого процесу внаслідок/за участі в ньому кандидатів з подвійним (множинним) громадянством, проаналізовано останні законодавчі ініціативи щодо розв'язання проблеми множинного громадянства та запропоновано власні рекомендації урегулювання ситуації.

Аналіз партійного складу органів локальних і регіональних органів влади в Прикордонні засвідчує, що процес боротьби з проросійськими політичними партіями ще не завершено. А отже, на думку автора, варто переглянути та оновити підходи до впровадження політичних обмежень на основі партійного критерію, водночас зберігаючи легітимність органів місцевого самоврядування на підконтрольних Україні територіях. З іншого боку, на деокупованих територіях, навпаки, не варто поспішати з відновленням місцевого самоврядування.

Четвертий розділ дисертаційного дослідження присвячений безпековим загрозам політичного маніпулювання виборчими та референдними процесами в Прикордонні України. Значну увагу в дослідженні приділено легітимаційним технологіям російських псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях. Їх аналіз засвідчив нікчемність спроб рф досягти зовнішньополітичної легітимності «референдумів». рф надалі використовуватиме політичне та інформаційне значення псевдореферендумів у контексті російсько-української війни та докладатиме зусиль для просування тези про необхідність проведення нових «референдумів» під наглядом міжнародних організацій.

Доведено, що певні легітимаційні ризики та загрози пов'язані із залученням міжнародних організацій до процесу спостереження за виборами та референдумами. Держави Прикордоння, а особливо Угорщина, Румунія та рф активно використовують власну присутність в міжнародних організаціях задля впливу на процес електоральної та референдної легітимації влади в Україні. Окрім того, держава-агресор активно вдається до імітування інституту міжнародного спостереження при проведенні псевдореферендумів та псевдовиборів.

Автором проаналізовано практики іноземного втручання у виборчі процеси в Прикордонні України. Традиційно найбільшу активність тут демонструє рф, яка організовує провокації, конфлікти та інформаційні операції на етнополітичну та мовну тематики. Значну активність демонструють Румунія та Угорщина, які активно підтримують власні діаспори в Прикордонні, а також, у випадку Угорщини, підтримують регіональні угорські політичні проєкти. Безпекова ситуація є несприятливою в багатьох регіонах Прикордоння, що виявляється через домінування

етнічних і регіональних ідентичностей, підтримку сепаратизму, низький рівень довіри до влади. Відповіддю на дані виклики є перегляд та удосконалення вітчизняної етнополітики, політики ідентичності, регіональної та безпекової політики.

Насамкінець автор пропонує низку практичних рекомендацій, які дозволяють покращити процеси адміністрування виборів та референдумів і забезпечити безпеку та легітимність післявоєнних електоральних і референдних процесів у Прикордонні України.

Ключові слова: Європейський Союз, безпека, демократія, політичне маніпулювання, політичні інститути, російсько-українська війна, цифровізація, інформаційні технології, політика, деокупація, органи місцевого самоврядування, політична участь, Прикордоння України, вибори та референдуми, легітимація влади.

ABSTRACT

Opinko S.O. Security threats of electoral and referendum legitimation of power in the Borderlands of Ukraine – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 052 – Political Science (05 – Social and Behavioral Sciences). – Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2025.

The dissertation, examines the threats to electoral and referendum legitimation of power in the Borderlands of Ukraine, through the prism of national security. This topic is relevant due to the long-term Russian aggression against Ukraine, trends in world and regional politics, the processes of Ukraine's European integration and the usual problems for Ukrainian statehood, such as: low level of trust in political institutions, political crises, weak security and regional policy, etc. The peculiarity of the scientific work is that the border region is considered by the author not simply as a geographical limitation, but as a set of unique and inherently different border regions, each of which has its own cultural, historical, socio-economic, religious, linguistic and ethnic features that influence on security and legitimation processes, both of the region and the state as a whole.

The **object** of the dissertation research is the legitimization of power through elections and referendums in Ukraine, and the **subject** is the security threats in the field of electoral and referendum legitimization of power in the Borderlands of Ukraine. The **purpose** of the research is to identify and analyze the main security threats in the field of electoral and referendum legitimization of power in the border regions of Ukraine and to formulate a proposal to counteract these threats. To achieve the goal, a number of **tasks** were formulated and solved: the theoretical and methodological foundations of the study were defined; the regulatory and institutional support for elections and referendums was analyzed for compliance with modern challenges and threats; the main legitimization and security challenges in Borderlands of Ukraine were identified and analyzed; the main threats of political manipulation in the Borderlands of Ukraine in the field of elections and referendums were investigated. Structurally, the work consists of an introduction, four chapters divided into 13 subsections, conclusions, a list of sources used, and appendices.

In the first section of the dissertation research, the author reveals the theoretical and methodological foundations of the research. To study legitimization processes and security phenomena, scientific approaches have been identified: systemic - for studying the national security system; neo-institutionalism - for studying the influence of formal and informal institutions on the political space of the Border Region of Ukraine; constructivism - for studying the construction of identities in the Border Region of Ukraine; valuable - for the analysis of phenomena in the field of security and the formation of conclusions and recommendations taking into account the value component as a condition for the European integration of Ukraine. The combination of theoretical approaches and security documents and concepts makes it possible to determine that the electoral (referendum) legitimization of power, as the process of gaining legitimacy by elected bodies (political decisions), is the object of protection of the state's security policy. The analysis and combination of modern and postmodern approaches allows us to explore the concept of the Borderlands and the conceptual foundations of foreign states' policies regarding the Borderlands of Ukraine. The use of general scientific methods: analysis, synthesis, induction and deduction, generalization, historical, comparative, political and legal analysis, expert assessments,

primary and secondary content analysis (both quantitative and qualitative), as well as the formation of a significant source base allows for a comprehensive study of the chosen topic.

In the second chapter of the study, the author reveals the organizational and political features of holding elections and referendums in the Borderlands of Ukraine. In particular, attention is drawn to the problem of political participation of national minorities in election and referendum processes. According to the author, the key problem and threat to the organization of future post-war elections is Russian aggression and its consequences: the occupation of part of the territories of Ukraine, the depopulation of the regions of the southeastern Borderland and the increase in the number of IDPs and refugees abroad, etc. Addressing the current problems and shortcomings of election administration identified during previous election cycles requires large-scale organizational efforts by the executive and legislative branches. A key requirement for improving the institutional and regulatory support for elections is the need to ensure openness, transparency, and democracy of the process as a guarantee of the legitimacy of elections. On the other hand, it is necessary to ensure the security of the electoral process.

Special attention should be paid to solving the problems and threats of the referendum legislation of Ukraine, namely: 1) the risks of political manipulation around the subject of the referendum; 2) organizational and administrative problems; 3) the risks of low turnout at local referendums. The author emphasizes that the legislator ignored some of the recommendations of the Venice Commission to the Law of Ukraine "On the All-Ukrainian Referendum", and warns of the possibility of a similar scenario repeating in the case of the draft law "On Local Referendum" No. 5512.

In the third section of the study, attention is focused on a number of informational and political threats in the Borderlands of Ukraine. A significant degree of foreign influence on the regional information space, the existence of "white spots" in the domestic television and radio space, and the significant growth in the popularity of social networks and messengers indicate a low level of security of the information space of the Borderlands. This problem became critical during the period of the full-scale Russian invasion, as a result of which the information space of the Borderland turned into an instrument of influence of foreign states.

Traditionally, a difficult issue for Ukraine is the problem of bipatriism among the residents of the Borderlands. An analysis of the practices of mass forced Russian «passporting» in the occupied territories, as well as Romanian and Hungarian «passporting» in the territories of Chernivtsi and Zakarpattia regions, indicates certain security threats. The implementation of passive and active suffrage by bipatris creates significant risks of delegitimation of the electoral process. Based on the results of the study, the author proposed/identified a scheme/mechanism of delegitimization of the electoral process due to/with the participation of candidates with dual (multiple) citizenship, analyzed the latest legislative initiatives to resolve the problem of multiple citizenship, and offered his own recommendations for resolving the situation.

An analysis of the party composition of local and regional authorities in the Borderlands confirms that the process of fighting pro-Russian political parties is not yet complete. Therefore, in the author's opinion, it is necessary to review and update approaches to the implementation of political restrictions based on party criteria, while it is necessary to preserve the legitimacy of local self-government bodies in the territories controlled by Ukraine. On the other hand, in the case of de-occupied territories, on the contrary, there should be no rush to restore local self-government.

The fourth section of the dissertation research is devoted to the security threats of political manipulation of electoral and referendum processes in the Borderlands of Ukraine. Considerable attention is paid in the study to the legitimization technologies of Russian pseudo-referendums on the temporarily occupied territories. Their analysis demonstrated the futility of the Russian Federation's attempts to achieve foreign policy legitimacy for the "referendums". The Russian Federation will continue to use the political and informational significance of the pseudo-referendums in the context of the Russian-Ukrainian war and will make efforts to promote the thesis of the need to hold new "referendums" under the supervision of international organizations.

It is proven that certain legitimization risks and threats are associated with the involvement of international organizations in the process of observing elections and referendums. The border states, and especially the Hungary, Romania, Russian Federation, are actively using their presence in international organizations to influence the process of

electoral and referendum legitimation of power in Ukraine. In addition, the aggressor state actively tries to imitate the institution of international observation when conducting pseudo-referendums and pseudo-elections.

The author analyzed the practices of foreign interference in electoral processes in the Borderlands of Ukraine. Traditionally, the Russian Federation, which organizes provocations, conflicts and information operations on ethno-political and linguistic topics, is the most active here. Significant activity is demonstrated by Romania and Hungary, which actively support their own diasporas in the Borderlands, and also, in the case of Hungary, support regional Hungarian political projects. The security situation is unfavorable in many regions of the Borderlands, which is manifested through the dominance of ethnic and regional identities, support for separatism, and low levels of trust in the authorities. The response to these challenges is to review and improve national ethno-politics, identity politics, regional and security policies.

In the end, the author offers a number of practical recommendations that allow to improve the processes of administration of elections and referendums, and to ensure the security and legitimacy of post-war electoral and referendum processes in the Borderlands of Ukraine.

Keywords: European Union, security, democracy, political manipulation, political institutions, Russian-Ukrainian war, digitalization, information technologies, politics, de-occupation, local self-government bodies, political participation, Borderlands of Ukraine, elections and referendums, legitimation of power.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Опінко С.О. Безпековий аналіз інформаційного простору Херсонської області в період російської окупації. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. №10. С. 209-223.
2. Опінко С.О. Псевдореферендуми на окупованих територіях України як

механізм зовнішньополітичної «легітимації» російської агресії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. Т. 47. С. 266-278.

3. Опінко С.О. Функціонування Державного реєстру виборців в умовах сучасних викликів. *Регіональні студії*. Ужгородський національний університет, 2024. №36. С. 53-58.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Опінко С. О. Колабораціонізм у місцевих органах влади України у воєнний час (на прикладі Херсонщини). *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці, 28 червня 2022 року. Технодрук, Чернівці, 2022. С. 243-246.

2. Опінко С. О. Необхідність удосконалення адміністрування електоральних процесів в Україні в контексті російської агресії. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*: зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 25 травня 2023 р.) / упорядник В. А. Білик. Луцьк, 2023. С. 207-209.

3. Опінко С.О. Безпекові ризики та перспективи подальшої співпраці України та ОБСЄ. *Актуальні дослідження правової та історичної науки.*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 13 – 14 червня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu, Тернопіль, 2024. Випуск 62. С. 174-176.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Yuriychuk Y., Opinko S. Administration of election and referendum processes in the regions of Ukraine in the post-war period: security and legitimation challenges. *The legitimacy of new regionalism in the European integration process: Supplement of the Annals University of Oradea. International Relations and European Studies*: papers of the international Jean Monnet conference, Oradea, 4th -5th of May 2023 / coord.: Polgár István,

Mircea Brie. Debrecen. Debrecen University Press, Oradea. Editura Universităţii din Oradea, 2023. P. 129-140. (Особистий внесок автора: охарактеризовано труднощі організації виборів і референдумів, вплив російського фактору на адміністрування та перебіг виборів, а також обґрунтовано необхідність забезпечення відкритості, демократичності та прозорості виборчого процесу. Запропоновано 50% практичних рекомендацій).

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
.....	24
1.1. Методологічні підходи та теоретико-концептуальні основи дослідження безпекових явищ і легітимаційних процесів.	24
1.2. Теоретико-концептуальні засади дослідження Прикордоння.	39
1.3. Огляд джерельної бази дослідження.	49
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2 БЕЗПЕКОВІ ТА ЛЕГІТИМАЦІЙНІ АСПЕКТИ	
ІНСТИТУЦІЙНО-НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ І	
РЕФЕРЕНДНИХ ПРОЦЕСІВ	65
2.1. Особливості інституційно-нормативного забезпечення участі національних меншин Прикордоння України у виборчих і референдних процесах.	65
2.2. Адміністрування виборчих та референдних процесів у контексті сучасних безпекових і легітимаційних викликів.	72
2.3. Легітимаційні ризики референдного законодавства в Україні.	83
2.4. Захист персональних даних виборців: легітимаційні аспекти.	92
Висновки до розділу 2.....	98
РОЗДІЛ 3 БЕЗПЕКОВІ ЛЕГІТИМАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ВИБОРІВ І	
РЕФЕРЕНДУМІВ У ПРИКОРДОННІ УКРАЇНИ.....	100
3.1. Регіональний інформаційний простір як інструмент зовнішньополітичного впливу держав Прикордоння.	100
3.2. Подвійне громадянство мешканців Прикордоння як загроза легітимності публічної влади в регіонах.	112
3.3. Політичний аналіз партійного складу локальних і регіональних органів влади: безпековий і легітимаційний вимір.	126
Висновки по розділу 3	138

РОЗДІЛ 4 МАНІПУЛЮВАННЯ ВИБОРЧИМИ ТА РЕФЕРЕНДНИМИ ПРОЦЕСАМИ В ПРИКОРДОННІ УКРАЇНИ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ	141
4.1. Псевдореферендуми як легітимаційна технологія російської федерації.	141
4.2. Безпекові та легітимаційні аспекти залучення міжнародних організацій до спостереження за виборами і референдумами в Прикордонні України.	151
4.3. Безпекові загрози маніпулювання народним волевиявленням національних меншин у прикордонних регіонах.....	159
Висновки до розділу 4.....	177
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	17
ДОДАТКИ	237

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. АР Крим – Автономна республіка Крим.
2. БДПЛ – Бюро демократичних інститутів та прав людини.
3. БРІКС – Міжнародна організація, назва походить від перших літер назв держав-членів: Бразилія, росія, Індія, КНР, ПАР.
4. ВА – Військові адміністрації.
5. ВКУ – Виборчий Кодекс України.
6. ВПО – Внутрішньо переміщені особи.
7. ВРУ – Верховна Рада України.
8. ВЦА – Військово-цивільні адміністрації.
9. ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй.
10. ДЕСС – Державна служба з етнополітики та свободи совісті
11. ДНР/ЛНР – Донецька народна республіка/Луганська народна республіка, сепаратистські квазідержавні утворення на території Донецької/Луганської областей України.
12. ДРВ – Державний реєстр виборців (України).
13. ЄС – Європейський Союз.
14. ЗУ – Закон України.
15. ІАС – Інформаційно аналітична система.
16. КМІС – Київський міжнародний інститут соціології.
17. КУ – Конституція України.
18. МЗС – Міністерство закордонних справ (України).
19. НАТО – Організація Північноатлантичного договору.
20. НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень.
21. НРУТР – Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
22. НСТУ – Національна суспільна телерадіокомпанія України.
23. ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі.
24. ООН – Організація Об'єднаних націй.
25. ОРДЛО – Окремі райони Донецької і Луганської областей (України).

26. ОТГ – Об’єднана територіальна громада.
27. ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи.
28. РЄ – Рада Європи.
29. РНБО – Рада національної безпеки та оборони (України).
30. рф – російська федерація.
31. СБУ – Служба безпеки України.
32. СЗНБУ – Система забезпечення національної безпеки України
33. СНБУ – Система національної безпеки України
34. СММ – Спеціальна моніторингова місія.
35. СНД – Співдружність незалежних держав.
36. ТВК – Територіальна виборча комісія.
37. ТОТ – Тимчасово окуповані території (України).
38. ЦВК – Центральна виборча комісія (України).

ВСТУП

Актуальність теми: Сучасні процеси, явища та події світової та регіональної політики змінюють традиційне, модерне бачення державного суверенітету й національної безпеки, переосмислюють місце та роль державних кордонів. Зовнішні загрози як от: глобальні впливи, поширення у світі тенденції до сепаратизму та регіоналізму, зменшення ролі держави в процесі прийняття рішень, практика зовнішнього втручання у виборчі та референдні процеси, доповнюються традиційними для України проблемами: незадовільним рівнем публічного управління, кризою легітимності та високим рівнем недовіри до влади, політичною корупцією і зловживаннями представників влади тощо. На даному етапі, з одного боку, безпосередньою безпековою загрозою для України є російська військова агресія. З іншого боку, процеси європейської інтеграції та активізація транскордонної і діаспоральної політики сусідніх держав є викликом для національної безпеки та легітимаційних процесів в Україні.

Прикордонні регіони України є унікальними та відмінними за своєю історією, культурою, рівнем соціально-економічного розвитку, складом населення та перебігом політичних процесів. Історично ці регіони тривалий час перебували у складі різних іноземних держав, внаслідок чого в українському Прикордонні проживають представники різних національних меншин, а його території нерідко розглядаються представниками іноземних держав як частина їхніх історичних земель, що впливає на політику цих держав. Наголошуємо, що нині частина території Прикордоння України окупована росією, яка вдалася до імітування процедури референдуму для легітимації анексії українських територій. Тому, в умовах сучасного безпекового середовища пріоритетними є дослідження соціально-політичних, зокрема легітимаційних і безпекових процесів у Прикордонні України.

Процеси легітимації влади в Прикордонні України залежать від низки зовнішніх і внутрішніх факторів та характеру взаємовідносин між «центром» та «периферією». У ХХІ столітті ключовим механізмом політичної легітимації влади є вибори та референдуми. З одного боку, мова йде про процес формування складу

органів місцевої влади (прийняття рішення) та надання їм легітимності, з іншого боку мешканці Прикордонні України беруть участь у загальнонаціональних виборчих (референдних) процесах і впливають на їх результати й легітимність.

Вибори та референдуми є загальноприйнятою нормою у сучасному світі, якої, хоч і формально, дотримуються не лише демократичні, а й авторитарні режими. Розвиток вітчизняної виборчої системи пройшов досить довготривалий період, протягом років незалежності була сформована інституційна та нормативна бази адміністрування виборів і референдумів, було апробовано різні моделі виборчої системи, врешті-решт інститут виборів інституціоналізовано, він став загальноприйнятою практикою в Україні. Проведення виборів є запорукою розвитку вітчизняної демократичної системи, становлення та визнання України у світі як демократичної держави, проте попри всі позитивні зміни вітчизняне інституційно-нормативне забезпечення виборів є досі недосконалим, що, зокрема, позначається на легітимності виборів. Події XXI століття, в тому числі «гібридні війни» демонструють, що навіть держави з усталеними демократичними виборчими традиціями стають жертвами зовнішнього втручання та гібридних атак, метою яких є викривлення або підміна результатів виборів/референдуму. А тому, враховуючи недосконалу природу виборів, зовнішні ризики та загрози, недоліки інституційно-нормативного забезпечення виборів/референдумів, а також традиційні для України політичні турбуленції, стає доцільним вивчення безпекових загроз виборчих і референдних процесів у Прикордонні України.

Інструментарій, який використовують іноземні держави для втручання у виборчі процеси Прикордоння України є досить широким і містить безліч прямих і непрямих засобів, механізмів політичного маніпулювання: поширення дезінформації, фінансово-економічну допомогу, втручання в процес політичної агітації, поширення неконвенційних політичних практик і процедур («паспортизація», виборчий «туризм») та, навіть, спроби підміни та імітації виборчих і референдних процесів. Іноземне втручання націлене на демократичні практики та процедури формування органів державної та місцевої влади, на поведінку місцевого електорату, при цьому особливості та специфіка Прикордонних регіонів є ключовим фактором, що

впливають на зміст, характер та успішність (неуспішність) іноземного втручання. В сукупності згадані проблеми загрожують і підривають легітимність державної влади та національний суверенітет у Прикордонні, дезінтегрують місцеве населення, призводять до політизації регіональної та етнічної ідентичності, виникнення сепаратистських рухів та інших безпекових загроз. Хронологічно дослідження даної тематики автором обмежується періодом 2014-2024 рр. із окремими ретроспективними оглядами.

Мета і завдання дослідження: метою є визначити та проаналізувати основні безпекові загрози в сфері електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України, запропонувати оптимальні шляхи та методи протидії даним загрозам. З огляду на поставлену мету визначено наступні завдання дисертаційного дослідження:

- визначити теоретико-концептуальні та методологічні підходи до розуміння безпекових явищ та легітимаційних процесів, дослідження Прикордоння;
- здійснити комплексний аналіз відповідності інституційно-нормативного забезпечення виборів і референдумів сучасним безпековим загрозам і викликам у Прикордонні України в контексті легітимації влади, запропонувати оптимальні шляхи та методи удосконалення виборчої системи України;
- проаналізувати структуру інформаційного простору регіонів Прикордоння, політичний склад локальних і регіональних органів влади, визначити їх вплив на регіональну безпеку, розглянути безпекові загрози практик подвійного громадянства в Прикордонні України;
- виокремити та дослідити основні безпекові загрози політичного маніпулювання в Прикордонні України, їх зовнішньополітичні, легітимаційні аспекти;
- проаналізувати практики втручання у виборчі/референдні процеси та безпекову ситуацію в Прикордонні України, дослідити ризики ймовірного сепаратизму в прикордонних регіонах;

Об'єкт дослідження: Легітимація влади через вибори та референдум в Україні.

Предмет дослідження: Безпекові загрози у сфері електоральної та референдної

легітимації влади в Прикордонні України.

Методи дослідження. Для досягнення мети поставленої та виконання завдань дослідження автор використав низку методологічних підходів. Системний підхід дозволяє цілісно та структурно дослідити національну безпеку як систему, поєднати між собою, комплексно вивчити всі її складники, елементи та підсистеми, визначити вплив на неї зовнішнього середовища, а також дослідити систему національної безпеки України як частину політичної системи України. Неоінституціоналізм дає змогу дослідити роль, розвиток і взаємодію різних формальних (вибори, референдум, міжнародне спостереження) та неформальних (виборчий туризм, подвійне громадянство) політичних інститутів. Ціннісний підхід дозволяє здійснити аналіз явищ у сфері безпеки та сформулювати висновки з урахуванням ціннісного компонента, що неабияк важливо в умовах європейської інтеграції України. Дослідження тематики Прикордоння зумовлює використання конструктивістського підходу для дослідження проблеми конструювання ідентичностей в Прикордонні України. Аналіз і поєднання модерних та постмодерних підходів дає змогу дослідити концепт Прикордоння та концептуальні основи політики іноземних держав щодо Прикордоння України. Використання загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, історичного, порівняльного, політико-правового аналізу, експертних оцінок, первинного і вторинного контент-аналізу (як кількісного, так і якісного), а також формування значної джерельної бази дозволяє комплексно дослідити обрану тему.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: Тема дисертаційного дослідження тісно пов'язана з двома кафедральними темами: 1) «Політичні процеси та публічне управління в умовах сучасних викликів і загроз» (№ держреєстрації 0119U103774), яка виконувалася на кафедрі протягом 2019-2024 рр.; 2) «Забезпечення стійкості політичної системи управлінської діяльності в умовах російсько-української війни та глобальної нестабільності» (№ держреєстрації 0124U004630), яка виконується на кафедрі з 2024 р.

Наукова новизна отриманих результатів. Основні результати наукового дослідження містять новітні для вітчизняної науки теоретико-концептуальні та

практичні рекомендації щодо протидії безпековим загрозам у сфері електоральної та референдної легітимації влади у Прикордонні України.

Уперше:

- встановлено зв'язок між процесами електоральної/референдної легітимації влади та національною безпекою, доведено, що процеси легітимації влади є об'єктом захисту національної безпеки України;

- проведено наукове дослідження конвенційних та неконвенційних політичних практик у Прикордонні України («паспортизація», виборчий «туризм», транскордонна політична агітація, політична, інформаційна та інша підтримка політичних партій в Україні тощо), визначено їх вплив на легітимаційні та безпекові процеси прикордонних регіонів;

- концептуалізовано вплив участі у виборах кандидатів із подвійним (множинним) громадянством на легітимність виборів і обраних органів влади, встановлено, що їх участь у виборах зменшує рівень довіри до виборних органів влади, до органів адміністрування виборів, негативно впливає на явку виборців, а тому делегітимує виборчий процес;

- запропоновано систему критеріїв дослідження електоральної/референдної легітимації влади в Прикордонні України національними меншинами, через забезпечення/наявність/відсутність у них: 1) культурно-освітніх потреб; 2) безпеки; 3) механізмів політичної участі; 4) контролю виборчого процесу; 5) позитивну/негативну оцінку виборчого процесу ззовні (громадськістю, міжнародним співтовариством).

Удосконалено:

- вітчизняні підходи до розв'язання проблеми присутності представників заборонених проросійських політичних сил в органах місцевої влади, запропоновані автором заходи передбачають встановлення мінімальної чисельності депутатів місцевих рад і механізму делегування окремих повноважень до голови ради (його заступників або секретаря) для збереження легітимності місцевих рад, які ризикують бути розформовані внаслідок державної політики щодо протидії проросійським політичним силам;

– вітчизняні механізми щодо забезпечення політичної безпеки: люстрація та заборона участі у виборах (у роботі органів адміністрування виборів) осіб, які пов'язані з проросійськими політичними силами; розширення переліку заборонених політичних партій; посилення безпекового аспекту у співпраці з ОБСЄ.

Набули подальшого розвитку:

– ідеї, погляди та підходи щодо: удосконалення референдного законодавства України; розв'язання актуальних проблем адміністрування виборчих і референдних процесів у регіонах Прикордоння; реформування та оновлення даних Державного реєстру виборців і захисту персональних даних виборців з акцентом на кіберзахист;

– наукові основи дослідження: російських псевдореферендумів як легітимізаційної технології держави агресора; маніпулювання РФ інститутом міжнародного спостереження; актуалізовано необхідність протидії російській концепції псевдореферендумів, як механізму вирішення майбутнього статусу окупованих територій;

Практичне значення очікуваних результатів. Науково-практичні рекомендації запропоновані автором дослідження дозволяють удосконалити процес адміністрування виборчого (референдного) процесу в Прикордонні України; покращити безпекове середовище прикордонних регіонів України у відповідності до поточних політичних та інформаційних загроз; якісно оновити та переглянути підходи до реалізації регіональної політики держави; також автором дослідження проаналізовано та запропоновано зміни, як до чинних нормативно-правових актів, так і пропозиції до законопроектів, що розглядаються ВРУ.

Практичні висновки та рекомендації можуть бути використані широким колом суб'єктів: органами державної влади та посадовими особами, які формують та реалізують державну політику у сферах, дотичних до теми дисертаційного дослідження; міжнародними та вітчизняними недержавними організаціями, що здійснюють дослідження, аналіз, моніторинг, спостереження процесів і явищ, які вивчаються в дисертаційній роботі; закладами вищої освіти та науковими установами в процесі викладання навчальних дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, результати та рекомендації наукової роботи розроблені дисертантом особисто. З наукових публікацій, опублікованих у співавторстві, у дослідженні використано ті частини, які є результатом особистих напрацювань автора дисертації.

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження представлені в трьох наукових статтях, опублікованих в українських фахових виданнях категорії «Б». Додатково результати дисертаційного дослідження відображені в одній науковій статті виданій у співавторстві за кордоном. Також, наукові розробки автора апробовані на п'ятьох міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації складає 257 сторінок, з яких 169 – основний текст. Список використаних джерел містить 453 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні підходи та теоретико-концептуальні основи дослідження безпекових явищ і легітимаційних процесів

Дослідження безпекових загроз електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України потребує встановлення чітких теоретико-методологічних рамок дослідження. Насамперед розпочнемо з осмислення проблеми безпеки в політичній науці та визначення безпекових загроз. Визначення сутності та змісту поняття «безпека» у світовій філософській і політичній думці прослідковується ще з зародження політичної філософії в Античну добу. Так, Платон під безпекою розумів відсутність небезпеки [208], а його учень Аристотель вказував на необхідність забезпечення безпеки громадян полісу [10]. В епоху пізнього Середньовіччя та Нового часу Ніколо Макіавеллі, Томас Гоббс, Бенедикт Спіноза окреслювали різні аспекти безпеки. Зокрема, Н. Макіавеллі відзначав важливість воєнної безпеки [146], а Т. Гоббс вказував на необхідність створення федеративної гілки влади, на яку було б покладено низку безпекових функцій [47], водночас, Б. Спіноза відзначав безпеку як ключову суспільну мету [325]. В епоху Просвітництва, безпеку переважно розглядали в контексті теорії суспільного договору.

На сучасному етапі, центральне місце в безпекових дослідженнях представників політичних, соціальних, правничих, воєнних наук і науки про державне управління посідає концепт національної безпеки. Всебічно її розуміння сформувалося в теорії міжнародних відносин. Відзначимо особливий внесок таких західних дослідників як: Ганс Моргентау [424], Збігнєв Бжезинський [16], Генрі Кіссінджер [118], Семюель Гантінгтон [352], Френсіс Фукуяма [350] та ін. Саме праці даних вчених сформували сучасне розуміння національної безпеки, системи її забезпечення, національних інтересів, тощо. Серед вітчизняних науковців, які розглядають національну безпеку в контексті міжнародних відносин, варто відзначити внесок В. Горбуліна [313], Г. Перепелиці [106], Б. Парахонського [198] та ін.

Теоретико-методологічне осмислення національної безпеки в праві та публічному управлінні досліджує Р. Луцький, який виокремлює два підходи: 1) національна безпека як стан захищеності; 2) національна безпека як сукупність заходів по захисту конституційного ладу. На його думку, поєднання обох підходів дозволяє визначити національну безпеку одночасно, як стан захищеності конституційного ладу, і як систему нормативних, організаційних, інституціональних заходів, що її захищають [143, с. 155]. На противагу суто юридичному розумінню, О. Полтораков пропонує два політологічні підходи до розуміння національної безпеки: 1) національна безпека, як ступінь захищеності інтересів громадянина, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; 2) національна безпека, як ступінь відсутності згаданих загроз для громадянина, суспільства та держави [218, с. 25]. Законодавче розуміння даного терміну наступне: «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [247].

Законодавча типологізація безпекових загроз на реальні та потенційні загрози не співпадає із думкою окремих дослідників (Р. Луцький та О. Полтораков), які типологізують безпекові загрози за джерелом походження, виділяючи зовнішні та внутрішні загрози. Американські урядовці, політики та вчені для означення зовнішньополітичних загроз використовують термін «national security» [444, с. 150] (національна безпека), а для означення загроз тероризму, екстремізму, стихійних лих – термін «homeland security» [444, с. 94] (домашня/внутрішня безпека). За змістом термін «homeland security» є близьким до вітчизняного терміну «державна безпека», хоча останній має радянське походження. Водночас стратегія забезпечення державної безпеки України вказує, що загрози державній безпеці мають як внутрішнє, так і зовнішнє походження [263]. Таким чином, в даному питанні законодавець дотримуються принципу взаємозалежності та нерозривності між зовнішньою та внутрішньою політикою держави.

З іншого боку враховуючи, що національна безпека є досить широким поняттям, і як об'єкт дослідження є міждисциплінарним, вважаємо за необхідне конкретизувати безпекові загрози за сферами та напрямками в контексті об'єкта

дослідження політичних наук. Так, згідно з профільним законом державна політика національної безпеки спрямована на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [247]. При цьому, законодавець залишає перелік напрямків державної політики у сфері національної безпеки невичерпним, що зумовлює наше звернення до наукових джерел. Нині існує безліч типологій і класифікацій основних сфер і напрямків політики національної безпеки. Зокрема, львівські вчені виокремлюють сім сфер державної політики щодо забезпечення національної безпеки: політичну, економічну, соціальну, воєнну, екологічну, інформаційну та зовнішньополітичну. При цьому під політичною безпекою автори розуміють комплекс заходів, спрямованих на збереження легітимного конституційного та легітимного політичного ладу в державі [62, с. 22-23, с. 50].

Світові класики безпекових досліджень, автори концепції «сек'юритизації» британський вчений Барі Бузан, данський вчений Оле Вевер, нідерландський дослідник Яап де Вільде для дослідження безпеки використовують комунікативні та дискурсивні підходи. Сутність концепції «сек'юритизації» полягає в наступному: якщо актор заявляє, що певне питання становить загрозу для його існування, то дане питання «сек'юритизується», тобто стає об'єктом безпекових дій з боку актора, який вживає заходів для власного захисту. В запропонованій концепції вчені виокремили п'ять секторів безпеки, одним з яких є політичний. Дослідники підкреслюють, що головною загрозою в політичному секторі є загроза державному суверенітету. Вони також наголошують, що загрози в політичному секторі стосуються: «(1) внутрішньої легітимності політичного інституту, насамперед ідеології та інших конституційних положень і питань, що визначають державу; і (2) зовнішнього визнання держави, її зовнішньої легітимності» [434, с. 144]. Таким чином, у політичному секторі загрози визначені в термінах принципу суверенності. Загрозу суверенності становить все, що підриває її легітимність, або посягає на владний авторитет.

Досліджуючи політичні та інформаційні загрози звертаємо увагу на визначення Г. Грабіної та І. Милосердної, які пропонують використовувати термін «інформаційна політична загроза», під яким дослідниці розуміють «потенційне (явне

чи неявне) використання інформації в політичній сфері для завдання шкоди інтересам громадян, держави та постіндустріального суспільства в цілому, що циркулює в елементах політичної структури – політичних, державних організаціях, установах, а також в єдиному інформаційному просторі» [410, с. 118]. Перелік таких загроз є досить широким: викрадення секретної інформації, кіберзагрози, політичне маніпулювання, дезінформація та фейки, інформаційні операції тощо [410, с. 119-120].

На перший погляд, видається, що політична безпека, як складник національної безпеки, є саме тим концептом, який ідеально підходить для дослідження обраної тематики, проте електоральна/референдна легітимація влади як процес набуття легітимності, супроводжується й іншими складниками, які зачіпають інші сфери/сектори безпеки, зокрема інформаційну безпеку. Тому, в рамках даного дисертаційного дослідження, найбільш релевантним є використання терміну «національна безпека» з конкретизацією на політичній та інформаційній сферах як «підсистемах» національної безпеки.

У контексті дослідження вважаємо доцільним розглянути термін «система національної безпеки України» (СНБУ), проте констатуємо, що змістовне значення даного терміну у вітчизняній науці досі не сформоване, і серед науковців точаться дискусії, як щодо наповнення змісту даного поняття та виокремлення елементів СНБУ, так і щодо встановлення її взаємозв'язків з «системою забезпечення національної безпеки України» (СЗНБУ). В. Смолянюк пропонує розглядати СНБУ, як соціальну систему, націлену на реалізацію національних інтересів, саме національні інтереси поряд з національними цінностями, на його думку є центральною категорією СНБУ. На його думку взаємозв'язок СНБУ з СЗНБУ полягає в тому, що СНБУ є первинною системою, а СЗНБУ вторинною, метою існування останньої є забезпечення існування та створення умов для виконання функцій СНБУ, тобто за такого підходу СЗНБУ є сукупністю нормативних, інституційних і організаційних механізмів реалізації СНБУ [320, с. 108-110, с. 114-115]. В свою чергу В. Куйбіда та В. Пасічник пропонують схожий підхід, хоча центральною категорією СНБУ вважають національну ідею, на основі якої формуються національні цінності

та інтереси. На їх думку, СНБУ складається з досить широкого переліку реальних, світоглядних, матеріальних та нематеріальних елементів і категорій, серед яких СЗНБУ розглядають як сукупність сил і засобів, за допомогою яких реалізується державна безпекова політика, а політична та інформаційна безпека є підсистемами СНБУ [139, с. 121-122].

Наступною важливою категорією дослідження є «легітимність» та «легітимація». У працях філософів часів античності, термін легітимність мав переважно юридичне значення, в сучасному політологічному, соціологічному та юридичному розумінні легітимність розглядають з позиції довіри, справедливості, законності, доцільності, врахування етично-моральних норм та суспільної згоди.

Концепція легітимності в її сучасному науковому розумінні сформувалася на основі праць класиків соціології та політології Макса Вебера, Девіда Істона, Девіда Бітема та ін., хоча й нині політологи, соціологи та правники дискутують щодо означеної дефініції. Так, М. Вебер визначив легітимність як віру та переконаність людей в необхідності визнавати та підкорятись владі, виділивши три типи панування (легітимності): традиційний, харизматичний та раціонально-легальний, кожному з яких притаманні різні мотиви населення до визнання та підкорення владі [144, с. 157-172]. У свою чергу Д. Істон розглядав проблему легітимності через призму дослідження політичних систем і демократії, за Д. Істоном саме легітимність трансформує довіру до влади в її підтримку, а легітимність є запорукою стабільного функціонування політичної системи [401, с. 278-310]. Згідно з Д. Бітемом легітимність проявляється у формі згоди частини тих, ким керують, при цьому легітимність базується як на офіційних, так і неофіційних правилах та нормах, які однаково визнаються як тими хто керує, так й тими, ким керують [392, с. 42-63].

Легітимація як термін є похідним від поняття легітимності. Найбільш ґрунтовно проблему легітимації у соціальних, зокрема політичних відносинах, розглянуто у спільній праці Томаса Лукмана та Пітера Бергера. На думку дослідників легітимація – це процес, завдяки якому соціальні інститути набувають визнання з боку суспільства. При цьому процеси легітимації пов'язані з визнанням індивідом правильності символічних універсумів (сукупностей символів, мови, соціальних

практик і порядків тощо) [393, с. 110-146].

У вітчизняній науці під терміном «легітимація» переважно розуміють процес набуття публічною владою легітимності з боку суспільства та міжнародної спільноти. Теоретико-концептуальне розуміння даного терміну у вітчизняній науці розглянуте в працях О. Висоцького та Є. Юрійчук. О. Висоцький для визначення дефініції «легітимація» послуговується низкою політичних, правових та філософських підходів, вказуючи не лише на політичну, але й соціальну природу даного явища [36]. Окрім того, вчений підкреслює роль легітимації влади у демократичному суспільстві, хоча піддає жорсткій критиці сучасну ліберальну демократію [34].

Електоральну та референду легітимацію влади, як різновид політичної легітимації, найбільш точно концептуалізує Є. Юрійчук, яка вважає, що «електоральна легітимація – це процес набуття владою електоральної (референдної) легітимності внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимаційних методів і технологій, в результаті яких політична довіра трансформується у підтримку влади шляхом голосування чи інших видів конвенційної участі» [374, с. 34]. У цьому контексті влади необхідно конкретизувати розуміння виборчого (електорального) та референдного процесів. Згідно з ВКУ (ст. 20) виборчий процес – це здійснення виборчими суб'єктами протягом встановленого періоду часу виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою, проведенням, встановленням та офіційним оприлюдненням результатів виборів [33]. ВКУ встановлює етапи виборчого процесу для виборів всіх рівнів, зміст етапів відображено в Додатку А. На відміну від ВКУ, законодавство про референдум не містить детального опису референдного процесу та його етапів [228]. На нашу думку, суттєвим недоліком законодавчого регулювання є ігнорування процедури оскарження виборів як складника виборчого процесу в контексті легітимації влади. Вважаємо, що використання терміну «виборчий процес» є більш релевантним для вивчення адміністративної та правової природи виборів (референдумів). Щодо процесу легітимації більш доречним є поняття «виборчого циклу» – від виборів до виборів, який більше відповідає сучасному розумінню електоральної легітимації як

безперервного процесу.

Враховуючи тематику дослідження, в рамках дисертаційної роботи нами буде проаналізовано перебіг національних і місцевих виборчих процесів в Прикордонні (детальніше в підрозділі 1.2.). Оскільки місцеві референдуми в Україні з 2012 р. не проводяться через відсутність законодавчої бази, тому в рамках дослідження йтиме мова про гіпотетичну можливість проведення таких референдумів відповідно до останніх законодавчих ініціатив, а також задля здійснення ретроспективного аналізу попередніх практик місцевих референдумів.

Важливе значення для дослідження має концепт зовнішньополітичної легітимації влади, а саме механізм зовнішньополітичної електоральної та референдної легітимації влади, розроблений Є. Юрійчук (див додаток Б) [374, с. 439]. Він складається з внутрішніх та зовнішніх індикаторів і критеріїв, а саме: відповідність законодавства міжнародним стандартам та нормам міжнародного права (зокрема щодо спостереження за референдумами), висока явка виборців, відсутність порушень та конфліктів, офіційне закріплення демократичного розвитку держави, на підставі відповідності даним критеріям міжнародні та громадські організації, спостерігачі, експерти, представники іноземних урядів та медіа надають позитивну або ж негативну оцінку виборам (референдуму), що впливає на визнання міжнародним співтовариством легітимності або навпаки нелегітимності виборів (референдуму) [186, с. 270; 374, с. 101-103].

Важливою категорією дисертаційного дослідження є політична участь і похідна від неї – електоральна участь. Класичне для політичної науки розуміння політичної участі було представлено американськими дослідниками Сіднеєм Вербою та Норманом Наєм, на думку яких, політична участь полягає в законних (конвенційних) діях окремих громадян з метою вплинути на політику уряду [446]. Натомість Макс Каазе та Алан Марш вказують, що політична участь може мати неконвенційний та навіть радикальний характер [412, с. 27-56], дане твердження є досить важливим, оскільки притаманні Прикордонню певні форми політичної участі, на нашу думку, є неконвенційними (зокрема виборчий туризм). А. Бучинська у власних наукових розвідках дійшла висновку, що у всіх наукових підходах згадується участь у виборчих

процесах як один з ключових різновидів політичної участі [27, с. 34-36].

Науковці виокремлюють різні фактори та чинники впливу на електоральну участь (економічні, соціальні, психологічні, культурні тощо) та розглядають вплив на електоральну участь у межах різних теорій і концепцій (теорія раціонального вибору, біхевіоризм, (нео)інституціоналізм, соціологічна теорія). Доцільним, на наш погляд, є комбінування різних підходів і системний аналіз різних факторів впливу на електоральну участь. Значну увагу звертаємо на етнонаціональний фактор, оскільки дослідження електоральної участі національних меншин Прикордоння є одним із завдань дослідження.

Наступним теоретико-методологічним завданням дослідження є встановлення взаємозв'язків між електоральною та референдною легітимацією влади з одного боку та національною (зокрема політичною) безпекою з іншого, а також власне концептуалізація основних безпекових загроз у цьому напрямку. Констатуємо відсутність пильної уваги вітчизняних учених до саме таких аспектів даної проблематики, що зумовлює необхідність її більш ретельного аналізу.

Конституція України як Основний Закон гарантує принципи народного суверенітету й волевиявлення та декларує демократичну суть української держави [126]. У свою чергу нормативно-правова база в сфері національної безпеки покликана захищати згадані вище норми та принципи, зокрема вони повністю або частково згадуються в профільних ЗУ та безпекових стратегіях [247; 235; 266]. Тим самим процес електоральної/референдної легітимації влади, як необхідний складник забезпечення народного суверенітету та демократії, опосередковано є об'єктом захисту СНБУ.

Вказаний вище зв'язок частково прослідковується й у науковій літературі, особливо в контексті політичної безпеки. Так, О. Косілова стверджує, що забезпечення політичної безпеки передбачає захист державного, народного, національного суверенітетів, територіальної цілісності та конституційного державного ладу [130, с. 274]. Таким чином, реальні та/або потенційні безпекові загрози електоральній/референдній легітимації влади визначенні в питаннях реалізації народного суверенітету, забезпеченні конституційного ладу та підтримці

державного суверенітету і легітимності, тобто загрозу становить те, що перешкоджає нормальному перебігу електоральних і референдних процесів, праву громадян на волевиявлення, становить ризик для стабільного функціонування відповідних державних інституцій. Окрім того, варто виокремити довіру виборців до процедури виборів/референдуму, а отже, до виборчих органів, що займаються їх адмініструванням, як необхідний критерій для забезпечення електоральної/референдної легітимації влади. Такий підхід корелюється з концепцією процедурної легітимації німецького соціолога Нікласа Лумана, який вважає, що легітимність політичної системи виникає тоді, коли вона узгоджується з процедурними вимогами. За такого підходу легітимація не залежить від дотримання моральних чи етичних норм, а залежить від контрольованої, передбачуваної, сталої демократичної процедури, яка через правові норми визнається індивідами істинними та обов'язковими [419, с. 27-37, с. 151-155]. Світовий досвід додатково підтверджує сказане вище, наприклад, одним з ключових напрямків роботи департаменту внутрішньої безпеки США, є виборча безпека, мета якої полягає у забезпеченні довіри та безпеки виборчого процесу як надзвичайно важливого національного інтересу [402]. За таких умов доцільним, на думку автора дослідження, є аналіз безпекових загроз і викликів процесу адміністрування виборів, що прямо загрожує процесу електоральної легітимації влади.

З іншого боку, хоча вибори/референдум є неодмінними атрибутами демократії та загальноприйнятою нормою в сучасному світі, за своєю сутністю вони є далеко недосконалими механізмами формування влади та прийняття політичних рішень. Інститут виборів у світовій історії зазнає критики від самого свого зародження в Античну епоху аж до сьогодення, а щодо інституту референдуму в політичних, наукових та експертних колах відсутнє чітке позитивне його сприйняття. На жаль, світова практика проведення референдумів свідчить переважно про їхній негативний ефект, особливо на теренах колишніх радянських республік. Як відзначає українська дослідниця Н. Вінникова: «Референдні практики ухвалення рішень можуть бути маніпулятивними інструментами з метою забезпечення суто партикулярних інтересів окремих політиків або політичних сил, які прагнуть влади чи намагаються її

утримати» [40, с. 315], маніпулятивний характер референдуму розкривається одразу в декількох аспектах: по-перше, зміст питань референдуму та відповідей на них, заздалегідь формується організаторами плебісциту, тобто населення лише здійснює легітимацію вже визначених варіантів рішення; по-друге, референдум фактично перекладає відповідальність за прийняття політичного рішення з політиків та урядовців на населення; по-третє рішення референдуму має суттєву політичну вагу та не може бути скореговане, проігнороване або відмінене [186, с. 268].

Протягом новітньої української історії рф неодноразово втручалася в електоральні процеси в Україні, надаючи підтримку вигідним їй кандидатам. Дана практика суттєво посилилася після початку російсько-української війни в 2014 р., і випадки колабораціонізму та роботи на російські спецслужби українських виборних осіб це підтверджують. Використання рф слабких сторін інституційно-правового забезпечення електоральних та референдних процесів в Україні націлено на легітимацію підтримуваних нею політиків в українських виборних органах та на легітимацію антидержавних рішень (у тому числі за допомогою цих самих політиків). Окремо відзначимо загрозу імітування процедури референдуму в міжнародних відносинах, задля його дослідження вважаємо доцільним використання терміну «легітимаційна технологія», який О. Висоцький розуміє як «усі можливі процеси, процедури, способи, які мають відношення до легітимації міжнародних відносин та спрямовуються на досягнення визнання політичної влади в інтересах тих чи інших учасників світової політики» [37, с. 100].

Значну загрозу для виборчих/референдних циклів становить політичне маніпулювання, як з боку політичних еліт, так і з боку іноземних держав. Дослідженням політичного маніпулювання в процесі виборів/референдумів активно займаються західні дослідники, зокрема британська дослідниця Сара Бірч пропонує наступну типологію видів політичного маніпулювання: 1) маніпуляції з правилами виборів: виборчі формули, обмеження кандидатів та партій тощо; 2) маніпуляції з електоратом: дезінформація, обмеження кандидатів до інформаційних ресурсів, підкуп та клієнтизм тощо; 3) маніпуляції з голосуванням: маніпуляції з бюлетенем, маніпуляції зі скринькою для голосування, маніпуляції з реєстром виборців тощо, з

точки зору легітимності виборів останній різновид маніпуляцій є найбільш ризикованим, а тому, менш поширеним [394].

Українські дослідники переважно досліджують маніпуляції з електоратом і вбачають загрози політичного маніпулювання в інформаційній сфері: поширення фейків та дезінформації, кіберзагрози, порушення правил політичної агітації та реклами. Водночас, Н. Максименцева та М. Максименцев вказують на наступну загрозу: «Застосування політичних маніпуляцій під час виборчого процесу впливають на якість та зміст представницьких органів, приводять до влади осіб, які не ставлять своєю метою втілення волевиявлення виборців, а отже створюють загрозу політичній безпеки у державі» [145, с. 17].

Аналіз наукових праць та нормативно-правових документів дозволяє встановити взаємозв'язок між легітимаційними процесами та загрозами національній безпеці України. Вибори та референдуми є важливими атрибутами демократичного конституційного ладу в Україні, саме через участь громадян у загальнонаціональних та місцевих виборах (референдумах) реалізується принцип народного суверенітету, а виборні органи публічної влади (політичні рішення) набувають легітимності. А отже, спроби перешкодити народному волевиявленню, зірвати виборчий процес, дискредитувати процедуру виборів варто розглядати як політичні та інформаційні загрози. З іншого боку, безпековими загрозами електоральної та референдної легітимації влади є здійснення цілеспрямованого впливу, втручання та маніпулювання виборчими та референдними циклами з боку інших держав з метою підміни їхніх результатів – легітимації виборних осіб, які є агентами впливу іноземних держав, та легітимації вигідних іноземним державам політичних рішень. Зрештою, задля легітимації анексії українських територій та утвердження власної влади в Прикордонні рф вдається до використання легітимаційної технології псевдореферендумів, що є однією з ключових безпекових загроз територіальній цілісності та суверенітету України на даному етапі.

Ключовим питанням для розгляду є підбір адекватної методології дослідження. Кожна з виокремлених у дослідженні конструкцій сама по собі є досить складною та багатосторонньою, при цьому тематика дослідження зумовлює необхідність

поєднання та комплексного дослідження всіх зазначених конструкцій, задля цього здобувачем використано сукупність взаємодоповнюючих методологічних підходів і методів, домінантне становище серед яких займає *системний підхід*, який є методологічною основою дослідження національної безпеки.

Формування основ системного підходу в політології сформувалося в працях таких видатних вчених як: Девід Істон [401], Габріель Алмонд [388], Роберт Даль [399], Герберт Саймон [435] у результаті досліджень демократичних і трансформаційних процесів, концептуалізації теорії політичних систем. У вітчизняній науці системний підхід широко використовують для дослідження політики. Д. Неліпа вказує, що системний підхід дозволяє досліднику виокремити об'єкт, який цікавить дослідника, визначити його межі та проаналізувати об'єкт як систему, що володіє структурними елементами, певними ознаками, функціями тощо [177, с. 44]. Сутність підходу полягає в дослідженні предмета як цілісної множини таких елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політична свідомість, політична культура в сукупності відношень та взаємозв'язків між ними. Цьому методологічному підходу притаманна цілісність, ієрархічність, структуризація та множинність, він дозволяє комплексно, цілісно дослідити проблематику дослідження та поєднати між собою різні конструкти в єдине ціле.

З одного боку, цей підхід дозволяє дослідити національну безпеку як систему, що складається з елементів і підсистем (підсистема політичної безпеки, підсистема інформаційної безпеки) з акцентуванням на їх взаємозв'язках, визначити рамки, в яких функціонує СНБУ, дослідити вплив зовнішніх факторів і впливів на неї та на її підсистеми, як система реагує та адаптується до нових викликів та загроз. З іншого боку, системний підхід дає змогу розглянути національну безпеку в контексті політичної системи України, акцентуючи на її значення у забезпечення стійкості та стабільності функціонування держави. Окрім того, використання системного підходу дозволяє дослідити та поєднати СНБУ та виборчу систему України, дослідити саму виборчу систему України, її елементи, рамки її функціонування та процеси її адаптації відповідно до впливів зовнішнього середовища, а також встановити її взаємозв'язок з СНБУ та політичною системою України.

В межах системного підходу дослідники часто використовують структурно-функціональний метод, який розглядає суспільство та суспільні інститути через призму функцій, які вони виконують в соціальній і політичній системах. Для дослідження у сфері безпеки його використання особливо актуальне, оскільки підхід дає змогу чітко окреслити функціональне призначення, виокремити основні та допоміжні функції, встановити відповідальність всіх суб'єктів, що здійснюють політику в сфері безпеки, виборів/референдумів.

Важливим для дослідження є використання неоінституціонального підходу, авторами якого є Джеймс Марч та Йохан Олсен [421]. Неоінституціоналізм дозволяє дослідити політичний простір через призму функціонування в ньому політичних інститутів. Класичний інституціоналізм базувався на визнанні існування реальності політичних інститутів та опису їх функцій і ролей, вивченню нормативних засад функціонування інституту, дослідженню історичного розвитку інституту та його порівняння з іншими інститутами. Натомість неоінституціоналізм звертає увагу на вплив інститутів на поведінку суб'єктів та процеси прийняття рішень, важливою новацією неоінституціоналізму є дослідження не лише формальних інститутів (інституту виборів, інституту референдуму, інституту міжнародного спостереження), але й неформальних інститутів (інститут подвійного громадянства), що є актуальним для вивчення Прикордоння.

Тематика дослідження зумовлює необхідність використання *ціннісного (аксіологічного) підходу*, який зводиться до оцінки та аналізу державної політики через призму національних цінностей та цінностей ЄС. Згідно зі ст. 3 КУ людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищими цінностями [126], а згідно ст. 2 Договору про ЄС основними цінностями є повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права права людини включно з правами меншин [439]. А тому, даний методологічний підхід дозволяє здійснити аналіз явищ у сфері безпеки та сформулювати висновки з урахуванням дотримання згаданих цінностей.

Окрім вказаного вище методологію дослідження складає сукупність взаємодоповнюючих філософських, загальнонаукових і спеціальних методів пізнання

соціально-політичних явищ, а саме:

- метод аналізу – задля розподілу предмету дослідження на окремі складники, дослідження кожного з виділених елементів окремо, зокрема для виокремлення потенційних і реальних безпекових загроз у Прикордонні («паспортизація», виборчий туризм, колабораціонізм та ін.) та дослідження їх окремо;
- синтезу – задля встановлення зв'язків між досліджуваними конструктами: виборчими (референдними) циклами, легітимацією влади, національною безпекою та Прикордонням із метою їх поєднання в єдине ціле;
- методи індукції та дедукції – задля визначення впливу окремих фактів, явищ та елементів, характерних для Прикордоння України, на стан забезпечення СНБУ, та, навпаки, задля визначення впливу законодавчих та управлінських рішень у сфері безпеки на явища та події в досліджуваній сфері на території Прикордоння;
- метод узагальнення – задля систематизації різних даних щодо особливостей перебігу виборчих циклів у Прикордонні, оцінки факторів впливу на регіональні виборчі цикли (діяльність іноземних держав, стратегії політичних партій, рішення виборчих органів) та узагальнення й формування на цій основі висновків і можливих рекомендацій;
- історичний – задля вивчення певних політичних інститутів, політичних та управлінських рішень, подій і явищ у сфері адміністрування виборів (зміни меж виборчих округів) в історичній ретроспективі та їх комплексного порівняння між собою на основі певних ознак;
- порівняльний метод – задля комплексного порівняння вітчизняних та європейських правових явищ, нормативно-правових актів у сфері виборів, референдумів та безпеки;
- метод політико-правового аналізу – для комплексної політологічної оцінки вітчизняних нормативно-правових актів, дослідження не лише їх змісту, але й врахування політичного контексту та факторів зовнішнього середовища в процесі їхньої розробки й прийняття;
- метод експертних оцінок, який передбачає збір суджень, поглядів, оцінок, пропозицій неурядових організацій, експертів та журналістів на політичні події та

управлінські рішення в Україні, – для дослідження вітчизняних законодавчих ініціатив (особливо законопроекту про місцевий референдум), оскільки дозволяє зіставити та порівняти думки, оцінки різних вітчизняних і закордонних фахівців (зокрема рекомендацій Венеціанської комісії);

– метод первинного та вторинного контент-аналізу (кількісного і якісного) – для дослідження інформаційного простору, звітів вітчизняних і міжнародних організацій щодо медіа та спостереження за виборами.

Отже, методологічні підходи та теоретико-концептуальні основи дисертаційного дослідження складаються з низки наукових підходів і методів. Методологічною основою дослідження є сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, опертя на *системний підхід*, який дозволяє поєднати СНБУ та виборчу систему України та проаналізувати їх елементи та складники через призму їхнього функціонального призначення в системі; *неоінституціональний підхід* розглядає функціональне призначення формальних та неформальних політичних інститутів, врешті-решт, *ціннісний підхід*, дозволяє дослідити предмет і сформулювати висновки і рекомендації дослідження через призму основних національних та європейських цінностей.

Задля дослідження безпекових загроз електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні України найбільш точним та актуальним є використання концепту *національної безпеки*, з акцентуванням на її підсистеми. Такий підхід дозволяє детально дослідити предмет дослідження та поєднати безпекові явища та процеси електоральної/референдної легітимації влади, а також визначити ключові реальні та потенційні, політичні та інформаційні загрози. По-перше, це загрози, що становлять небезпеку для нормального перебігу виборчих та електоральних циклів в Прикордонні України, перешкоджають народному волевиявленню, становлять загрозу функціонуванню демократичних інституцій та унеможливають реалізацію народного суверенітету й легітимацію влади. По-друге, це втручання у виборчі/референдні процеси та впливу на них із метою спотворення їх результатів, легітимування виборних осіб і рішень в інтересах іноземних держав. По-третє, це загроза використання рф «легітимаційної технології» псевдореферендумів для

легітимації окупації та анексії українських територій.

1.2. Теоретико-концептуальні засади дослідження Прикордоння

Тематика державних кордонів, прикордонних зон, фронтирів (межі мало відомих не заселених територій) посідає важливе місце в дослідженні процесів глобалізації, регіоналізації, національного будівництва. В царині політології Прикордоння вивчається у класичних і критичних теоріях геополітики, а його політичні процеси досліджують, як в рамках модерних підходів, так і в рамках сучасних критичних теорій.

Прикордоння як окремий концепт та об'єкт дослідження за своєю суттю є мультидисциплінарним. Серед витоків концепту Прикордоння більшість дослідників вказує на концепцію «фронтиру» запропонованої Фредеріком Джексоном Тернером наприкінці XIX ст. Свого часу концепція фронтиру була настільки популярною, що фактично стала частиною американського політичного міфу, хоча нині на Заході дану концепцію досить гостро критикують і навіть ставлять під сумнів її науковість. Концепція фронтиру в тому вигляді, в якому вона була викладена Ф. Тернером ґрунтується на підкоренні американцями «Дикого Заходу» та на протиставленнях: своїх – чужим, цивілізації – варварам, американців – індіанцям тощо. При цьому Ф. Тернер чітко відрізняє фронтір від звичайної прикордонної лінії, концептуалізуючи її як специфічну територію, де внаслідок зіставлення різних цивілізацій сформувалося американське суспільство [441].

Сучасне наукове розуміння Прикордоння хоч і відрізняється за своїм змістом від фронтиру Ф. Тернера, проте загалом наслідуює закладену вченим традицію до розуміння Прикордоння не лише з точки зору географії та державних кордонів, але й щодо виокремлення філософського, культурного, соціального, гуманітарного, релігійного, етнічного, економічного розуміння та значення Прикордоння, дослідження кордонів не лише фізичних, але й ментальних. Нас, як дослідників у царині політики, звісно ж найбільше цікавить саме політичне розуміння Прикордоння.

Важливий вклад в розвиток концепції Прикордоння здійснив американський

дослідник, історик Пітер Салінс, праця якого присвячена становленню французько-іспанського кордону в Піренеях [433] фактично поклала початок новому напрямку в міждисциплінарних дослідженнях, які отримали назву «border studies» (прикордонні дослідження). Саме в рамках «прикордонних досліджень» отримав свій розвиток концепт Прикордоння.

Українська дослідниця О. Кривицька підсумовує: «Пограниччя – багатогранне явище з оригінальною мозаїкою соціокультурної взаємодії, неймовірною і неповторною можливістю бути «місцем зустрічі» матриць соціокультурних цінностей, іноді абсолютно протилежних. На цій основі вимальовується нове бачення пограниччя як ареалу буття і простору з власною динамікою розвитку, ресурсами взаємовпливів. У його (пограниччя – С. Опінко) межах формуються особливі типи ідентичності та переважає локальна свідомість. Водночас пограниччя – особливий соціокультурний простір контактів і прикордонних трансформаційних процесів» [135, с. 195-196]. Відзначимо, окремі сучасні автори й надалі пропонують відмежовувати політичні та державні кордони від кордонів соціокультурних, проте ми погоджуємось з думкою О. Кривицької, яка відзначає нерозривність та взаємозалежність різних особливостей Прикордоння. На нашу думку, притаманні прикордонним регіонам соціокультурні особливості напряму пов'язані з політичними процесами в Прикордонні. Процеси децентралізації влади, активна діяльність іноземних держав, політизація національних менших, деєтатизація процесу прийняття політичних рішень та зменшення ролі держави загалом, впливають на політичну кон'юнктуру прикордонних регіонів, формують нові політичні та соціальні практики. В контексті процесів електоральної/референдної легітимації влади в Прикордонні важливу роль посідають політичні партії, які не стільки представляють інтереси національних меншин (чи інших регіональних груп), скільки перетворюються в агентів впливу іноземних держав. Активно поширюються практики отримання подвійного громадянства.

Сучасне дослідження Прикордоння суттєво підживлюють євроінтеграційні процеси та практики транскордонного співробітництва, загалом нинішній підхід розвивається в рамках прикордонних досліджень. Якщо в класичному розумінні

«фронтиру» взаємовідносини ґрунтуються на протиставленні та відокремленості, то нині їхнє місце займають співробітництво та інтеграція. Варто взяти до уваги, що на сьогодні держави Західного Прикордоння активно використовують транскордонне співробітництво як інструмент легітимації зовнішньополітичного впливу на Прикордоння України.

Важливим складником сучасних прикордонних досліджень є виокремлення ролі ментального та символічного значення кордонів. Як зазначають дослідники: «Уявні кордони нерідко слугують політичній легітимації, як-от при апелюванні до конструйованих природних, історичних або ж етнічних кордонів і в уявленні згаданих вище кордонів цивілізацій. Після того, як кордони впали (скажімо, у випадку «залізної завіси»), вони ще можуть тривалий час існувати в головах людей» [211, с. 53]. Варто підкреслити, що подібне розуміння кордонів, хоча й у викривленому розумінні, озвучував президент РФ Володимир Путін, який ще у 2016 р. заявляв: «кордон Росії ніде не закінчується» [289] використовуючи тим самим дану логіку задля військових інтервенцій та війн на теренах колишнього Радянського Союзу.

Кордон як інститут, є основою державного суверенітету, питання захисту державного кордону посідає ключову роль в системі забезпечення національної безпеки, що відображено в ключових документах у сфері безпеки та оборони України [247; 265; 263]. Глобалізаційні та інтеграційні процеси у світі змінюють як роль та значення кордонів, так і трансформують класичне, модерне розуміння державного суверенітету. Розмивання класичного розуміння кордонів, інституалізація інструментів транскордонного впливу, маніпулювання ідеєю права націй на самовизначення, надає можливість іноземним державам втручатись в політичні процеси, зокрема у виборчі та референдні цикли в Прикордонні України.

Теоретико-методологічні особливості дослідження Прикордоння виокремлює польський вчений Гжегож Бабінський, який вказує на дві ключові парадигми дослідження Прикордоння. Згідно з першою парадигмою явища на периферії є специфічними та автономними щодо процесів, які відбуваються в центрі, а тому причини процесів, на Прикордонні мають внутрішній характер, їх вивчення може обмежитися теренами власне самого Прикордоння. На противагу, друга парадигма

припускає, що Прикордоння є частиною більшого цілого, а причини явищ, які там відбуваються, необхідно локалізувати поза його межами. За такого підходу, вивчення Прикордоння повинно включати його взаємодію з сусідами, з наголосом на аналізі периферійної політики зовнішніх суб'єктів [390, с. 51]. Тематика дослідження зумовлює використання другої парадигми, оскільки вона дозволяє нам локалізувати та дослідити небезпеки, які надходять ззовні.

Центрально-периферійний підхід до дослідження Прикордоння базується на працях норвезького дослідника Стейна Роккана. На його думку, центрально-периферійні відносини мають характер пригнічення, центр, за допомогою різних інструментів, бажає підпорядкувати собі периферію, яка зі свого боку чинить опір [432], а центрально-периферійний підхід до дослідження Прикордоння базується на порівнянні різних територій за критеріями політичного розвитку, інституалізації політичних партій, поведінки електорату тощо. Як підсумовує українська дослідниця С. Коч: «Прагнучи сформувати однорідний простір, модерні держави ігнорують регіональні та локальні відмінності. Поділ простору на «центр» і «периферію», демонструє напрям гомогенізації, де периферія виступає об'єктом уніфікації та розширення державної влади, яка стандартизує мову, підпорядковує Церкву, запроваджує цензуру, контроль над інформаційною сферою. Прикордонні зони, що мають локальну специфіку та унікальну культуру, підпадають під вплив політики гомогенізації центру в якості периферії» [131, с. 62]. При цьому сам по собі інститут виборів/референдуму є прикладом «центрально-периферійних» відносин. Через інститут виборів «центр» інкорпорує «периферію» до національного простору змушуючи її наслідувати та виконувати встановлені «центром» виборчі практики, коритися правилам і обмеженням виборчої системи. Водночас, прослідковується зворотний зв'язок – особливості та специфіка виборчих/референдних процесів у Прикордонні впливає та змінює характер і формат, вносить корективи до процесу адміністрування виборів.

Більшість підходів для дослідження взаємовідносин між центром та периферією зосереджуються на питанні взаємовідносин центру з національними меншинами, що проживають в Прикордонні, та спробах центру інтегрувати останніх

до національного простору. В такому випадку чимало дослідників віддають перевагу «методологічному націоналізму» в дослідженні центрально-периферійних відносин. Автором даного терміну є британський дослідник Ентоні Сміт, на думку якого, центрально-периферійні відносини слід розглядати саме через призму державоцентризму та визначної ролі національних держав [437]. Американський дослідник націоналізму Роджерс Брубейкер переконаний, що політичні процеси в Прикордонні можна вивчати через призму протистояння націоналізму держав, які одночасно прагнуть як націоналізувати національні меншини, так і зберегти та інтегрувати власну діаспору за межами своїх кордонів у окрему форму націоналізму – діаспоральний націоналізм [395].

Релевантним є дослідження зовнішньополітичного впливу на Прикордоння України в межах критичної геополітики. Критична геополітика розвивається в працях Саймона Делбі та Джерарда О'Тоала [426], ідеї яких базуються на соціальному конструюванні політичного простору, аналізі не лише географічних, але й соціальних, культурних, історичних факторів у дослідженні територій. С. Коч використовує для дослідження політичного простору Прикордоння саме даний підхід. На її переконання, країни Нової Східної Європи здійснюють свою політику щодо діаспори саме в рамках критичної геополітики, маркуючи фізичний простір Прикордоння суміжних держав як такий, що належить до меж їхнього культурного та історичного впливу, реалізуючи тут меморіальну політику, засновану на уявленні про «спільне минуле» [131, с. 82, с. 276-278].

Сукупність зазначених теоретичних підходів дозволяє дослідити Прикордоння як простір політичної конкуренції двох (та більше) центрів – з одного боку іноземні держави, які прагнуть досягти та легітимувати свою владу в Прикордонні та реалізувати власні політичні проекти – з іншого боку Україна, яка прагне зберегти власне національне тіло, та розглядає дані дії як загрозу територіальній цілісності. Прагнення іноземних центрів поширити та легітимувати свою владу в Прикордонні України, передбачає їх втручання у регіональні електоральні/референдні цикли, використання ними широкого інструментарію прямих і непрямих засобів, методів втручання, та навіть спроби імітувати дані процедури.

Особливу увагу звертаємо на інформаційний складник легітимаційних процесів у Прикордонні України. Окремі аспекти встановлення взаємозв'язків між інформаційно-комунікативними процесами та легітимацією знаходимо в П. Бергера та Т. Лукмана, які вказують, що «система легітимації побудована мовою та використовує мову як свій головний інструмент» [393, с. 82].

На винятковій ролі комунікації особливо наголошує О. Висоцький, який наголошує, що саме через комунікацію легітимаційна політика здатна досягти своїх цілей [35]. Г. Грабіна та І. Милосердна вказують, що сучасні інформаційні та політичні загрози мають транснаціональний характер, а класичне розуміння кордонів і суверенітету поступово змінюється, натомість сильні держави зберігають вплив на глобальну інформаційну сферу, оскільки контроль і вплив на інформацію перетворюються у ресурс влади [410]. Звідси випливає безсумнівний факт – контроль над інформаційно-комунікативними процесами в Прикордонні дозволяє впливати на регіональні легітимаційні процеси.

Дослідження інформаційно-комунікативних процесів у Прикордонні здебільшого зводиться до аналізу регіонального інформаційного простору. Інформаційний простір як об'єкт захисту інформаційної безпеки скрізь фігурує в Стратегії інформаційної безпеки. Документ декларує захищеність інформаційного простору як одну з ключових цілей реалізації стратегії, а окремі пункти стратегії зачіпають такі важливі питання, як протидія російсько-радянському трактуванню історії України, інформаційна реінтеграція окупованих територій тощо [264]. Попри концептуалізацію основних загроз інформаційному простору України, стратегія не містить у собі чіткого визначення інформаційного простору, що зумовлює наше звернення до наукової літератури.

Розуміння інформаційного простору запозичено соціально-гуманітарними науками з інформатики. Відзначимо вклад американського дослідника Грегора Ньюбі, який виокремив зв'язок інформаційного простору з когнітивним полем людей та/або груп людей [425, с. 1-2].

Класичним для вітчизняної політології є розуміння національного інформаційного простору О. Литвиненка, І. Бінька та В. Потіхи, які під

інформаційним простором розуміють всю сукупність інформаційних потоків національного та іноземного походження, що поширюються територією України [142, с. 6]. На нашу думку, інформаційний простір Прикордоння відрізняється від національного інформаційного простору широтою охоплення, а тому запропоноване визначення актуальне для інформаційного простору Прикордоння.

Невід’ємним складником дослідження політичних процесів у Прикордонні є вивчення ідентичностей етнічних спільнот і формування ідентичностей в регіональних політичних просторах, що зумовлює звернення до конструктивістського підходу та розробок європейських вчених Александра Вендта [448] та Стефано Гуцціні [405]. На думку конструктивістів, дії та інтереси суб’єктів політики залежать від інтерсуб’єктивних факторів, тобто від соціальних конструкцій, зокрема ідентичності, яка є соціально обумовленою та не може існувати поза межами соціальної системи. Конструювання ідентичності є нормативно-ціннісним процесом, проте він залежить від політичних дій регіональних, національних і транскордонних політичних суб’єктів (політичної еліти, національних та іноземних урядів). Як відзначає Л. Нагорна: «Функціонально вона (регіональна ідентичність – С. Опінко) здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу» [171, с 66].

Протягом років незалежності українські політики та державні діячі ігнорували необхідність формування в Україні національної ідентичності як гарантії національної безпеки. Як результат, в Україні штучно конструювалися та політизувалися (особливо в період виборів) регіональні та етнічні політичні ідентичності, які протиставлялися як одне одному, так і українській національній ідентичності, у випадку з АР Крим та Донбасом це призвело до катастрофічних безпекових наслідків. Лише після початку агресії рф у 2014 р. держава звернула увагу на необхідність впровадження політики ідентичності в Україні. Проте, протягом 2014-2022 рр. спостерігався брак концептуального розуміння даної проблематики, оскільки в ключових безпекових документах дана тема фігурувала опосередковано чи взагалі не згадувалася [247]. Натомість, після початку повномасштабного вторгнення рф ВРУ прийняла відповідний закон [252], який на концептуальному, нормативному

та інституційному рівнях суттєво удосконалює політику ідентичності. В законі українську ідентичність поділено на дві категорії: 1) українську національну ідентичність, як соціокультурну та етнічну категорію; 2) українську громадянську ідентичність, як політико-правову категорію [252].

Поєднання електоральних вподобань та ідентичностей громадян у територіальному розрізі досліджують представники політичної географії та її різновиду – електоральної географії. На думку українського дослідника А. Кузишина, проблема національної ідентичності в контексті електорального вибору напряду пов'язана із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України [138, с. 4-13]. Методологічною основою розробок вченого є аналіз електоральних результатів політичних партій, які є виразниками певних політичних поглядів з питань адміністративно-територіального устрою – підтримки федералізації або децентралізації (що відповідає українській громадянській ідентичності – С. Опінко) та у питаннях мовної політики (що відповідає українській національній ідентичності – С. Опінко). В даному контексті важливо проаналізувати політико-партійний склад регіональних органів влади Прикордоння. З одного боку, факт присутності представників деструктивних політичних сил у регіональних органах влади є прямою загрозою для СНБУ. З іншого боку, результати останніх місцевих виборів у Прикордонні засвідчують прихильність місцевих виборців до тих чи інших політичних партій, які репрезентують різні ціннісні орієнтації та політичні ідеї. Врешті-решт, безпосередньою безпековою загрозою є не стільки факт існування регіональних (етнічних) ідентичностей, скільки процес їх політизації. Т. Бевз виокремлює наступні чинники політизації етнічності, що загрожують національній безпеці: поширення фейкової інформації щодо утворення територіальних автономій «національних меншин», деструктивна діяльність політичних партій та політиків, які позиціонують себе як представники національних меншин, подвійне громадянство та етнічне підприємництво (паспортний туризм) [13, с. 41].

Загрози втручання у виборчі та референдні процеси небезпідставно асоціюються з діяльністю РФ, яка активно втручається у вибори та референдуми в демократичних країнах. Звіт «Робочої групи з протидії зовнішньому втручання в українські вибори»,

створеної напередодні президентських виборів 2019 р. засвідчив досить слабке, проте помітне втручання рф в українські вибори. рф використовувала знайомі інструменти втручання – кібератаки, інформаційні кампанії та поширення дезінформації, використання ботів в соціальних мережах тощо [404]. Аналіз звіту дозволяє нам концептуалізувати основні напрямки російського втручання у вибори в Україні: 1) делегітимація виборів як таких через заперечення української державності; 2) вплив на настрої та погляди громадськості, а отже й на електоральну поведінку виборців; 3) втручання у процес адміністрування та організації виборів. Більшість безпекових загроз щодо національних меншин виокремлено саме в рамках першого та другого напрямків.

На території України виокремлюють три різновиди прикордонних територій: 1) «старе Прикордоння України» з державами, які межували з колишнім СРСР (Польща, Угорщина, Чехословаччина, Румунія) – в складі Волинської, Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей; 2) «нове Прикордоння України» з державами, утвореними внаслідок розпаду СРСР (білоруссю, рф, Молдовою (в її складі з невизнаною Придністровською Молдавською Автономною Республікою)) – в складі Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Вінницької, Одеської областей; 3) «нове тимчасове Прикордоння України» – виникло внаслідок агресії рф та окупації окремих територій України, межує з окупованим Кримським півостровом, невизнаними терористичними республіками «ДНР» та «ЛНР» – в складі Донецької, Луганської та Херсонської областей. [453; 449, с. 161-163]. Така типологія дозволяє дослідити Прикордоння за типами безпекових загроз: реальні безпекові загрози у новому та новому тимчасовому Прикордонні, потенційні безпекові загрози у старому Прикордонні. Також регіони Прикордоння можна виділити за їх географічним положенням на Північні, Південні, Західні та Східні.

Серед регіонів Прикордоння окремо варто виділити групу поліетнічних регіонів – Буковину, Закарпаття та Одещину. На території Закарпаття згідно з даними останнього офіційного перепису населення у 2001 р. проживало 151.5 тис. угорців, що складало 12.1% від населення регіону, також в регіоні проживають представники

румунської діаспори – 32.1 тис. осіб (2.6%), російської – 31.0 тис. осіб (2.5%), ромської – 14.0 тис. осіб (1.1%) та словацької – 5.6 тис. осіб (0.5%). Серед національних меншин Одеської області найбільшою є російська – 508.5 тис. осіб (20.7%), болгарська – 150.7 тис. осіб (6.1%), молдавська – 123.8 тис. осіб (5.0%) та гагаузька – 27.6 тис. осіб (1.1%). В Чернівецькій області проживає румунська діаспора, чисельність якої складала 114.6 тис. осіб (12.5%), та молдавська діаспора в кількості 67.2 тис. осіб (7.3%), також в регіоні присутня російська діаспора чисельністю 37.9 тис. осіб (4.1%) [243].

У східних прикордонних регіонах станом на 2001 р. зафіксована досить значна російська меншина, на територіях Харківської, Донецької та Луганської областей проживало – 742.0 тис. осіб (25.6%), 1 млн 844.4 тис. осіб (38.2%), та 991.8 тис. осіб (39.0%) відповідно [243]. В окремих регіонах Прикордоння проживають діаспори, «друга батьківщина» яких не межує з регіоном їх проживання, зокрема в південних районах Донеччини досить чисельна грецька громада – 77.5 тис. осіб (1.61%), на Житомирщині зафіксована найбільша польська громада України – 49.0 тис. осіб (3.5%). Різні діаспори можуть як знаходитися у фокусі політики іноземних держав, так і залишатися поза її увагою. Бувають випадки, коли певні діаспори знаходяться під впливом одразу декількох закордонних держав, зокрема гагаузи Одещини перебувають під впливом рф та Туреччини (з якою в Україні відсутні сухопутні кордони), молдавська меншина Одещини перебуває під впливом Румунії, яка офіційно вважає всю молдовську меншину, що проживає в Україні частиною румунської нації. Зазначимо, дослідження впливу рф ускладнено тим, що російська агресія спрямована не лише на прикордонні регіони України. Проблема російської діаспори в Україні частково не актуальна, оскільки російська неоімперська ідеологія взагалі виключає існування української політичної нації, а відповідно розглядає її як частину російського народу. Враховуючи прагнення рф захопити та анексувати всю територію України, для даного дослідження вважаємо за необхідне локалізувати саме ті інструменти невійськового впливу, які використовує рф в прикордонних регіонах України, а також політику рф на ТОТ України.

Автором дослідження запропоновано систему дослідження

електоральної/референдної легітимації влади в Прикордонні України серед національних меншин (див. Додаток В) з п'яти критеріїв, які містять 14 індикаторів. Перші 4 чотири критерії впливають на внутрішньополітичну легітимність виборів. Забезпечення культурно-освітніх та безпекових потреб характеризує здатність/не здатність держави створити умови для визнання та участі нацменшин у виборах. Механізми політичної участі та контролю за виборчим процесом характеризують наявність/відсутність політичних прав національних меншин та здатність/не здатність нацменшин проконтролювати виборчий процес. Врешті-решт зовнішня оцінка виборчого процесу у контексті забезпечення потреб нацменшин впливає на зовнішньополітичну легітимність виборів.

Отже, концепція Прикордоння розглядається не лише як географічне та інституційне обмеження масштабів дослідження, але як сукупність самотутніх прикордонних регіонів, яким властиві відмінні від «центру» соціокультурні особливості, які обумовлюють політичні процеси в регіоні. Розмивання національної ідентичності, відчуття близькості до сусідніх держав та багатомовність, за наявності зовнішнього впливу, здатні перерости в ту чи іншу форму політичної участі та трансформуватися в загрозу національній безпеці, чим можуть скористатись іноземні держави.

Прикордоння розглядається дисертантом як політичний простір, в якому конкурують різні політичні «центри». Особливу увагу звертаємо на проблему формування та конструювання політичних ідентичностей у Прикордонні та взаємозв'язку даних процесів з національною безпекою України. Дослідження політичних ідентичностей зумовлює використання в дослідженні конструктивістського підходу.

1.3. Огляд джерельної бази дослідження

Розв'язання безпекових проблем виборчих і референдних циклів у Прикордонні зумовило використання значної джерельної бази, яку згруповано наступним чином: міжнародно правові документи; нормативно-правові акти України та суміжних з нею держав; звіти, аналітичні записки, статистичні дані та інші офіційні документи,

опубліковані органами публічної влади України; рекомендації, звіти, статистичні та інші документи міжнародних організацій, що діють в сфері безпеки, виборів та референдумів; монографії західних і вітчизняних учених; аналітичні дослідження українських та закордонних урядових і неурядових науково-дослідних й аналітичних центрів; наукові статті українських і закордонних авторів; повідомлення, новини та статті, розміщені на веб-сторінках українських і зарубіжних медіа у мережі Інтернет. Використання значної кількості різнобічних джерел, у тому числі з суміжних наук, дозволяє якомога детальніше та глибше дослідити тематику дослідження.

Виборчий процес повинен відповідати міжнародним стандартам демократичних виборів, які містяться в низці міжнародних договорів. Насамперед варто згадати Загальну декларацію прав людини [86], у ч. 3 ст. 21 якої вказано на необхідність проведення періодичних, нефальсифікованих (чесних), загальних, рівних виборів шляхом таємного голосування, ці ж принципи закріплені у ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [160], а ч. 2 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування вказує, що склад органів місцевого самоврядування повинен формуватися на прямих, рівних та загальних виборах, шляхом таємного голосування [80]. Також згадаємо Копенгагенський документ (29 червня 1990 р.) [400] та Паризьку хартію для нової Європи (21 листопада 1990 р.) [397].

Автором використано тексти міжнародних конвенцій та хартій: Європейської конвенції про транскордонне телебачення задля дослідження регіонального інформаційного простору [78]; Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин задля дослідження вітчизняної гуманітарної політики [291; 81]. Зміст Конвенції про захист цивільного населення під час війни [126] та IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, [1] дозволяє кваліфікувати дії РФ на ТОТ як злочини. В контексті дослідження російських псевдореферендумів та політики Росії на ТОТ також використано резолюції ООН та РЄ, якими засуджуються дії держави агресора [385; 386; 387; 447]. При дослідженні європейських стандартів захисту даних виборців автор звертався до положень Загального регламенту про захист даних [293].

Одним із ключових джерел є законодавство України, розгляд нормативно-правових актів здійснюватимемо за критерієм їх юридичної сили. Насамперед, вкажемо КУ [126], як основний Закон України. У дослідженні використано наступні положення КУ: розділ 1 визначає засади державного устрою України, а саме: принципи суверенітету, незалежності та територіальної цілісності закріплені в ст. 1 та 2, національні цінності відображені в ст. 3, принцип єдиного громадянства в ст. 4, принципи державного управління в ст. 5, 6 та 7, забезпечення національної безпеки закріплено в ст. 16 та 17. Розділ 2 КУ гарантує права та свободи громадян, зокрема ст. 36 гарантує права на членство у політичних партіях, а ст. 38 гарантує право на участь в управлінні державними справами. Розділ 3 КУ визначає принципи виборчих та референдних процесів: ст. 69 закріплює процедуру виборів та референдуму, натомість ст. 70 гарантує виборчі права, проведення вільних, загальних, рівних прямих і таємних виборів гарантовано в ст. 71, а ст. 72, 73, 74 регламентують процедуру референдуму в Україні. Розділ 4 визначає організацію роботи та повноваження ВРУ, ст. 76 регламентує процедуру виборів до ВРУ, також парламент має повноваження призначити вибори Президента України, призначити та звільнити з посад членів ЦВК, призначити позачергові вибори до ВР АР Крим та органів місцевого самоврядування (п. 7, 21, 28, 30 ст. 85). Повноваження президента України відображені у розділі 5 КУ, так ст. 103 регламентує процедуру виборів глави держави, а п. 7 ст. 106 дозволяє президентові призначати позачергові вибори до ВРУ, а ст. 107 регулює діяльність РНБО, як координаційного органу у сфері безпеки та оборони. Важливим для нас є розділ 11, який регламентує організацію та повноваження органів місцевого самоврядування в Україні та закріплює процедуру місцевих виборів (ст. 141) [126].

Прийнятий у 2019 р. ВКУ [33] складається з чотирьох книг. Перша книга містить загальні принципи проведення виборів в Україні, описує загальні положення процесу адміністрування виборчого процесу, встановлює правила передвиборчої агітації та регулює інші процедурні аспекти виборчого процесу. Натомість друга, третя та четверта книги ВКУ регулюють проведення в Україні президентських, парламентських та місцевих виборів відповідно. Суттєвою новацією є те, що ВКУ

передбачає перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками, проте, у зв'язку з повномасштабною російською агресією дану виборчу систему так й не було апробовано на парламентських виборах. Окрім того, ВКУ передбачає утворення під час парламентських виборів 25 виборчих регіонів, за такої системи Київщина розділена на 2 регіони – Київський регіон та Київський обласний регіон, а Херсонщина, АР Крим та м. Севастополь об'єднані у Південний виборчий регіон, формування решти виборчих регіонів відповідає адміністративно-територіальному поділу України [33].

При написанні роботи автор використав чинні закони України, які стосуються різних аспектів процесу адміністрування виборів та референдуму [231; 242; 270] звертаємо увагу на те, що в референдний процес в Україні регулюється окремим Законом [228], а не ВКУ. Окрім того, автор виокремив низку ЗУ щодо безпекової політики [225; 235; 247; 255; 232; 233] та щодо гуманітарної й інформаційної політики [230; 234; 244; 245; 246]. Для дослідження вітчизняного законодавства в ретроспективі обрано низку ЗУ, що втратили чинність [223; 227; 229; 267].

Далі за юридичною силою йдуть рішення РНБО, введені в дію указами Президента [236; 248; 263; 264; 265; 266; 371], постанови [237; 239] та розпорядження Кабінету міністрів України [238], постанови ЦВК [204; 224; 249; 250; 251; 254; 268; 269;], рішення НРУТР [240], рішення колегії Держкомтелерадіо [262], розпорядження місцевих державних/військових адміністрацій [226; 241; 256], протоколи ЦВК про результати виборів [257; 258; 259; 260]. Окремо зазначимо використання в дослідженні постанов [326; 327; 328] і рішень [329] судових органів України.

В дослідженні автор активно використовує останні ініціативи законодавця, так у праці аналізується зміст та ймовірність прийняття низки законопроектів з дотичною тематикою [271; 272; 273; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283], які перебувають на розгляді ВРУ.

Загалом, нормативно-правові акти посідають ключову роль в дослідженні, їх використання дозволяє проаналізувати поточне інституційне та нормативне забезпечення організації виборчого та референдного процесів, забезпечення

національної безпеки, функціонування національного та регіонального інформаційного простору, особливості забезпечення потреб національних меншин, а також розглянути поточну політику держави щодо громадянства та інші важливі для дослідження аспекти.

Серед законодавчих актів іноземних держав, відзначимо Конституцію Угорщини [420] та закон Румунії «Про громадянство» [417], що містять норми, які регламентують процес угорської та румунської «паспортизації» прикордонних регіонів України. Для вивчення іноземного досвіду регулювання місцевого референдуму автор звернувся до закону Польщі «Про місцевий референдум» [445]. Протоколи з результатами президентських виборів 2024 р. у Молдові [430; 431] необхідні для дослідження російського втручання у виборчий процес.

У дослідженні використано різного роду інформацію та повідомлення, розміщені на офіційних веб ресурсах українських та іноземних органів державної влади. Насамперед, відзначимо інформацію, опубліковану ЦВК за допомогою ІАС «Вибори», дана система містить в собі ключову інформацію щодо кожного виборчого циклу: перелік зареєстрованих кандидатів, інформацію про виборчі округи та склад виборчих комісій, перелік партій які беруть участь у виборах та перелік спостерігачів, і, звісно, результати виборів [212; 357; 358; 359; 360]. Важлива інформація про перебіг виборчих процесів міститься в звітах і документах ЦВК [101; 104], а звіти ДЕСС [99; 100; 111] дають змогу оцінити ключові показники в сфері етнополітики. Серед решти автором використано дані, опубліковані РНБО [179], ВРУ [54], МЗС [122; 124], МінРеінтеграції [161], МінЮстом [217], ДБР [345], омбудсманом [322], окремими ОВА(ОДА) та РВА(РДА) [361; 351], звіт Суспільного мовника [372], дані з порталу державних послуг «Дія» [52] та Єдиного реєстру судових рішень [83], звіти НРУТР та їх регіональних представників [102], які дозволяють у ретроспективі оцінити стан інформаційного простору Прикордоння, а також офіційні дані щодо чисельності місцевого населення та його національного складу [103].

Наступною категорією джерел є рекомендації, звіти, статистичні дані, документи, а також інформація з веб-сайтів міжнародних організацій. Так, ООН

офіційно публікує інформацію про кількість українських біженців, що перебувають за кордоном [436], що важливо для висвітлення проблеми відновлення ДРВ. Рекомендації щодо організації адміністрування виборів висвітленні Міжнародним інститутом демократії та сприяння виборам [396]. Важливу роль для дослідження процесів електоральної легітимації влади відіграють підсумкові звіти ОБСЄ/БДПЛ за результатами спостереження за виборами в Україні протягом 2014-2022 рр. [32; 164; 165; 213; 214] та президентськими виборами в Молдові 2024 р. [423], які містять ретельну інформацію щодо перебігу виборчих процесів, позитивні або негативні оцінки спостерігачів впливають на процес зовнішньополітичної легітимації виборів. Оцінками ОБСЄ послуговуються й інші організації, зокрема IFES [163], яка також розробляє власні рекомендації щодо кібербезпеки на виборах [203]. У дослідженні автор використав звіти міжнародної місії ENEMO про спостереження за виборами [158; 159]. Важливу роль в удосконаленні вітчизняного законодавства відіграє Венеціанська комісія РЄ. Її аналіз законопроектів про всеукраїнський та місцевий референдуми звертає увагу на ключові прогалини обох документів та дозволяє виявити, чи врахував законодавець рекомендації експертів [442; 443].

Серед праць вітчизняних вчених відзначимо доробок експертів Ю. Ключковського та В. Венгера щодо адміністрування післявоєнних виборів [119], серед зарубіжних дослідників – працю Роджерса Брубейкера на тему діаспор, в якій він порівнює націоналістичну політику Веймарської республіки та пострадянської росії щодо власних діаспор за кордоном [395]. Американський вчений Каміло Артуро Леслі досліджує роль зображень політичних карт у процесі сприйняття суб'єктами місць та територій [418]. Перші дослідження з теми політичного маніпулювання стосувалися математичного обчислення ризиків маніпулювання виборами, контролю, порівняння виборчих систем та виборчих формул, парадоксу Кондорсе. Відзначимо спільну працю вчених Джона Бартольдї, Крейга Тові та Майкла Тріка [391], а також статтю авторства Едіта та Лейни Гемаспаандри та Йорга Роте [408]. Окремо варто згадати статтю колишнього голови ЦВК рф В. Чурова на тему організації роботи міжнародного спостереження за виборами [365], яка фактично є доктриною рф з маніпулювання процесами міжнародного спостереження.

Огляд вітчизняних джерел варто розпочати з монографій і спільних досліджень українських вчених. Особливу увагу варто приділити монографії С. Коч на тему вивчення політико-соціальних процесів у Транскордонні [131], дана праця є найгрунтовнішим вітчизняним дослідженням теми Прикордоння, авторка удосконалює теоретико-методологічні основи дослідження транскордонних політичних процесів, аналізує політику різних держав щодо прикордонних регіонів сусідніх країн, вивчає соціальні та політичні відносини в Прикордонні, досліджує транскордонні політичні практики та процес формування регіональних політичних просторів. Використання даної праці є пріоритетним як для теоретичної, так і для емпіричної складових дослідження.

Особливу увагу звертаємо на монографію В. Горбуліна щодо гібридної війни, під якою дослідник розуміє «воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний із військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя» [313, с. 19].

Спільна праця ужгородських та чернівецьких вчених за редакцією А. Круглашова та М. Токаря [76] містить детальний аналіз усіх виборчих процесів на території Буковини та Закарпаття протягом 2002-2012 рр. Монографії І. Рибак [294], Н. Ротар [300] та Є. Юрійчук [374] дозволяють ретельніше дослідити об'єкт дослідження. Проблему регіональної безпеки через призму конструювання та конфліктів ідентичностей досліджують представники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Окрім того, результати даних досліджень дозволяють дослідити конфлікти в АР Крим та Донбасі, проаналізувати динаміку та тенденції вітчизняної етнополітики, проблеми функціонування інфопростору [64; 67; 171]. Фахівці Інституту активно досліджують тему регіоналістики, утворення та функціонування регіональних політичних режимів в Україні, зокрема Н. Ротар ретельно проаналізувала регіональний політичний режим у Чернівецькій області [116].

Аналіз наукових статей вітчизняних дослідників розпочнемо з питання безпеки, її теоретико-концептуальні основи висвітлено в працях О. Косілової [130], І. Коржа [129] та М. Медведя [152]. С. Дерев'янка, досліджуючи загрози інформаційної безпеки України в контексті гібридної війни, констатує, що попри суттєвий прогрес державна політика національної безпеки потребує оновлення, як в концептуальному, так і в практичному вимірі, також вчений вказує на необхідність запозичення міжнародного, зокрема європейського досвіду протидії інформаційним загрозам [59]. Учений аналізує роль іноземного впливу в маніпулюванні народним волевиявленням на регіональному рівні в контексті загрози регіонального сепаратизму [57]. Зокрема він вказує на важливу роль реалізації інструментів народовладдя як складової забезпечення національної безпеки [56], вивчає російські псевдореферендуми на ТОТ [58], історію та сучасний стан російських маніпуляцій навколо мовного питання в Україні [428]. Безпекові питання перебувають у центрі уваги І. Милосердної, яка глибоко аналізує європейську політику інформаційної безпеки та кібербезпеки [156]. Дослідниця відзначає європейський досвід концептуалізації інформаційних загроз та акцентує увагу на інституційних кроках ЄС, зокрема щодо створення у найближчому майбутньому європейських оперативних центрів безпеки [156, с. 181-182]. Також звертаємо увагу на її внесок у спільному дослідженні, присвяченому концептуалізації політичних та інформаційних загроз [410].

Значний внесок у вивчення теоретичних основ легітимності та легітимації влади здійснив О. Висоцький [34; 35; 36; 37]. Частково дане питання порушують такі дослідники як: Т. Кравченко [132], В. Бортніков та В. Чубаєвський [20], які вказують на значущість електоральної легітимації влади в процесі становлення демократичного суспільства в Україні та пов'язують електоральну/референдну легітимацію влади з реалізацією народного суверенітету. Також, В. Бортніков пропонує розглядати виборчий процес як невід'ємний складник політичного процесу, що включає чотири етапи: «1) унормування або конституювання; 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль» [19, с. 120]. Пошуком оптимальних шляхів удосконалення адміністрування виборчих процесів на сучасному етапі займаються Л. Антонова та А. Антонов [9], аналіз законодавства про місцевий референдум здійснюють В. Божко

[18] та Є. Гринишин [51].

Особливу увагу приділяємо працям дослідників Ужгородської політологічної школи, які активно досліджують етнополітичні аспекти виборчих процесів. Так, М. Зан, здійснив детальний аналіз результатів місцевих виборів 2020 р., парламентських виборів 2019 р. в поліетнічних регіонах Прикордоння та ретроспективний аналіз попередніх парламентських кампаній [90; 92; 93; 94; 95]. Не оминула увагу вченого й проблема інституціоналізації політичного представництва національних меншин в Україні, зокрема дослідження міжнародного досвіду з даного питання [91]. Схожу тематику вивчають інші закарпатські учені Ю. Копинець [128] та Ю. Остапець [194], окрім того наукові розвідки з даної теми проводить ніжинська дослідниця М. Ларченко [140].

Більш помірковану оцінку вітчизняної етнополітики дають представники Чернівецької політологічної школи – А. Круглашов, Н. Ротар, В. Бурдяк, Н. Стрельчук, Н. Нечаєва-Юрійчук та ін. [26; 43; 65; 77; 136; 298; 413]. Результати досліджень учених дають змогу виокремити основні гуманітарні потреби національних меншин України, що стало в нагоді, як для формування системи критеріїв електоральної легітимації влади серед нацменшин (див. Додаток В), так і для комплексного аналізу витоків вітчизняної етнополітики.

Однією з найскладніших проблем організації та адміністрування післявоєнних виборів є відновлення та наповнення даних ДРВ, тому актуальним є вивчення наукових праць: М. Коваленка [120], В. Сивухіна [314] та Є. Юрійчук [376], а публікація Ю. Белової дозволяє детальніше дослідити проблему функціонування ДРВ через призму проблеми захисту персональних даних виборців [16]. Своє бачення майбутніх післявоєнних виборів презентує С. Дерев'янка [60]. Науковий доробок А. Круглашова та А. Костенко, присвячений реформуванню системи публічного управління в контексті євроінтеграції [414], дозволяє сформулювати основні пріоритети демократизації та удосконалення виборчої системи України. Статті Н. Ротар [299; 301] на тему деліберативної демократії в ЄС, дають змогу визначити сучасні європейські тенденції виборчих практик і новацій. Активне впровадження процесів цифровізації та використання інформаційних технологій в Україні, потреби

удосконалення вітчизняного кіберзахисту не оминуло тему виборів, тому звертаємо увагу на напрацювання Т. Краснопольської та І. Милосердної [134] з даної теми.

Дослідженню інформаційної безпеки Прикордоння присвячена стаття Ю. Бідзілі [17], інформаційний простір «нового Прикордоння» та інформаційний простір Буковини вивчає Є. Юрійчук [449; 450], С. Дерев'янка – проблему інтеграції ВПО на Івано-Франківщині [55]. Важливою є спільна праця А. Круглашова та Н. Сабадаш, в якій досліджено безпекові аспекти процесів децентралізації в Україні, звертаючи увагу на поліетнічні регіони Прикордоння [415], в іншій праці дослідників проаналізовано поточний стан транскордонного співробітництва в Україні [137]. Натомість В. Бурдяк досліджує законодавчі аспекти територіального самоврядування в країнах ЄС [25] та репресивну політику РФ на ТОТ [24].

Д. Мошак, аналізуючи легітимізаційні можливості політичних маніпуляцій, підкреслює, що їх здійснюють не лише за допомогою політико-комунікаційних інструментів, але й за допомогою політико-організаційних дій, спрямованих на підвищення легітимності або навпаки делегітимацію політичної влади [168]. Н. Ротар вивчає європейський досвід протидії політичному маніпулюванню під час виборчих процесів [302]. У статті В. Бурдяк розкривається психологічний складник політичного маніпулювання та тенденції медіаспоживання українців в період повномасштабної війни [23]. Російські псевдореферендуми на ТОТ вивчає О. Скобельська [317], в АР Крим та на Донбасі – О. Шинкаренко [367], зовнішньополітичні аспекти Кримського «референдуму» – Є. Юрійчук [375], окрім того, в спільній праці з Д. Антонюком дослідниця вивчає проблему підкупу виборців [451]. Особливо відзначимо статтю М. Кармазіної [115], і хоча вона була опублікована ще у 2018 р., окремі висновки дослідниці щодо діяльності певних політичних партій, зокрема партії «Наш край», є досі актуальними.

Більшість загроз у Прикордонні пов'язані з виникненням сепаратизму, тому аналіз праць з даної теми є пріоритетним. На думку М. Бесараба виникнення сепаратизму пов'язане з наявністю політичної, економічної, екологічної, культурно-лінгвістичної, релігійно-конфесійної та інших видів дискримінації в державі [12]. М. Мосор звертає увагу на етнічний бік сепаратизму та пов'язує його виникнення з

політико-правовим становищем етносів, політизацією етнічності, наявністю потужного зв'язку національної ідентичності всередині етносу, соціально-економічним становищем етносу в державі, територіально-географічними особливостями, історичною тяглістю сепаратистського руху, а також політичною та економічною дискримінацією в державі [167]. Детальніше дане питання вивчають І. Філоненко та В. Ріпа, які виділяють сім груп причин виникнення сепаратизму: територіальні, економічні, демографічні, соціокультурні, історичні, ідеологічні, політичні [349].

Окремо відзначимо наукові публікації на тему зовнішньополітичного впливу іноземних держав на Прикордоння України таких авторів як: Ю. Мателешко [149] та Є. Рябінін [307]. На тему дослідження політики ідентичності в Україні звертаємо увагу на напрацювання О. Філіппової та О. Дейнеко [348], Ю. Руденко [303], Т. Андрущенко [8].

Автор активно використовував результати аналітичних досліджень урядових і неурядових науково-дослідних та аналітичних центрів, дані соціологічних служб. Під егідою НІСД опубліковано низку аналітичних матеріалів [11; 74; 148; 305], посеред інших особливої уваги заслуговує аналітичний матеріал щодо російських псевдовиборів на ТОТ України [286]. Злочинні дії росії також проаналізовано Центром національного спротиву [287]. Обидва матеріали є цінним джерелом інформації про передумови, перебіг, результати російських псевдовиборів і масштаби їх фальсифікацій. Дві частини регіональних аналітичних досліджень є унікальним джерелом інформації щодо політичних поглядів румунської меншини Буковини [21; 22].

Для виконання мети та завдань дослідження автором використано дані соціологічних досліджень, проведених КМІС, Центром Разумкова, ІМІ, Детектором медіа, Internews, Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та «SeeD». Більшість опитувань присвячена вивченню медіаспоживання та ідентичностей українців в регіональному та національному вимірі, їх результати сприяли [321; 162; 71; 153; 154; 172; 5; 6; 7; 335; 108; 210; 330; 196] відображенню та аналізу поглядів населення Прикордоння в ретроспективі. Також для нашого дослідження особливо

корисними стали дослідження ставлення громадян до ідеї запровадження подвійного громадянства [383; 46; 105]. Особливу увагу звертаємо на розроблений КМІС індекс результативності російської пропаганди, який демонструє її ефективність у регіонах України. Індекс вираховується з відповідей респондентів на шість запитань (див Додаток Г), аналіз відповідей дозволяє скласти квазілогічний ланцюжок між ключовими тезами російської пропаганди [109].

Наступним є індекс ксенофобії, який вимірюється фахівцями КМІС з 1994 р. Розрахунок індексу передбачає, що респонденти мають вказати наскільки близькі стосунки вони готові допустити з представниками різних лінгво-етнічних груп. Згідно з методологією респонденти відповідають на запитання: «Я згоден допустити представників названої в рядку національної групи», кожен з можливих варіантів відповідей відповідає рівню соціальної дистанції від 1 до 7 балів, перелік відповідей відображений на Рис. 1.1., перелік етнонаціональних груп відображено на Рис. 1.2 [157]. На основні отриманих даних вираховується середній арифметичний показник індексу ксенофобії. Суттєвим недоліком, на нашу думку, є відсутність серед етнонаціональних груп угорців (хоча в окремі роки вони були включені в опитування) та відсутність диференціації щодо румунів та поляків (як мешканців України та Румунії/Польщі).

Як членів своєї родини	1
Як близьких друзів	2
Як сусідів	3
Як колег по роботі	4
Як жителів України	5
Як гостей України	6
Не пускав би в Україну	7

Рис. 1.1. Варіанти відповідей на запитання «Я згоден допустити представників названої в рядку національної групи» [157].

Лінгво-етнічні групи
українськомовні українці
поляки
російськомовні українці
канадці
американці
німці
французи
євреї – жителі України
білоруси – жителі України
румун
африканці
роми (цигани)
росіяни – жителі України
білоруси – жителі Білорусі
росіяни – жителі Росії

Рис. 1.2. Перелік лінгво-етнічних груп, щодо яких розраховано рівень соціальної дистанції [157].

Індекси регіональної безпеки в Україні досліджують представники ГО «Центр міжнародної безпеки», які спільно з НІСД та державними інституціями протягом 2017-2019 рр. ініціювали проєкт «Паспорт безпеки України: національний та регіональний виміри». Методологія проєкту ґрунтується на проведенні соціологічного опитування населення та опитування експертних фокус-груп. Респонденти за шкалою від 1 до 10 (де 1 – найгірший показник, а 10 – найкращий показник) повинні дати оцінку певним явищам і процесам в регіоні, а також вказати рівень довіри до владних інститутів, що дозволяє сформувати відповідні індекси. До результатів опитування додаються статистичні показники регіону, таким чином визначається паспорт безпеки регіону за 7 групами індексів [200], перелік індексів по групах відображено в Додатку Д. Протягом трьох років, дослідження безпеки було проведено в 16 регіонах України, зокрема в поліетнічних регіонах Прикордоння: у 2017 р. на Закарпатті, у 2018 р. на Одещині, у 2019 р. на Буковині, проте у 2017 р. методологія дослідження не передбачала розрахунок більшості індексів, що дозволяє

комплексно порівняти лише Чернівецьку та Одеську області.

Серед джерел, які використано у дослідженні, окрему групу становлять аналітичні матеріали, авторські статті, новини, а також інтерв'ю, розміщені на веб-сторінках українських та зарубіжних Інтернет-видань. Насамперед, відзначимо аналітичні публікації провідної української неурядової організації Громадської мережі «ОПОРА» щодо спостереження за виборами, перебігу виборчого процесу, удосконалення вітчизняного виборчого та референдного законодавства, методичних рекомендацій з покращення процесу адміністрування виборами, останніх тенденцій розвитку політичної системи України тощо [42; 68; 75; 97; 98; 123; 127; 166; 195; 215; 336; 370; 373; 380; 381]. Оцінки, прогнози та рекомендації «ОПОРИ» є актуальними, своєчасними та сприяють критичному оцінюванню політичних явищ, подій та процесів у Прикордонні України.

Серед решти українських організацій у дослідженні використано публікації: руху «Чесно» [3; 133; 347; 378], серед яких окремо виділимо реєстр «зрадників», дані якого постійно оновлюються [61]; ARIIO LAW [174]; Реанімаційного Пакету Реформ [44]; «Лабораторії законодавчих ініціатив» [70]; «Texty.org.ua.» [72]; «Петр и Мазепа» [292]; Українського інституту майбутнього [323]; Центру демократії та верховенства права [379]; Інституту Республіка [384]; Комітету Виборців України [206].

Тематика дисертаційного дослідження зумовлює використання значної кількості новин та повідомлень розміщених на веб-сторінках таких українських видань: Укрінформ [29; 30; 49; 89; 155; 181; 193; 309; 310; 340], Радіо Свобода [82; 147; 176; 190; 209; 220; 312; 316; 338; 368], Українська правда [38; 85; 205; 296; 344], Лівий берег [117; 141; 180; 333; 334; 339], Європейська правда [79; 189; 297; 343; 369], Детектор медіа [2; 84; 173; 261], Суспільне [41; 73; 318; 355], Український тиждень [114; 151; 169], Дзеркало тижня [4; 28; 354], BBC [290; 295], DW [31; 319], Espresso.tv [69; 289], ІМІ [110; 311], Інформаційний спротив [50; 284], УНІАН [63; 306; 362] та решти українських національних та регіональних видань [14; 113; 222; 48; 53; 87; 112; 121; 170; 175; 366; 197; 199; 221; 222; 285; 288; 315; 332; 337; 341; 342; 346; 377; 382; 356]. Серед іноземних джерел використано англомовні та угромовні публікації [440;

422; 416], використання інформації з російських медіа було необхідним для дослідження російських псевдореферендумів [188], також в дослідженні використано інші українські та іноземні інтернет-джерела [39; 444; 191; 406; 407].

Отже, для комплексного вивчення предмета дослідження дисертантом було сформовано значну джерельну базу, виокремлено міжнародні та європейські нормативно-правові документи, в яких прослідковується динаміка та еволюція світових безпекових процесів, документи у сфері виборчого права, в яких стандартизовано міжнародні виборчі стандарти. Українські нормативно-правові документи є ключовим джерелом для дослідження інституційно-нормативного забезпечення у сфері безпеки, виборів, референдумів, гуманітарної, інформаційної, регіональної політики та етнополітики. Законодавчі акти держав Прикордоння, дозволяють дослідити різні аспекти політики іноземних держав. Офіційна інформація, опублікована українськими органами державної влади слугує важливим джерелом інформації. Звіти та офіційна інформація міжнародних організацій є джерелом даних для дослідження виборчих/референдних циклів.

Наукові джерела дисертації складаються із праць, монографій та статей зарубіжних та українських дослідників, а також з збірників науково-експертних матеріалів, аналітичних доповідей, результатів соціологічних досліджень, звітів неурядових організацій. Врешті-решт важливу роль в дослідженні відіграє інформація, розміщена в мережі Інтернет на українських і зарубіжних ресурсах, зокрема новини, статті та інтерв'ю.

Висновки до розділу 1

Для досягнення поставленої мети автор дослідження використав різні теоретико-методологічні підходи, концепції, які дозволяють комплексно дослідити легітимаційні процеси та безпекові явища у Прикордонні Україні, поєднати дані конструкти. Так, системний підхід дає змогу дослідити СНБУ та її взаємозв'язки з її елементами, підсистемами та зовнішнім середовищем. Неоінституціоналізм дає змогу вивчити вплив формальних та неформальних інститутів на політичний простір Прикордоння. При формуванні висновків і рекомендацій звертаємося до ціннісного

підходу. Окрім того, для ретельного дослідження теми дисертаційної роботи, автором виокремлено низку загальнонаукових методів. Встановлено, що процеси легітимації влади є об'єктом безпекової політики держави.

Фактор Прикордоння, з одного боку, географічно та інституційно обмежує масштаби дослідження, з іншого боку, особливості та специфіка прикордонних територій прямо впливають на регіональні та місцеві політичні, зокрема виборчі та референдні процеси. Актуальним питанням в дослідженні політичних процесів у Прикордонні є вивчення ідентичностей місцевого населення та їх взаємозв'язку зі загрозами регіональній безпеці, це зумовлює звернення до конструктивістського підходу.

Для дослідження даної тематики автором використано різноманітну джерельну базу, яка складається з різних категорій джерел – від міжнародних нормативно-правових документів до новинних джерел мережі Інтернет. Значна номенклатура джерел дозволяє ретельно дослідити тему дослідження, проаналізувати та співставити різні погляди, оцінки та висновки науковців, експертів та аналітиків, за допомогою фактів, результатів опитувань, статистичних даних відслідкувати та проаналізувати події, тенденції загроз виборчих/референдних процесів Прикордоння України, аргументувати судження та висновки щодо ймовірних шляхів розв'язання проблемних питань.

РОЗДІЛ 2

БЕЗПЕКОВІ ТА ЛЕГІТИМАЦІЙНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНО- НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ І РЕФЕРЕНДНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Особливості інституційно-нормативного забезпечення участі національних меншин Прикордоння України у виборчих і референдних процесах

Виборчі та референдні процеси у регіонах Прикордоння України суттєво різняться за своїм змістом та суттю не лише від центральних регіонів, але й одне від одного. Специфіка прикордонних регіонів впливає на перебіг та особливості адміністрування місцевих електоральних/референдних процесів, виборчу стратегію політичних партій та регіональних політичних еліт, поведінку електорату. Питання участі національних меншин у суспільно-політичних процесах в Прикордонні України на пряму пов'язане з останніми змінами у вітчизняній етнополітиці. Позитивним кроком є прийняття ЗУ «Про корінні народи» [244] та «Про національні меншини» [246], останній, хоч і з певною критикою було прийнято в рамках процесу євроінтеграції України. Саме євроінтеграційні прагнення стали рушійною силою в процесі удосконалення вітчизняної етнополітики. Одним із ключових інституційних кроків у її вдосконаленні є створення у 2019 р. ДЕСС, діяльність якої після певної перерви перезапущено наприкінці 2022 р.

Одним із найбільш дискусійних та складних питань є забезпечення політичного представництва національних меншин у виборних органах. За часи незалежності даного питання неодноразово торкалися українські та іноземні політики, представники національних меншин, проте до нині у ВКУ відсутні будь-які згадки про можливість представництва національних меншин [33]. Найгостріше дане питання проявляється на Закарпатті, де найчисельніша угорська меншина регіону неодноразово підіймала питання про створення «угорського» мажоритарного виборчого округу на Закарпатті. Під час парламентських виборів 1998 р. було створено 72-й одномандатний виборчий округ, до складу якого було включено

території, на яких проживала угорська меншина. Протягом наступних парламентських виборів – 2002, 2006 та 2007 рр. – межі округів були частково змінені, що позначилося на етнічному складі виборців округів. Напередодні парламентських виборів 2012 р. угорські сили активно лобіювали відновлення 72-го виборчого округу в межах 1998 р., проте ЦВК їм відмовила, натомість, територіальний поділ було здійснено таким чином, що угорська громада регіону виявилася розпорошеною між 68-м, 69-м та 73-м виборчими округами, дана система округів була збережена для парламентських виборів 2012, 2014 та 2019 рр. [76, с. 80-83]. Відзначимо, що межі 72-го округу зразка 1998 р. відповідають межам проєкту «Притисянської автономії», яку активно просуває Угорщина, відновлення 72-го округу було серед передвиборчих обіцянок двох президентів України – Віктора Ющенка та Петра Порошенка [115, с. 40]. Окрім бажання отримати власний округ угорська меншина свого часу зверталася до ЦВК із проханням друку бюлетенів угорською мовою, дана вимога була відхилена [169].

Дещо іншою є ситуація в Чернівецькій області, де напередодні парламентських виборів 2012 р. було створено 203-й одномандатний виборчий округ, до якого ввійшла більшість територій чотирьох тодішніх районів Буковини – Сторожинецького, Новоселицького, Глибоцького та Герцаївського, в яких представники румунської та молдовської меншин складають більшість населення регіону. Хоча до складу округу було приєднано декілька діляниць із переважно українським населенням (зокрема частину Садгірського району міста Чернівці), а окремі громади, в яких більшість населення складали етнічні румуни, потрапили до 202-го виборчого округу [76, с. 437-439], місцева преса свого часу неофіційно охрестила 203-й округ «румунським». Під час парламентських виборів 2014 р. від 203-го округу був обраний Григорій Тіміш, який позиціонував себе як активний етнополітичний лідер і критик змін до освітнього законодавства [90, с. 154; 13, с. 35]. На зміну йому на виборах до парламенту 2019 р. від того ж округу був обраний Георгій Мазурашу, який попри румунське походження не демонструє значної активності щодо етнополітики та румунської меншини [90, с. 156].

Серед національних меншин Одещини лише болгари фактично отримали

можливість обрання власного представника до парламенту, оскільки більшість болгарських громад була включена до складу 142-го одномандатного виборчого округу, де протягом останніх трьох парламентських виборів (2012, 2014, 2019) перемагав президент асоціації болгар України Антон Кіссе [90, с. 151-156].

Досить довготривалим і дискусійним в Україні було питання дозволу політичної агітації мовою національних меншин. Остаточно поширення матеріалів передвиборчої агітації мовою національних меншин із дублюванням українською мовою в населених пунктах, де проживають національні меншини законодавчо урегульовано 2022 р. (ч. 9 ст. 10) [246]. З іншого боку, національні меншини не демонструють зацікавленості в процесах спостереження за виборами. Так, 2020 р. ЦВК зареєструвала рекордну кількість – 116 організацій, яким було надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час місцевих виборів [202], попри наявність значної частки регіональних організацій, в переліку відсутні організації національних меншин. Хоча, згідно до звіту ДЕСС станом на 1 січня 2024 р. в Україні офіційно зареєстровано 1 275 громадських об'єднань, що представляють більше ніж 63 національні меншини та корінні народи. Відзначимо, кількість громадських об'єднань диспропорційна кількості представників національних меншин в Україні, найбільшу кількість організацій мають представники польської (209), єврейської (159) та ромської (118) меншин. Натомість інтереси болгарської меншини представляють 62 організації, грецької – 58, румунської – 42, угорської – 27, а молдовської – 14 організацій [99].

У більшості національних меншин, які мешкають у Прикордонні, відсутні власні політичні сили, виняток становлять дві партії угорської національної меншини – «Демократична партія угорців» та ««КМКС» Партія угорців України» (далі ««КМКС» ПУУ»), активна діяльність яких бере початок із середини 2000-х р. На думку фахівців, інтереси національних меншин Прикордоння представляють переважно окремі політики та представники громадських організацій (культурних товариств, благодійних фондів), які брали свого часу активну участь в політичному житті держави та регіону. Тут, окрім згаданих, варто відзначити таких народних обранців: Іван Попеску та Михайло Бауер (румунська меншина Буковини), Василь

Цушко (молдавська меншина Одещини), Товт Михайло, Микола Ковач, Іштван Гайдош (угорська меншина Закарпаття) [90, с. 156]. На думку науковців, представникам національних меншин Прикордоння зазвичай недостатньо власних ресурсів для участі в національних виборах, що підштовхує їх до співпраці з національними партіями. З іншого боку, інтерес до такої співпраці демонструють національні партії, використовуючи її як важливий елемент своїх регіональних стратегій. Так, свого часу представники національних меншин активно співпрацювали з такими національними політичними силами як: «СДПУ(о)», «Наша Україна – Народна Самооборона», «СПУ», «Партія регіонів», отримуючи прохідні місця в пропорційних списках у загальнонаціональному виборчому окрузі, що відобразилося на результатах голосувань в одномандатних округах, де проживали представники меншин [76, с. 81-83]. Одну з останніх спроб залучення представників нацменшин до списків національних партій спостерігали 2014 р., коли голова ««КМКС» ПУУ», тодішній перший заступник голови Закарпатської обласної Ради В. Брензович став народним депутатом від провладного «Блоку Петра Порошенка». Як відзначають журналісти, вже досить швидко народний обранець змінив погляди, почав критикувати владу, заявляти про начебто утиски угорської нацменшини, підігравати представникам угорської ультраправої партії «Йоббік» [292]. Ймовірно, саме даний випадок зменшив ентузіазм національних партій стосовно їх співпраці з національними меншинами (особливо угорською), що продемонстрували позачергові парламентські вибори 2019 р., за результатами яких угорська меншина не отримала жодного представника в парламенті [95, с. 101].

Відзначимо, серед представників національних меншин Закарпаття та Буковини традиційно високою є підтримка проросійських сил. Під час парламентських виборів 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр. такі політичні сили як: «Партія Регіонів», «КМУ», та «СДПУ(О)» мали значну популярність серед представників нацменшин в обох регіонах, під час виборів 1998 р. на Закарпатті успішно перемогла «СДПУ(О)», а серед румунської та молдавської меншин Буковини більшість голосів отримала «КМУ» та «Партія Регіонів». Під час електоральних циклів 2002, 2006 та 2007 рр. популярність проросійських сил дещо знизилася, хоча

вони стабільно займали другі-треті місця. Під час виборів до парламенту 2012 р. «Партія Регіонів» посіла перші-другі місця в округах, де проживають нацменшини [212; 358; 359; 360; 258; 76]. Під час виборів 2014 р. популярність проросійських політичних сил серед національних меншин знизалася [259], проте вже на останніх парламентських виборах у 203-у «румунському» виборчому окрузі «Опозиційна платформа — За життя» (далі «ОПЗЖ») посіла друге місце за мажоритарним та пропорційним списками [260]. На Одещині популярністю серед електорату традиційно користуються проросійські політичні сили, незалежно від етнічного складу виборчих округів.

Решта національних меншин Прикордоння мають поодинокі випадки репрезентації власних представників на національному чи регіональному рівнях, зокрема під час виборів до парламенту в 2014 та 2019 рр. в мажоритарному виборчому окрузі №60 на Донеччині переміг представник грецької громади нині омбудсман Дмитро Лубінець. Тоді ж досить широку репрезентацію в пропорційних списках різних політичних партій, отримали представники кримськотатарського народу [90, с. 154-155, с. 151-158]. На нашу думку, привернення уваги до представництва кримських татар напряму пов'язано з окупацією АР Крим і бажанням політичних партій використати дане питання для отримання власних політичних дивідендів.

Можливість інституціоналізації політичного представництва національних меншин в парламенті неодноразово піднімалася в Україні з боку організацій національних меншин, політиків які їх представляють та іноземних урядів [76, с. 83, 97-99]. Прихильники таких змін, часто апелюють до досвіду держав Центрально-Східної Європи, Словаччини зокрема, де санкціонована участь партій національних меншин на загальнонаціональних виборах [91, с. 30].

Запровадження такої ініціативи в Україні є небезпечним через низку причин: слабка та непослідовна інформаційна політика, відсутність достатньої уваги держави до проблем етнополітики, окупація та анексія частини територій України, спроби іноземних держав «розіграти» питання діаспор для власних політичних цілей, наявність значної російської меншини в Україні, та досить неоднозначна безпекова ситуація в багатьох регіонах Прикордоння (див. підрозділ 4.3). Для забезпечення

стійкості СНБУ важливо не допустити процесів політизації етнічних меншин Прикордоння та протидіяти будь-яким деструктивним чинникам. Окрім того, нині, коли Україна в умовах війни відстоює власну національну ідентичність, ініціювання таких змін може неправильно трактуватися значною частиною населення. Врешті-решт, найбільшу зацікавленість у впровадженні такого представництва демонструє саме регіональна етнонаціональна політична еліта, діяльність якої на думку Т. Бевз, має деструктивний для національної безпеки характер [13].

Вірогідно, що під час післявоєнних виборів, політичні партії в Україні відновлять співробітництво з національними меншинами, оскільки така співпраця в інтересах обох сторін. Таким чином, репрезентація нацменшин Прикордоння й надалі, буде залежати виключно від політичних партій та їх регіональних стратегій. Як вказують журналісти видання «ВВС», за середньої явки попередніх парламентських виборів (2019 р.) ціна одного мандату за нової виборчої системи може складати близько 25 тис. голосів виборців [290], а отже, існує ймовірність, що шанс на отримання власного представника в парламенті отримають навіть невеликі за чисельністю меншини Прикордоння – приазовські греки, поляки Житомирщини, молдавани Бессарабії та інші.

Протягом багатьох років рф поширювала свій вплив в організаціях національних меншин України. Для прикладу, окреслимо вплив рф на організації грецької меншини в Україні, на що експерти звернули увагу напередодні повномасштабного вторгнення, оскільки головною організацією, яка представляє інтереси грецької меншини в Україні є «Федерація грецьких товариств України» (ФГТУ), яка є частиною Ради греків зарубіжжя (SAE), що в свою чергу складається з Периферій, українська організація входить до складу Периферії країн Причорномор'я і Центральної Азії (до 2017 р. – Периферія країн колишнього СРСР). Центр Периферії знаходиться в Москві, а очолює її путінський олігарх Іван Саввіді, який з 2014 р. активно підтримує агресію рф та працює на ТОТ України. І. Саввіді протягом багатьох років активно фінансував ФГТУ, брав участь в організації заходів меморіальної політики під час подій 2014-2015 рр., закликав греків України сформувати оперативний штаб для моніторингу проблем греків Приазов'я [50]. 2022 р. журналісти вказали на діяльність І. Саввіді не

лише в Україні, але й у Греції, де він активно підтримує антиамериканські та антинаївські настрої місцевого населення [69]. Відзначимо, станом на 2024 р., майно І. Саввіді в Україні арештовано та виставлено на продаж [345]. Після початку повномасштабного вторгнення РФ, багаторічна очільниця ФГТУ Олександра Проценко-Пічаджі засудила факт агресії РФ та критично висловилася щодо численних випадків колабораціонізму представників грецької діаспори на ТОН [341].

Серед місцевих референдумів проведених у поліетнічних регіонах є такі, які привертають нашу увагу, зокрема практики застосування місцевого референдуму з боку партій угорських меншин. Так, 2010 р. тодішній міський голова м. Берегове і за сумісництвом голова «Демократичної партії Угорців України» Іштван Гайдош ініціював місцевий референдум щодо перейменування міста на угорський манер у Берегсас. За явки 48% виборців дане рішення підтримало 4 688 мешканців міста, проти висловилося 4 358 мешканців [115, с. 40; 87]. Юридичних наслідків референдум не мав, оскільки рішення про перейменування населених пунктів ухвалює ВРУ, тому референдум мав скоріше орієнтовне, символічне значення. Проте, враховуючи загрози, пов'язані з угорським впливом у регіоні, та попередні спроби домогтись автономії Закарпаття за допомогою процедури референдуму (референдум 1991 р.) до місцевих референдумів, ініційованих угорськими політичними силами, варто ставитися з певною пересторогою.

Отже, особливості виборчих/референдних процесів у поліетнічних регіонах Прикордоння пов'язані зі специфікою розвитку кожного окремого регіону. Участь нацменшин у даних процесах обмежується, як інституційно-нормативними, так і політичними чинниками. З одного боку місцеві нацменшини відстоюють питання політичного представництва в парламенті. За відсутності інституційно закріплених механізмів політичного представництва нацменшин, дану функцію перебирають на себе політичні партії, використовуючи дане питання задля власних політичних цілей. Проте, певні політичні вимоги, а саме право поширювати передвиборчу агітацію мовами нацменшин, все ж було санкціоновано. З іншого боку, організації національних меншин не демонструють зацікавленості у спостереженні за виборами, чи в інших формах контролю за виборчими процесами.

2.2. Адміністрування виборчих та референдних процесів у контексті сучасних безпекових і легітимаційних викликів

Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам визначає адміністрування виборів як багатостадійний процес, який передбачає взаємодію 1) між головою виконавчої влади (органами) та кандидатами; 2) між менеджерами та різними акторами, які беруть участь у голосуванні та надають інформацію виборцям. Для забезпечення демократичного виборчого процесу адміністрування базується на таких принципах як: громадянський контроль, політична рівність, конституційність правління та індивідуальна свобода. Від органів адміністрування насамперед залежить забезпечення чесності виборів, що може бути забезпечене через:

- встановлення верховенства права для забезпечення прав людини та чесності виборів;
- здатність діяти незалежно від інших інституцій;
- створення інституцій та впровадження норм, спрямованих на забезпечення багатопартійності та розподілу влади, усунення перешкод для забезпечення загальної та рівноправної участі в політичному житті, регулювання фінансування політичної діяльності. [396, с. 7-26]

Проведення післявоєнних виборів привертає увагу міжнародного співтовариства, зокрема, в рамках плану дій РЄ для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» на 2023-2026 рр. реалізується проєкт «Підтримка демократичних післявоєнних виборів в Україні» [207], метою якого є проведення демократичних післявоєнних виборів в Україні з дотриманням міжнародних і європейських стандартів.

Адміністративні недоліки нинішньої виборчої системи засвідчили місцеві вибори 2020 р., результати яких були проаналізовані й оцінені низкою громадських організацій та експертних груп. Загалом фахівці виокремили слабкі сторони інституційного та законодавчого забезпечення виборів та запропонували певні рекомендації, ключовими серед них є: 1) занадто висока – 25% виборча квота для просування кандидатів у списку партії, яка нівелює систему відкритих списків

(експерти пропонують знизити її до 10%); 2) скасування другого туру місцевих виборів, у разі, якщо в першому турі різниця між 1 та 2 місцем складає 20-25% голосів; 3) потреба деталізації законодавчих норм щодо забезпечення гендерних квот; 4) необхідність покращення системи підрахунку голосів, заповнення уточнених протоколів і здавання виборчої документації, через що на останніх місцевих виборах суттєво затягнувся процес оприлюднення офіційних результатів. Окремо варто відзначити досить слабку та відверто незадовільну роботу багатьох ТВК, про що свідчать досить часті зміни їх складу, відсутність достатньої професійної підготовки членів ТВК і значна кількість випадків дострокового припинення повноважень ТВК [195; 206; 354]. Окрім того, Н. Ротар вказує на необхідність стимулювання електоральної політичної участі молоді, оскільки молодь, як соціальна група рідко бере активну участь в політичному житті держави та регіону [301, с. 60].

Одним із найскладніших завдань на даному етапі є забезпечення організації майбутніх виборчих/референдних процесів. Виїзд за межі України великої частки електорально активного населення та збільшення кількості ВПО потенційно позначиться на електоральній мапі України. Наприклад, у Львівській області офіційно зареєстровано 250 тис. осіб, а неофіційно їх кількість складає 350-400 тис. осіб [121], за довоєнної кількості населення регіону в майже 2 млн 500 тис. осіб. [364, с. 7], на Буковині офіційно зареєструвалися майже 90 тис. ВПО [361], що складає близько 10% від довоєнної кількості населення області [364, с. 7], на Закарпатті зараз неофіційно проживає близько 350 тис. ВПО, офіційно зареєстрованими є лише 150 тис. [73], населення регіону до війни перевищувало 1 млн 250 тис. осіб [364, с. 7]. Зауважимо, за результатами соціологічних опитувань 77% опитаних ВПО не планують змінювати місце проживання [162; 452, с. 133].

Таким чином, ВПО мають потенціал перетворитися в значну електоральну групу в регіонах, яка складає 10-15% від загальної кількості місцевих виборців та здатна впливати на результати виборчих/референдних процесів у регіонах. Насамперед це впливає на електоральну карту саме західних областей України, які через кращу безпекову ситуацію приймають найбільшу кількість ВПО, крім того електоральні вподобання та суспільно-політичні настрої мешканців західних регіонів

та південно-східних регіонів, з яких переважно прибувають ВПО, традиційно різняться [452, с. 133]. Важливим напрямком роботи є політична соціалізація ВПО, проте дослідження українських вчених демонструють, що робота в даному напрямку під час першої хвилі ВПО (2014-2022 рр.) була досить слабкою, ані держава, ані місцева влада не спроможні вповні забезпечити потреби ВПО та інтегрувати їх до місцевих громад [55].

У випадку з південно-східним Прикордонням ситуація є протилежною, навіть по закінченню війни внаслідок депопуляції, електоральна участь у виборчих і референдних процесах, навпаки, значно зменшиться. Внаслідок агресії РФ окремі населені пункти зазнали серйозних руйнувань і, на думку голови профільного комітету ВРУ, очільниці партії «Слуга народу» Олени Шуляк, ймовірно не будуть відбудовані [53]. Тому, на даних територіях необхідно буде змінити не тільки систему виборчих округів, а й адміністративно-територіальний поділ, а отже організувати національні та місцеві вибори одразу після деокупації буде неможливо.

Навіть по завершенню бойових дій на прифронтових і деокупованих територіях буде зберігатися досить складна безпекова ситуація, ймовірно, що державою буде запроваджено виборчі обмеження на територіях, які тривалий час перебували під російською окупацією. У ЦВК є досвід таких практик, у 2015 та 2020 рр. вона обмежила проведення місцевих виборів в окремих, підконтрольних Україні громадах Донецької та Луганської областей [249; 250], проте дана ініціатива зазнала суттєвої критики з боку українських і міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ [164, с. 3-4]. Найбільш спірним є механізм визначення територій, на яких не проводяться місцеві вибори, згідно з процедурою ЦВК керується висновками обласних ВЦА, проте, на основі яких критеріїв ВЦА формують власні висновки незрозуміло.

У травні 2021 р. Шостий апеляційний адміністративний суд виніс рішення про визнання протиправною та скасував постанову ЦВК про неможливість проведення місцевих виборів в окремих громадах Донеччини та Луганщини [328], рішення суду було досить позитивно оцінено з боку Громадської мережі «ОПОРА», проте, як відзначають аналітики, суд не зазначив спосіб поновлення виборчих прав у прифронтових територіях [373]. Фахівцями «ОПОРИ» також було запропоновано

механізм обмеження виборів на території прифронтових громад на підставі наявності конкретних критеріїв, якими повинні послуговуватися ВЦА при формуванні своїх рекомендацій для РНБО, що приймає відповідне рішення (див Додаток Е) [127]. На сьогодні, думка про необхідність введення тимчасової заборони на проведення місцевих виборів на деокупованих територіях вже не викликає особливих заперечень, спірним залишається питання, який саме державний орган буде визначати ці території, як вважають народні депутати, найвірогіднішою є передача таких функцій до РНБО [334]. На нашу думку, в разі, якщо такі функції будуть передані до РНБО, доречним є запровадження механізму, запропонованого аналітиками «ОПОРИ» [127].

Складнощі виникають навколо формування даних ДРВ та створення списку виборців. Згідно звіту Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України за 2022 р. офіційно зареєстрованими є 4 867 106 ВПО, проте, за оцінками експертів їх реальна кількість може сягати 7 млн осіб, водночас, понад 4 млн біженців офіційно зареєстровані у ЄС [161; 452, с. 133]. За даними ООН, кількість українських біженців за кордоном станом на середину 2024 р. уже перевищала 6.5 млн осіб, з яких понад 6 млн зареєстровані в європейських країнах [436].

Більшість українських біженців є дорослим, електорально активним населенням, а за результатами соціологічних опитувань 81.6% українських біженців, які перебувають в Польщі, мають намір взяти участь у загальнодержавних виборах в Україні [75]. За нинішніх умов створення Закордонних виборчих округів потребуватиме надзвичайно великих фінансових затрат і організаційних зусиль, що ускладнено через відсутність офіційних даних про кількість біженців за кордоном та їх місцезнаходження. Розв'язанням проблеми можуть стати процеси цифровізації та використання інформаційних технологій, а саме запровадження процедури електронного голосування. Проте, в Україні відсутні як концептуальні напрацювання з даного питання, так і технічні можливості його впровадження. Використання для цієї мети додатку «Дія» неможливе, оскільки, по-перше, він недостатньо захищений; по-друге, робота додатку не дозволяє забезпечити принцип таємного голосування; по-третє, у населення до таких інновацій немає довіри та наявний скептицизм. Вплив виборців за кордоном суттєво зростає, їх голоси можуть вплинути на кінцевий

результат виборів, що, в свою чергу, може позначитись на легітимності результатів виборів усередині України [452, с. 132-133].

Функціонування ДРВ в Україні здійснюється на основі законодавства [33; 231; 270], відповідно до якого ДРВ це: «автоматизована інформаційно-комунікаційна система, призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до ст. 70 КУ» [231]. Система управління реєстром складається з трьох рівнів: 1) розпорядник ДРВ – ЦВК, забезпечення діяльності ДРВ покладено на Службу розпорядника ДРВ, створену в складі секретаріату ЦВК; 2) органи ведення ДРВ – територіальні представництва ЦВК, структурні підрозділи районної, районної у містах державної адміністрації та структурні підрозділи виконавчих органів місцевого самоврядування у містах обласного значення, у районах міста обласного значення; 3) регіональні органи адміністрування ДРВ – регіональні представництва ЦВК, структурні підрозділи державних адміністрацій [270; 231; 204; 187, с. 54].

У п. 1 ст. 3 профільного ЗУ серед засад ведення ДРВ вказано: постійність, публічність і поновлюваність відомостей [231]. Проте, у зв'язку з початком повномасштабної агресії рф та запровадження режиму воєнного стану ЦВК прийняла постанову №61, якою тимчасово припинено роботу ДРВ [268], а отже його дані не оновлювалися майже два роки. Наприкінці жовтня 2023 р. заступник голови ЦВК Віталій Плукар заявив, що лише для технічного відновлення роботи ДРВ потрібно щонайменше 4 місяці [333; 187, с. 54].

Одноставною є думка про необхідність запровадження перехідного періоду від завершення режиму воєнного стану до початку виборчого процесу. Вчені, політики та експерти вважають, що тривалість перехідного періоду повинна складати не менше шести місяців [68; 119; 199]. У зв'язку агресією рф, оновлення даних ДРВ та складання списків виборців є першочерговим завданням, ймовірно, що в післявоєнний період ЦВК необхідно буде переформовувати систему виборчих округів відповідно до реальної кількості населення в регіонах [187, с. 54].

Щодо моделі адміністрування ДРВ, тут вчені висловлюють різні думки. Так,

Є. Юрійчук вважає необхідним створення незалежної системи органів адміністрування ДРВ, виключенням з цього переліку органів місцевого самоврядування, а також обласних та районних державних адміністрацій [376]. Натомість Ю. Ключковський та В. Венгер пропонують досить радикальний підхід до адміністрування ДРВ в післявоєнний період. Вчені розглядають можливість до повернення системи реєстрації виборців, яка діяла щодо формування загальних списків виборців у 2005-2006 рр. із урахуванням особливостей роботи ДРВ [119, с. 15; 187, с. 55]. Нагадаємо, тоді для оновлення даних ДРВ було створено спеціальні регіональні, районні та міські групи, які здійснювали облік виборців і передавали списки до виборчих органів. На думку вчених, необхідно на законодавчому рівні створити комплексну програму оновлення роботи ДРВ, продовжити залучення органів місцевого самоврядування для формування відомостей ДРВ, зокрема, використовувати з даною метою базу даних реєстрів територіальних громад, окрім того, до формування даних ДРВ пропонується залучити Міністерство розвитку громад та територій України, Державну податкову службу України, Пенсійний фонд України, Асоціацію міст України та фахівців громадських організацій [119, с. 15]. Логічно, на нашу думку, доповнити даний перелік Міністерством національної єдності України та Міністерством цифрової трансформації України. Відзначимо, що в переліку суб'єктів адміністрування ДРВ автори не вказують обласні, районні, районні в містах державні адміністрації. Вважаємо, що виключення їх із процесу адміністрування ДРВ (за винятком деокупованих територій, де не вдасться відновити місцеве самоврядування) є вимогою часу, окрім того, залучення значної кількості суб'єктів для актуалізації даних ДРВ, є тимчасовим та необхідним заходом для адміністрування післявоєнних виборів, у майбутньому необхідно буде відійти від подібних практик [187, с. 55].

Відповіддю на більшість викликів адміністрування ДРВ є процеси цифрової трансформації, які попри війну активно тривають в Україні. Так, наприкінці 2022 р. ст. 19, 20 та 21 профільного ЗУ були доповнені нормами, що дозволяють виборцям усередині країни та поза її межами звертатися до органів влади в електронній формі з накладанням кваліфікованого електронного підпису з приводу внесення до ДРВ або

зادля зміни персональних даних в ДРВ, зокрема задля зміни виборчої адреси [231]. Частково дані норми були запровадженні ще у 2020 р. постановою ЦВК [254], яка до того ж регулює технічні аспекти подання електронних звернень. Згідно з інформацією на веб-порталі державних послуг «Дія», [52] вказані вище послуги є недоступними у зв'язку з запровадженням в Україні воєнного стану та обмеженням роботи ДРВ [187, с. 55].

Роботу ДРВ частково було відновлено в другій половині 2024 р., про що заявили заступник голови ЦВК Сергій Дубовик та член парламентського комітету з національної безпеки, оборони та розвідки Олександр Федієнко [356]. Окрім того, в мережі Інтернет знаходимо поодинокі повідомлення органів публічної влади, зокрема Ізмаїльської районної державної адміністрації про наповнення даних ДРВ відомостями за 2022-2024 рр. [351]. Особливий інтерес та одночасно занепокоєння викликає постанова ЦВК від 20 вересня 2024 р. №54 [224], що передбачає відновлення функціонування ДРВ у частині обліку виборчих діляниць, які існують на постійній основі, такий крок може свідчити про підготовку ЦВК до проведення виборів в умовах воєнного стану. З іншого боку, повна актуалізація відомостей ДРВ в умовах воєнного стану є неможливою з багатьох причин. Насамперед, у зв'язку з продовженням мобілізації та ініціативами законодавця по уніфікації даних ДРВ з єдиним реєстром військовозобов'язаних [232]. Враховуючи поточну ситуацію, такі ініціативи безперечно вплинуть на небажання певних осіб вносити свої дані до ДРВ, проте варто розуміти, що уніфікація баз даних всіх державних реєстрів є лише питанням часу. Серед решти чинників варто виділити такі як: високий рівень внутрішньої та зовнішньої міграції українців, загрози кібербезпеці ДРВ, складна безпекова ситуація в державі, необхідність виділення додаткового фінансування. Тому на даний момент необхідно зосередити свою увагу на розробці концептуальних засад, формуванні та оновленні законодавчої та інституційної бази роботи ДРВ [187, с. 55].

Актуалізація даних ДРВ напряду пов'язана з формуванням виборчих округів та розподілом мандатів в регіональних списках, за нинішніх умов необхідно буде переформувувати систему виборчих округів, зокрема збільшити кількість округів у

західних регіонах та, ймовірно, внести зміни до переліку виборчих регіонів. Переформування виборчих округів прямо впливає на питання виборчої системи. ВКУ передбачає функціонування пропорційної виборчої системи з голосуванням за відкриті виборчі списки у регіональних виборчих округах [33], впровадження даної системи було однією з передвиборчих обіцянок нинішньої влади. Як відзначають аналітики: «Ця система загалом придатна, враховуючи можливість провести голосування у всіх регіонах України, але на деокупованих територіях тривалий час не діяли українські політичні партії, а система відкритих списків із персоніфікованим голосуванням, – доволі конфліктна і тому проблематична для деокупованих територій» [336, с. 15]. Через наявні загрози, з боку політиків та експертів частіше лунають пропозиції про необхідність повернення пропорційної системи із закритими списками для наступних парламентських виборів. Для чинної влади зміна виборчої системи парламентських виборів є ризикованою, оскільки це буде означати відмову від власних політичних обіцянок. Окрім того, громадянське суспільство та міжнародна спільнота неоднозначно сприймуть такі зміни [452, с. 134].

Абсолютно шкідливою та негативною є ініціатива повернення до змішаної системи, яку лобіюють народні депутати, обрані в мажоритарних округах [334], і річ не лише у факторі безпеки. Мажоритарна система відносної більшості, яка тривалий час діяла в Україні, зарекомендувала себе з негативної точки зору. Фактично така виборча система дозволяла перемагати на виборах, отримавши зовсім незначну кількість голосів, тому легітимність депутатів, обраних таким чином, завжди була досить сумнівною. Також в Україні мажоритарна система традиційно асоціюється з підкупом виборців. Враховуючи, що населення України економічно та фінансово постраждало від війни, зростають ризики поширення практики підкупу виборців [451; 452, с. 134].

Тісно пов'язаною із деокупацією території України та можливою зміною електоральних пріоритетів різних регіонів є проблема складу органів адміністрування виборів – ТВК різних рівнів як незалежних учасників виборчих процесів. Ще до початку повномасштабного вторгнення, ЦВК констатувала низький рівень правової культури учасників попередніх виборчих процесів, наголосила на необхідності

якісної підготовки членів ТВК, наявності у них досвіду і практичних навичок організації та проведення виборів/референдумів й прийняла постанову про створення Центру підготовки учасників виборчих процесів [269; 452, с. 134]. Актуальним є безпековий фактор, недопущення колаборантів та колишніх представників проросійських політичних сил до роботи територіальних комісій, частково дане питання вже передбачено ВКУ [33]. Важливою умовою протидії російському впливу на електоральні процеси, є посилення прозорості та підзвітності партійних і виборчих фінансів, не виключено фінансування рф лояльних громадських організацій та медіа, діяльність яких буде зосереджена на делегітимації виборчого процесу. На загрозу використання таких квазі-організацій з метою маніпулювання громадською думкою вказують А. Круглашов та А. Костенко [414, с. 190].

Не варто забувати й про безпекові загрози під час виборів: мінна небезпека, загроза терористичних актів, збільшення обсягів нелегальної зброї серед населення та ін. Усі ці фактори спричиняють серйозну роботу до виборів і збільшення присутності співробітників національної поліції в день проведення виборів. Такі ініціативи разом зі складною безпековою ситуацією в країні, можуть викликати неоднозначне сприйняття серед населення, що позначиться на електоральній участі, значна присутність представників національної поліції може взагалі розглядатися як спроба певного психологічного тиску на виборців [452, с. 135].

Пріоритетним завданням адміністрування післявоєнних виборчих і референдних процесів є забезпечення їх відкритості та прозорості, що особливо актуально через європейський та євроатлантичний вектор розвитку України. Одним із найбільш дискусійних питань є передвиборча агітація та забезпечення доступу кандидатів до інформаційних ресурсів. Під час війни відбувся процес фактичного «одержавлення» медіа, встановлення додаткових заборон і регуляції в інформаційному просторі. Дані кроки навіть під час дії воєнного стану викликають критику з боку держав заходу, зокрема посол Німеччини в Україні Анка Фельдгузен заявила про непублічний заклик з боку країн ЄС: «щоб Україна залишилася демократичною і під час війни», це зокрема стосується можливого припинення роботи телемарафону «Єдині новини» та відновлення плюралізму роботи медіа [79].

Враховуючи досить спірний характер роботи телемарафону, важливо, щоби монополія «Єдиних новин» припинилася по закінченню дії воєнного стану [452, с. 135].

Зауважимо, в багатьох, не лише прифронтових та окупованих регіонах, внаслідок бойових дій постраждала інфраструктура телерадіомовлення та існують проблеми з доступом до мережі Інтернет. Фізичне відновлення інформаційного простору українських регіонів є необхідною умовою для забезпечення доступу громадян до інформації та для можливостей передвиборчої агітації. Критично важливим, щоби кроки по забезпеченню безпеки інформаційного простору не перетворилися в обмеження свободи слова та інструмент передвиборчої агітації з боку чинної влади [452, с. 136].

Небезпечною тенденцією є обмеження доступу до державних реєстрів. Влада ввела заборону щодо низки державних реєстрів ще на початку російського вторгнення, через певний час окремі реєстри частково відновили свою роботу. Нині зареєстровано декілька законопроектів, в яких пропонується обмеження прав на доступ до певних судових рішень. Зокрема, пропонується на час дії воєнного стану та на рік після його закінчення обмеження доступу до справ, що мають особливий суспільний інтерес, збільшення повноважень щодо вилучення інформації зі справ, розглянутих на відкритому засіданні, тощо [273]. Дані законопроекти викликали шквал критики з боку громадських організацій та правозахисників, які звернулися до народних обранців із закликом відхилити ці пропозиції [41]. На нашу думку, подібні ініціативи є досить сумнівними та загрозливими для забезпечення прозорості виборів, оскільки влада може використовувати їх задля обмеження доступу до судових справ, пов'язаних з оскарженням результатів виборів, що негативно позначиться на процесі легітимації виборчих процесів [452, с. 136].

Розв'язання зазначених проблем потребує значних фінансових та адміністративних ресурсів, а також значну кількість часу. Необхідність економії ресурсів, нагальна потреба в формування та легітимації органів влади, та обмеженість в часі, створює певний простір для маніпулювання виборчими процесами в післявоєнний період. Вірогідною, на нашу думку, буде спроба проведення одночасно

декількох паралельних виборчих процесів. ВКУ у п. 4 ст. 3 чітко вказує про неможливість проведення одночасних парламентських та президентських виборів, про неможливість проведення загальнодержавних і чергових місцевих виборів одночасно [33], проте задля політичної доцільності політичні сили в парламенті можуть внести зміни до ВКУ [452, с. 136-137]. На недопущення такого сценарію вказує С. Дерев'янка, який гостро критикує ідею запровадження перехідного виборчого законодавства та підкреслює, що чинне виборче законодавство попри певні недоліки здатне забезпечити демократичний виборчий процес [60, с. 56-57].

Отже, російська агресія проти України, не лише створила безліч нових викликів та загроз адмініструванню виборчих і референдних процесів, але й актуалізувала проблеми, що накопичилися за попередні роки. Більшість викликів і загроз можна умовно поділити на три групи.

Перша група, виклики *організації виборчих і референдних процесів*, відсутність розв'язання даних проблем ставить під загрозу зрив виборів і референдумів, створення недовіри до влади через неспроможність організовувати процес голосування відповідно до демократичних стандартів.

Друга група, *загрози, пов'язані з втручанням РФ та решти держав Прикордоння у вибори та референдуми*, окрім очевидної загрози національній безпеці, участь у виборах колаборантів та представників проросійських політичних сил (як членів органів адміністрування виборів, кандидатів, їх довірених осіб, офіційних спостерігачів, уповноважених осіб політичних партій, виборців) спричинить недовіру до виборчого процесу серед патріотично налаштованих громадян і також делегітимує вибори.

Третя група, виклики *забезпеченню демократичності, прозорості та відкритості виборчого процесу*. Посилення безпекового фактора, особливо медіа та соціальних мереж, в процесі адміністрування виборів та референдумів не повинно перетворитися в інструмент необґрунтованих обмежень: участі у виборах, проведення передвиборчої агітації, доступу до публічних даних. Забезпечення прозорості є необхідною умовою як для внутрішньополітичної, так для зовнішньополітичної легітимації виборів [452, с. 137-138].

2.3. Легітимаційні ризики референдного законодавства в Україні

Інститут всеукраїнського референдуму закріплений у розділі 3 КУ, проте із законодавчим забезпеченням референдуму в Україні ситуація є досить складною. Ще 1991 р. було прийнято ЗУ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [229], який втратив чинність у зв'язку з прийняттям у 2012 р. ЗУ «Про всеукраїнський референдум» [227], який у 2018 р. Конституційний Суд визнав неконституційним, що створило тимчасову прогалину в законодавстві. Окрім того, закон 2012 р. не містив норм щодо регулювання процедури місцевого референдуму, через що інститут місцевого референдуму фактично припинив існування в Україні. Прийняття нового законодавства про референдум було однією з основних обіцянок чинної влади. На початку 2021 р. було прийнято новий ЗУ «Про всеукраїнський референдум» [228], а у 2021 р. у ВРУ зареєстровано законопроект «Про місцевий референдум» №5512 [283].

Аналіз легітимаційних ризиків розпочнемо саме з чинного закону про всеукраїнський референдум. Прийняття законопроекту викликало різні, часто прямо протилежні оцінки в суспільстві, найбільше критикують саме контекст його прийняття. Критики вказують на наступні проблеми: факт агресії рф, окупація та анексія частини територій України (зокрема через процедуру референдуму), проблеми функціонування інформаційного простору України, складна економічна ситуація та ризики підкупу виборців, соціальна напруженість та конфліктність в суспільстві [368; 89], дані проблеми значно ускладнилися внаслідок повномасштабного вторгнення рф. Розв'язання окремих проблем може затягнутися на багато років, а законодавче забезпечення та можливість реалізації норм КУ актуальними є завжди. Ми розуміємо та поділяємо багато пересторог, особливо в контексті невизначених післявоєнних перспектив в Україні, коли референдум у руках політичної еліти може перетворитися на інструмент повоєнного популізму, проте це лише підкреслює необхідність удосконалення інституційно-нормативного забезпечення референдних процесів.

Аналіз профільного закону та його оцінок з боку міжнародних і українських

експертів дозволяє розділити легітимаційні ризики на дві групи: 1) ризики пов'язані з предметом референдуму, процедурою його ініціювання та імплементацією його результатів; 2) ризики пов'язані з адміністративними та організаційними аспектами проведення всеукраїнського референдуму.

Згідно з ч. 1 ст. 3 ЗУ предметом всеукраїнського референдуму можуть бути наступні питання: «1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII КУ; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями», натомість ч. 2 ст. 3 вказує на неможливість проведення референдуму з антиконституційних та антидержавних питань, з питань, що обмежують або скасовують права і свободи населення, з питань податків, бюджету, амністії, а також з питань, які законодавством віднесені до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду [228]. Більшість експертів вбачають найбільші ризики саме в питаннях загальнодержавного значення, про втрату чинності закону України або окремих його положень.

Винесення питань загальнодержавного значення на референдум зазвичай асоціюється з ризиками політичних маніпуляцій, використання референдуму політичною елітою для легітимації вже прийнятого рішення, окрім того, світові практики референдумів з подібних питань (Брекзін) демонструють проблему низького рівня обізнаності та браку інформації серед електорату. Суттєві ризики пов'язані з формулою референдуму, ст. 19 ЗУ, містить низку запобіжників, зокрема встановлення норм щодо чіткості, зрозумілості формулювання питання, заборони маніпуляцій з питанням референдуму. Ч. 5 ст. 19 встановлює: «Питання загальнодержавного значення – це питання, вирішення якого впливає на долю всього Українського народу та має загальносуспільний інтерес» [228], однак таке формулювання має досить широкий зміст, що створює ризики маніпулювання навколо теми національного референдуму (особливо враховуючи обов'язковість його результатів). Наприклад, популярною є думка про необхідність проведення всеукраїнського референдуму на тему європейської та євроатлантичної інтеграції України, проте, європейський та євроатлантичний вектор розвитку України закріплений в преамбулі КУ [126], а тому референдум з даного питання може

отримати додатковий політичний підтекст і фактично перетворитися в референдум про внесення змін до КУ. Спроби політичних акторів підмінити суть питання референдуму здаля власних цілей є непоодинокими. Н. Вінникова наводить приклад національного референдуму в Італії 2016 р., коли чинний на той момент прем'єр-міністр Матео Ренці виніс на розгляд референдуму питання конституційної реформи та заявив, що в разі відхилення пропозиції піде у відставку, чим скористалася італійська опозиція, яка використала референдум як елемент політичної боротьби, домігшись таким чином його відставки [40, с. 315-316]. Спірною є можливість проведення двох і більше референдумів одночасно, оскільки закон лише забороняє проведення одночасно двох референдумів з одного й того ж питання [228].

Найкритичніше експерти оцінюють [42; 89; 123; 174] можливість проведення референдуму про втрату чинності ЗУ (окремих його положень), помірковану критику цих норм висловила й Венеціанська комісія. Дана норма закону викликає цілу низку зауважень, від недостатньої компетентності електорату для прийняття таких рішень, до неконституційності даної норми закону загалом, оскільки єдиним законодавчим органом в Україні згідно з КУ є ВРУ [126], і винесення на референдум питань про скасування ЗУ (їх окремих положень) може розбалансувати правову систему України та перетворити референдум в інструмент боротьби різних гілок влади.

Венеціанська комісія пропонує уточнити роль парламенту під час проведення референдумів про скасування ЗУ. Зокрема пропонується запровадити можливість надання висновку парламенту щодо запропонованих змін, і право парламенту винести у вигляді контрпропозиції альтернативний текст закону, який також буде винесено на голосування під час референдуму [442, с. 9]. На нашу думку, норма закону, що дозволяє проведення референдуму про скасування ЗУ, загалом є шкідливою та такою, що створює безліч ризиків, зокрема, можливість легітимації антидержавницьких рішень в інтересах окремих політичних сил. Додатково ускладнює проблему те, що згідно з ч. 2 ст. 4 профільного ЗУ: «Рішення, прийняте на всеукраїнському референдумі, може бути змінене виключно шляхом всеукраїнського референдуму не раніше, ніж через три роки з дня його прийняття» [228], що породжує багато юридичних колізій.

Можливим розв'язанням даної проблеми є відмова від даної норми закону, або, як альтернатива – нормативне удосконалення даної процедури відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії. Також, на нашу думку, є доцільними запровадження заборони проведення всеукраїнського референдуму з питань національної безпеки та оборони, в тому числі щодо відміни ЗУ або їх окремих положень у сфері безпеки та оборони.

Легітимізаційні ризики присутні також щодо ініціювання та призначення всеукраїнського референдуму, дана процедура зображена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Предмет всеукраїнського референдуму та суб'єкти його призначення
відповідно до Закону України «Про всеукраїнський референдум» [228]**

Предмет всеукраїнського референдуму	Суб'єкти призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму
1) Внесення змін до розділів I, III, XIII КУ;	Президент України;
2) Питання загальнодержавного значення;	Президент України (проголошується за народною ініціативою);
3) Зміна територій України;	Верховна Рада України;
4) Втрата чинності закону України або окремих його положень.	Президент України (проголошується за народною ініціативою).

Процедура проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою прописана в ст. 72 КУ: «Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області» [126]. Профільний ЗУ уточнює організаційні аспекти формування ініціативної групи та процедури збору підписів [228]. Дискусійним питанням є термін збору підписів, першочерговою була ідея запровадження 60 денного терміну для збору необхідної кількості підписів, проте після рекомендацій Венеціанської комісії

[442, с. 14] термін було збільшено до 90 днів [228], однак, на практиці навіть даного терміну може бути недостатньо. Як відзначають фахівці, процедура ініціювання референдуму є надзвичайно зарегульованою та потребує збору мінімум 33 тисяч підписів щоденно на паперових носіях, при цьому збирати їх можуть лише члени ініціативної групи (не менше 60 осіб), все це свідчить про те, що ініціювати такий референдум зможуть лише високоорганізовані політичні групи зі значними ресурсами. Такі обмеження дозволяють запобігти референдуму «спаму», проте, з іншого боку, роблять процедуру ініціювання референдуму занадто елітарною, що нівелює саму ідею народного ініціювання, тому дану процедуру варто було б лібералізувати.

Серед організаційних аспектів найбільше запитань викликає можливість впровадження процедури електронного голосування, яка передбачена в прикінцевих положеннях ЗУ, але дане питання повинно бути врегульовано окремим законом про застосування інформаційних технологій [228]. Про ризики запровадження системи електронного голосування автором дослідження було сказано в попередньому підрозділі роботи, оскільки проблеми адміністрування виборчих і референдних процесів є майже аналогічними.

На думку багатьох українських політологів і правників законодавцю варто було б інтегрувати процедуру всеукраїнського референдуму до ВКУ, а не приймати окремий закон [174; 51], уніфікувати референдне та виборче законодавства, зокрема у сфері фінансування фондів всеукраїнського референдуму, на що вказувала й Венеціанська комісія [442, с. 19-21], проте законодавець лише частково врахував рекомендації експертів [228]. Серед решти фахівці вказують на такі проблеми: можливість штучного зриву народного ініціювання референдуму шляхом реєстрації фейкового референдуму з аналогічного питання; ризики непропорційного представництва прихильників і противників референдуму в окружних комісіях, оскільки тут чисельна перевага парламентських партій [123; 228; 442].

Якщо всеукраїнський референдум можна розглядати як механізм маніпулювання політичної еліти та інструмент протистояння різних політичних груп, то у випадку з місцевим референдумом ситуація може бути складнішою (особливо в

Прикордонні) та залежати від політичної кон'юнктури кожного окремого регіону. Зацікавленість у використанні місцевого референдуму у власних цілях надходить від: політичної еліти держави та центральної влади; від місцевих політичних еліт та регіональних партій; від національних меншин та іноземних урядів; від інституційно-правового дизайну функціонування місцевих референдумів залежать ті, хто зі згаданих груп отримає в даному питанні перевагу.

З урахуванням відсутності чинного закону про місцеві референдуми доцільним є розгляд законопроекту «Про місцевий референдум» №5512 [283], співавтором якого є чинний голова ВРУ Р. Стефанчук. Проект закону був поданий до ВРУ ще в середині 2021 р. і викликав тоді досить жваву реакцію з боку громадськості, того ж року законопроект був направлений на розгляд Венеціанській комісії, яка опублікувала свої висновки напередодні повномасштабного вторгнення РФ, надалі робота над законопроектом призупинилася.

Багато в чому законопроект наслідує ідеї, закладені в чинному ЗУ «Про всеукраїнський референдум», окремі положення обох нормативних актів є досить схожим за змістом і суттю, проте досить суттєво відрізняється предмет місцевого референдуму (Додаток Ж). Призначається місцевий референдум територіальною комісією з місцевого референдуму, ініціювати референдум може голова та/або рада місцевої територіальної громади, допускається можливість ініціювання референдуму виборцями відповідної громади з усіх питань, окрім затвердження програми та статуту громади. Рішення місцевого референдуму згідно зі ст. 4 законопроекту є обов'язковими для виконання, хоча згідно з нормами ч. 4 ст. 110 рада територіальної громади повинна «враховувати» результати референдуму, що створює юридичні колізії. Рішення, прийняте на референдумі за ініціативою виборців, може бути змінено лише на новому референдумі, не пізніше ніж через три роки [283].

Одразу привертає увагу територіальна обмеженість місцевого референдуму. Так, місцевий референдум можна ініціювати лише в межах певної територіальної громади, місцеві референдуми на рівні районів та області проектом закону не передбачені [283]. Такі обмеження можуть бути пов'язані з безпековим фактором – випадками сумнівних регіональних референдумів: 1991 р. на Закарпатті про

автономію регіону; на Донбасі 1994 р. про федералізацію, статус російської мови та підписання статуту СНД; 1994 р. в АР Крим про федералізацію, подвійне громадянство та надання указам «президента» АР Крим законності; псевдореферендумів на ТОТ України (2014, 2022 рр.) про «входження» до складу рф.

Звернемо увагу на легітимаційні аспекти місцевих референдумів. Згідно положень ч. 3 і 4 ст. 26 законопроекту №5512, в разі призначення місцевого референдуму за ініціативою голови територіальної громади про припинення повноважень місцевої ради, або, навпаки, за ініціативи місцевої ради про припинення повноважень голови громади, на референдум автоматично виноситься друге питання – про припинення повноважень голови громади або місцевої ради відповідно [283]. Такий запобіжник дозволяє суттєво зменшити ризики використання місцевих референдумів задля політичної боротьби місцевих еліт. Водночас, ініціюючи референдум голова/рада громади може досягти абсолютно протилежного результату – достроково припинити власні повноваження та підвищити легітимність свого політичного опонента/опонентів.

У законопроекті також передбачена заборона маніпуляцій з питаннями місцевого референдуму (ст. 17) [283], що узгоджено зі ст. 19 профільного закону. Однак, ризики маніпулювання місцевим референдумом все ж можливі. Багато в чому можливості маніпулювання місцевим референдумом будуть залежати від політичного контексту його ініціювання. Наприклад, умовний місцевий референдум на тему затвердження плану розвитку громади, ініційований головою місцевої ради за умов протистояння з місцевою радою (яка виступає противником плану розвитку), може додати додатковий політичний підтекст до питання референдуму, тобто такий референдум отримає подвійний контекст: 1) про (не) прийняття рішення про затвердження плану розвитку громади; 2) про (не) підтримку дій ініціатора референдуму, висловлення йому (не) довіри та підвищення його легітимності (делегітимації).

Висока явка виборців є необхідною умовою для легітимації рішень, прийнятих на місцевому референдумі. Місцеві виборчі процеси в Україні переважно супроводжуються досить низькою явкою виборців, у випадку з ймовірним

проведенням місцевого референдуму явка виборців може бути ще нижчою. Законодавець розуміє дану проблему, і тому пропонує встановити досить жорстке обмеження – місцевий референдум є таким, що відбувся лише у випадку, якщо явка склала або перевищила 50% виборців [283]. Така ініціатива була розкритикована як українськими, так і міжнародними фахівцями [166; 384; 443]. На нашу думку, доцільним є звернення до міжнародного досвіду, зокрема, згідно ст. 55 Закону Республіки Польща «Про локальний референдум» [445] місцевий референдум є дійсний в разі, якщо явка на ньому склала понад 30%, якщо темою референдуму є припинення повноважень виборних осіб органу місцевого самоврядування, то, для визнання референдуму дійсним, участь в ньому повинно взяти не менше, ніж 3/5 від кількості виборців, які брали участь у місцевих виборах, внаслідок яких було сформовано склад органу місцевого самоврядування, повноваження якого пропонується припинити [445].

Дискусійним питанням є одночасне проведення місцевого референдуму та виборів, а також проведення одночасно декількох місцевих референдумів. На думку голови «ОПОРИ» Ольги Айвазовської, варто дозволити проводити одночасно декілька місцевих референдумів, зокрема з метою економії фінансів місцевого бюджету (коштом яких проводиться референдум), та задля підвищення явки виборців [166]. Також проєкт закону не встановлює заборони на проведення місцевого референдуму одночасно з національними виборами, натомість для уникнення політичних маніпуляцій заборонено одночасне проведення місцевого референдуму та місцевих виборів (крім повторних, проміжних, додаткових) [283]. Думку законодавця поділяють далеко не всі, так, В. Божко пропонує вилучити з проєкту закону дану норму [18, с. 26]. На нашу думку, її варто залишити в законопроєкті, оскільки вона дозволяє зменшити ризики політичних маніпуляцій, окрім того, враховуючи тематику, з якої може проводитися місцевий референдум, то його одночасне проведення з місцевими виборами є просто нелогічним.

Серед решти зауважень, критичним є питання контролю предмету референдуму. Згідно змісту ст. 20 такий контроль повинна здійснювати ЦВК із залученням висновків інших суб'єктів, зокрема Мін'юсту. Такі норми, на думку

Венеціанської комісії, суперечать КУ, оскільки такий висновок повинен надавати Конституційний Суд України або інші суди [443, с. 12]. Складнощі щодо залучення до цього процесу КСУ зрозумілі, а отже дане питання повинно бути винесене на розгляд місцевих судів. З питань фінансового контролю та представництва прихильників і противників референдуму в складі територіальних комісій законопроект має аналогічні проблеми, що і ЗУ «Про всеукраїнський референдум». З деяких організаційних питань даний законопроект зробив суттєвий крок вперед, зокрема щодо перевірки підписів, можливостей виправлення технічних недоліків документації ініціативної групи та інших організаційних проблем. Наголосимо, що в проекті відсутні спірні норми щодо процедури електронного голосування.

Поки що складно спрогнозувати, чи буде даний законопроект доопрацьований та прийнятий ВРУ, хоча ймовірність цього достатньо висока. В умовах дії воєнного стану проведення всеукраїнських та місцевих референдумів заборонено, згідно із законодавством початок референдного процесу можливий не раніше, ніж через 30 днів по завершенню режиму воєнного стану [228; 283]. Хоча попередні домовленості парламентських фракцій про перехідний – шестимісячний період для початку виборчих процесів після завершення дії воєнного стану [199] повинні розповсюджуватися й на референдуми. Неможливість реалізації декількох виборчих процесів, а також виборчого та референдного одночасно дозволить створити певний перехідний період, для уникнення референдного популізму, хоча на практиці можливо й даного періоду буде недостатньо.

Наголошуємо, що регіони Прикордоння є лідерами серед решти регіонів за кількістю проведених місцевих референдумів у період 1991-2012 рр., протягом якого було ініційовано 178 місцевих референдумів. Лідерами за областями є: Рівненська – 25 референдумів, Закарпатська – 23, Івано-франківська – 22, Львівська – 14, Житомирська – 13, Донецька – 12, Харківська – 10 [70]. За відсутності в Україні законодавчих можливостей проведення місцевих референдумів, потреба в них не зникла, що зумовлює пошук альтернативних інструментів, зокрема протягом 1991-2012 рр. 45 із 178 місцевих референдумів стосувалися перейменувань населених пунктів, нині ж для розгляду таких питань активно використовують систему місцевих

електронних петицій. Зі 178 ініціатив 45 референдумів стосувалися адміністративно-територіальних питань, а 27 референдумів – зміни базового рівня місцевого самоврядування [70], в 2020 р. на Харківщині селищний голова одного з населених пунктів області збирався провести місцевий референдум про створення фейкової ОТГ, проте СБУ запобігла проведенню незаконного місцевого референдуму [310].

Отже, аналіз ЗУ «Про всеукраїнський референдум» та Проекту Закону №5512 дає змогу виділити сильні та слабкі сторони обох нормативних актів і виділити наступні легітимаційні ризики референдного законодавства.

Перша група – *ризики пов'язані з маніпулюванням предметом референдуму*. Обидва документи містять певні запобіжники з даного питання, на нашу думку, законопроект 5512 в цьому плані більш прогресивний, проте й він не убезпечує референдні процеси від негативного впливу та маніпулювання з боку політичних еліт, спроб еліт використати референдум для легітимації вигідних політичних рішень.

Друга група, *ризики організаційно-адміністративні*, які породжують перешкоди, що не дозволяють здійснити народне волевиявлення, дотримати процедуру народного ініціювання референдуму, не дозволяють громадськості проконтролювати референдний процес тощо. Такі проблеми створюють ризики невизнання результатів референдуму, відсутності довіри до процедури референдуму серед громадян, а отже нелегітимність результатів референдуму та прийнятого на ньому рішення.

Третя група, *ризики пов'язані з явкою на місцевому референдумі*. Висока явка є необхідною умовою для референдної легітимації влади, місцеві електоральні процеси в Україні зазвичай супроводжуються досить низькою участю, тому необхідним є встановлення мінімального порогу участі в місцевому референдумі для визнання його результатів, проте запропонована законодавцем норма в 50% є занадто високою.

2.4. Захист персональних даних виборців: легітимаційні аспекти

Згідно з нормами ЗУ «Про захист персональних даних», персональні дані – це «відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована» [242]. Персональні дані, на думку правників, варто

поділити на дві категорії: загальні та особливі (чутливі) дані [15], перелік чутливих даних визначений ч. 1 ст. 7 профільного закону. До таких даних належать: «расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних» [242]. До загальних даних відносять: ПІБ, місце проживання, номери документів, відомості про громадянство, освіту, матеріальний і сімейний стан, а також контактні дані.

Проблема захисту персональних даних виборців є актуальною у зв'язку з агресією РФ та постійними спробами держави-агресора отримати відомості з баз даних українських реєстрів. Ступінь захищеності персональних даних виборців впливає на рівень довіри громадян до виборчого процесу та, відповідно, на явку виборців.

Прикладом, який демонструє слабку захищеність персональних даних виборців є захоплення росіянами паперових списків виборців під час окупації міста Херсон. Згідно ст. 73 ВКУ після проведення виборів виборча документація, в тому числі списки виборців, потрапляє на зберігання до центральних та місцевих архівів [33]. Влітку 2022 р., під час російської окупації міста Херсон, росіяни захопили паперові списки виборців, які були на зберіганні в місцевому архіві після президентських виборів 2019 р., дана інформація була використана росіянами при проведенні псевдореферендумів та в інших незаконних цілях [452, с. 136]. Це підкреслює необхідність посилення фізичного захисту виборчої документації, аж до можливості повного знищення відомостей з архіву, у разі оголошення режиму воєнного стану, чи в разі інших загроз національній безпеці [187, с. 56].

Більшість питань пов'язаних із проблемою захисту персональних даних виборців стосуються функціонування ДРВ. Інформація, що міститься в ДРВ представляє інтерес як для держави агресора – РФ, так і для українських політичних партій, оскільки детальні відомості про виборців є суттєвим інформаційним ресурсом під час проведення виборчих компаній.

Функціонування ДРВ відіграє ключову роль у процесах легітимації влади. Так,

М. Коваленко вказує, що від ефективності та успішності процесу реєстрації виборців залежить забезпечення виборчих прав громадян та здатність здійснити народне волевиявлення, а отже можливість держави забезпечити реалізацію принципу народного суверенітету [120, с. 56-57]. На думку Є. Юрійчук від «ефективності, політичної неупередженості, відкритості та публічності функціонування ДРВ залежить формування довіри або недовіри до ДРВ, що впливає на процеси електоральної легітимації влади» [376, с. 75-77]. Про нагальну необхідність актуалізації даних ДРВ для проведення післявоєнних виборів вказують Ю. Ключковський та В. Венгер. На думку вчених, якщо дані ДРВ не будуть вчасно актуалізовані: «Наслідком можуть стати масові порушення виборчих прав громадян, створення умов для масштабних фальсифікацій під час виборів, спотворення реального волевиявлення Українського народу, а отже підриву як законності виборів, так і легітимності органів, сформованих за їх результатами [119, с. 15; 187, с. 55].

Проблема захисту особистих даних виборців тісно переплітається з питанням публічного контролю над роботою ДРВ. Відповідно до Закону, публічний контроль здійснюється політичними партіями, які мають власні фракції в поточному складі парламент. Під час проведення виборів і референдуму дані політсили можуть звернутися до ЦВК та отримати доступ у режимі читання до відомостей ДРВ, зокрема до відомостей, що містять персональну інформацію про виборців [231]. Щодо цього положення виникають одразу два зауваження: перше, обмеження кола суб'єктів, що здійснюють публічний контроль за ДРВ до парламентських партій; друге, обмеження публічного контролю за роботою ДРВ тільки на період виборів та референдуму. Ст. 12 ВКУ чітко встановляє принцип рівності для всіх учасників виборчого процесу [33], надання ж доступу до ДРВ лише окремим політичним силам надає їм перевагу над рештою учасників виборчого процесу. Згідно зі ч. 2 ст. 26 профільного ЗУ, дані ДРВ можуть використовуватися задля: «перевірки достовірності відомостей про виборців, які поставили свої підписи ... на підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради та сільського, селищного, міського голови за народної ініціативи» [231], обмеження партійного контролю на період виборів і референдуму не дозволяє політичним партіям (та безпартійним обранцям) проконтролювати даний

процес. Окрім того, відсутність публічного контролю над ДРВ у міжвиборчий період зменшує рівень довіри до ДРВ [187, с. 55-56].

З іншого боку, варто брати до уваги реалії партійної системи України. Для прикладу, на останніх місцевих виборах 2020 р. своїх кандидатів висунули 144 політичні партії, з яких 113 здобули хоча б один мандат, при цьому кількість зареєстрованих в Україні партій перевищує 370 політсил [370]. Спроби всіх політичних партій, які є суб'єктами виборчого процесу, отримати доступ до роботи ДРВ, може перевантажити роботу ЦВК та навіть поставити під загрозу проведення виборів. Окрім того, сумнівним є надання доступу політичним партіям до особистих даних виборців, хоча Постанова ЦВК №95 від 2 червня 2020 р. урегульовує дане питання, встановлює юридичну відповідальність у разі зловживанням доступу до ДРВ та регулює інші питання захисту особистих даних виборців [253]. Враховуючи реалії виборчих процесів в Україні, оптимальним, на нашу думку, буде надання всім політичним партіям – учасникам виборчого процесу – можливості отримати загальні статистичні відомості з ДРВ про кількість виборців та їх територіальний розподіл. Для забезпечення законності при спробі відкликання місцевих обранців варто прописати процедуру, за якої такі обранці зможуть детально ознайомитися з результатами перевірки підписів [187, с. 56].

Щодо залучення інституцій громадянського суспільства до здійснення публічного контролю над роботою ДРВ, то тут ситуація є досить двоякою. На необхідності впровадження такої форми контролю вказує В.С. Сивухін [314, с. 103], з іншого боку Є. Юрійчук вважає, що надто широке залучення представників громадських організацій, а отже надання доступу до особистої інформації виборців всім суб'єктам виборчого процесу є абсурдним [376, с. 74]. Фахівці «ОПОРИ» пропонують провести незалежний аудит ДРВ у відповідності до міжнародних стандартів [68, с. 2], проте, не до кінця зрозуміло на кого саме пропонується покласти його виконання [187, с. 56]. На нашу думку, при залученні до даної роботи представників міжнародних організацій, необхідно враховувати безпековий фактор. Попри певні успіхи в досягненні міжнародної ізоляції, рф й надалі є членом багатьох міжнародних організацій та платформ. Зокрема рф залишається членом однієї з

ключових організацій, що здійснює спостереження за виборами – ОБСЄ/БДПЛ, а отже може використовувати членство в організації у власних цілях, тому залучення даної організації до аудиту ДРВ є небажаним. Залучити до проведення аудиту ДРВ можна представників РЄ та Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) зі встановленням певних обмежень у доступі до особистих даних виборців. Також варто проводити такий аудит з певною періодичністю, наприклад, між виборчими циклами, коли політичні партії не здійснюють публічного контролю над роботою ДРВ. Позитивним у забезпеченні прозорості, є відображення кількісних та якісних даних про роботу ДРВ в щорічних звітах голови ЦВК [104; 187, с. 56].

Непоодинокими є випадки витоку персональних даних із державних реєстрів з метою їх подальшого продажу, така ситуація склалася в 2020 р., коли копії старих державних баз даних, зокрема ДРВ, потрапили на «чорний ринок» [38]. Це звертає увагу на проблему кібербезпеки персональних даних виборців. На окремі прогалини в забезпеченні кібербезпеки ДРВ за результатами парламентських виборів 2019 р. вказують експерти та спеціалісти [380]. На нашу думку, для покращення кіберзахисту ДРВ пріоритетом є залучення міжнародного досвіду та посилення співпраці з міжнародними організаціями, зокрема з Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES), яка ще в 2018 р. видала інтерактивний посібник на тему «Кібербезпека на виборах в Україні», в якому проаналізовано передовий досвід та запропоновано рекомендації щодо подолання кіберзагроз у виборчому процесі [203]. Над розв'язанням актуальних проблем цифровізації виборчого процесу активно працюють спеціалісти РЄ, які періодично публікують матеріали на тему підтримки демократичних післявоєнних виборів в Україні, зокрема й на тему цифровізації виборів та захисту персональних даних виборців [66]. Т. Краснопольська та І. Милосердна пропонують наступні принципи вдосконалення вітчизняної системи кіберзахисту: 1) раціоналізувати витрату ресурсів на кібербезпеку; 2) визначити цілі та їх пріоритетність у сфері кіберзахисту; 3) залучити приватний сектор до розбудови системи кіберзахисту [134, с. 108-109]. Особливо актуальним дане питання є у зв'язку з масовою кібератакою на українські державні реєстри наприкінці 2024 р. [63].

В інформаційну епоху персональні дані українських виборців, представляють

неабиякий інтерес для політичних партій, відомості про виборців можуть використовуватись задля маніпулювання політичними поглядами громадян. Політичні сили активно використовують альтернативні джерела збору інформації про персональні дані виборців, порушуючи при цьому норми чинного законодавства, такого висновку дійшли громадські фахівці та експерти, які проаналізували парламентську кампанію 2019 р. [380]. В спільному дослідженні експерти проаналізували діяльність п'яти парламентських партій в мережі Інтернет та дійшли висновку, що політичні партії активно використовують офіційні вебсайти партій та сторінки в соціальних мережах для збору даних про виборців, а саме: «Усі п'ять партій збирали персональні дані відвідувачів через різноманітні реєстраційні форми на сайтах, в соцмережах, файли-cookies тощо. Аналіз вебсайтів п'яти парламентських політичних партій свідчить, що жодна з них не дотрималася вимог і принципів отримання законодавчо встановленої поінформованої згоди користувачів в повному обсязі» [380]. Надалі такі дані можуть використовуватися для таргетингу політичної реклами в соціальних мережах, у тому числі з використанням маніпулятивних інформаційних технологій.

Надзвичайно важливим для покращення захисту персональних даних виборців є запозичення та імплементація міжнародних стандартів. Ключову роль в європейському праві відіграє Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 про захист даних (GDPR) [293], документ встановляє чіткі та прозорі правила збору персональних даних, дозволяє користувачам відкликати згоду про обробку персональних даних, також документом встановлюється створення системи незалежних регуляторів за дотриманням вимог GDPR, запроваджуються санкції проти компаній що порушують такі вимоги тощо. GDPR, перетворився у своєрідний стандарт в питанні захисту персональних даних, тому держави не члени ЄС, активно удосконалюють власне законодавство саме на основі норм GDPR.

Актуальним є впровадження норм GDPR в Україні, враховуючи, що чинний ЗУ «Про захист персональних даних» не відповідає вимогам часу. Законодавцями ще 2021 р. було розроблено новий законопроект №5628 [281], який мав на меті привести вітчизняне законодавство до норм GDPR як умову та необхідний складник

євроінтеграції України. Однак голосування за проєкт закону парламент провалив. Нині у ВРУ зареєстровано новий законопроект №8153 [282], більшість норм якого збігаються з попереднім проєктом закону.

На необхідності прийняття нового законопроекту та на прогалини чинного законодавства вказують фахівці. Однією з ключових пропозицій експертів є створення, згідно з нормами GDPR, окремого регулятора у сфері захисту персональних даних – Уповноваженого у сфері персональних даних, із наданням йому широких повноважень, поки що дану функцію виконує омбудсман [379]. Обидва згадані законопроекти не містять детальних норм із даного питання, лише вказують на наявність органу, що здійснює контроль.

Отже, в сучасних умовах забезпечення захисту особистих даних виборців є необхідною умовою для проведення та легітимації післявоєнних виборів/референдумів. Від можливостей держави забезпечити безпеку персональних даних виборців, багато в чому буде залежати формування довіри або, навпаки, недовіри до виборчого процесу, що є пріоритетним завданням для органів влади.

Безпекові аспекти захисту персональних даних виборців можна розділити на три блоки: 1) захист «паперових» відомостей про виборців; 2) посилення захисту відомостей у ДРВ та покращення системи громадянського контролю за роботою ДРВ; 3) приведення вітчизняного законодавства до норм GDPR у сфері захисту персональних даних громадян.

Висновки до розділу 2

Для проведення наступних післявоєнних виборів і референдумів необхідно суттєво удосконалити безпекові та легітимаційні аспекти вітчизняного законодавства. Основними факторами, які впливають на стан інституційно-нормативного забезпечення виборчих і референдних процесів є: 1) факт повномасштабної агресії РФ проти України; 2) недоліки попередніх виборчих процесів і прогалини у ВКУ; 3) застарілість та невідповідність часу окремих законодавчих норм; 4) європейські прагнення України; 5) регіональна специфіка Прикордоння.

Ключовими проблемами проведення виборчих і референдних процесів у повоєнний період визначено: 1) проблеми організації та адміністрування виборів та референдуму; 2) безпекові виклики, зокрема, загрози втручання у виборчі та референдні процеси з боку рф; 3) ризики політичного маніпулювання в ході виборів/референдумів; 4) необхідність забезпечення прозорості й ефективного громадського контролю під час виборів/референдумів; 5) відсталість законодавчих норм у сфері захисту персональних даних виборців; 6) питання політичної участі національних меншин Прикордоння; 7) загрози втручання іноземних держав у виборчі та референдні процеси.

Розв'язання даних проблем потребує суттєвої роботи, як з боку законодавця, так і з боку виконавчих органів, що беруть участь в організації виборчих та референдних процесів. На сьогодні існує достатня кількість наукових праць, експертних розробок та рекомендацій міжнародних організацій, щодо удосконалення як чинних законодавчих норм, так і зареєстрованих у ВРУ законопроектів. На жаль, поки що представники влади не демонструють зацікавленості в удосконаленні інституційно-нормативного забезпечення виборчих та референдних процесів, поживавлення в даному напрямку скоріш за все розпочнеться вже в післявоєнний період.

Варто розуміти, що особливості післявоєнних виборів та референдумів будуть багато в чому залежати від результатів російсько-української війни. Тому, враховуючи невизначеність післявоєнних перспектив необхідно забезпечити виборчі/референдні процеси не лише від впливу з боку рф, яка й по завершенню війни навряд чи відмовиться від своїх цілей, але й від загроз політичного популізму, який, ймовірно, посилиться в Україні у післявоєнний період.

РОЗДІЛ 3

БЕЗПЕКОВІ ЛЕГІТИМАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМІВ У ПРИКОРДОННІ УКРАЇНИ

3.1. Регіональний інформаційний простір як інструмент зовнішньополітичного впливу держав Прикордоння

Межі національного та регіонального інформаційного простору мають умовний характер і не завжди відповідають межам офіційного державного кордону. Загроза виникнення білих плям в інформаційному просторі Прикордоння України сприяє інформаційній, а згодом і політичній дезінтеграції значних територій Прикордоння. Неспроможність держави задовольнити інформаційні потреби мешканців Прикордоння підштовхує їх до пошуків альтернативних джерел інформації, зокрема іноземних. Слід пам'ятати, що більшість регіонів Прикордоння поліетнічні, а отже чимала частка місцевого населення є представниками етнічних меншин, які культурно, соціально, економічно, а інколи й політично тяжітимуть до своєї «другої батьківщини», а тому надаватимуть перевагу зарубіжному інформаційному продукту. Держави Прикордоння можуть цілеспрямовано здійснювати інформаційний вплив і втручатися в інформаційний простір прикордонних українських регіонів для досягнення власних зовнішньополітичних цілей.

Найбільш масштабним та агресивним є інформаційний вплив на Прикордоння з боку держави-агресора – рф. Інформаційний вплив рф поширюється не лише на прикордонні регіони, що безпосередньо межують з її територією, рф активно використовує ТОТ України, невизнане Придністров'я та республіку білорусь як пункти ретрансляції російського інформаційного продукту на більшість прикордонних регіонів України. Сигнали російського телебачення зафіксовано в окремих районах Чернівецької та Волинської областей, під прямим російсько-білоруським впливом перебувають значні території в Чернігівській та Сумській областях [11, с. 4-6].

Регулювання інформаційного простору Прикордоння здійснюється на основі Європейської конвенції [78] та ЗУ [245]. На основі законодавства НРУТР формує

перелік іноземних програм, які дозволено ретранслювати територією України, востаннє перелік оновлювався 2019 р. Станом на кінець 2023 р. у переліку дозволених для ретрансляції програм досі наявні 7 російських телеканалів, зокрема «Россия-24», «МИР 24», «Russia Today TV (RTTV)» тощо [240], хоча фактично їх діяльність повинна бути заборонена відповідно до п.12 ст. 36 ЗУ «Про медіа» [245].

Складною є ситуація на Одещині та Харківщині, де російське телерадіомовлення напередодні повномасштабного вторгнення було достатньо потужним. У прикордонних населених пунктах Чугуївського, Куп'янського, Богодухівського та Харківського районів Харківської області була можливість приймання в ефірі у цифровому форматі до 20 телепрограм мовників з рф [103]. Російський радіосигнал активно поширювався регіоном, як відзначає вітчизняний регулятор, НРУТР: «Харківщина має велику територію (31.4 тис. кв. км), ландшафт області пагорбистий, і є місцевості, де в ефірі не приймається впевнено жодна українська радіoproграма, натомість за певних умов можуть прийматися до 13 радіoproграм із росії» [103]. На Одещині зафіксований сигнал із боку невизнаної Придністровської Молдавської Республіки, звідки на окремі прикордонні райони Одещини ретранслюється російське телебачення [103].

Протягом 2014-2015 рр., інформаційний простір Донбасу був фізично захоплений військами рф та бойовиками так званих «ДНР/ЛНР». Українське телерадіомовлення на захоплених росією територіях фактично припинилось, а російське та сепаратистське мовлення поширювалося на підконтрольні Україні території. Звіти представників НРУТР у Луганській та Донецькій областях (включно зі звітами за 2021 р.) не містять детальної інформації щодо ступеня та обсягу російського впливу на стан телерадіомовлення регіону. Проте, регулятор неодноразово та підкреслював проблему білих плям інфopпростору, особливо на Луганщині [103]. У випадку з Херсонщиною спостерігаємо наступну картину. Звіти представника НРУТР на Херсонщині засвідчують слабкий рівень захисту інфopпростору напередодні повномасштабного вторгнення рф, у звіті за 2021 р. регулятор констатує: «...російські пропагандистські канали мовлять не лише на тимчасово окупованих територіях, а й у районах, прилеглих до лінії розмежування

або адмінмеж, а подекуди упевнено розповсюджуються на відстань до 50-60 кілометрів углиб території Херсонської області. Натомість передавальних потужностей стабільного вітчизняного мовлення недостатньо для покриття всіх так званих «білих плям» на півдні Херсонщини» [103].

Через слабку захищеність телерадіопростору на різних частотах присутній доступ до низки російський телеканалів та радіопрограм, зокрема: «россия 1», «россия 24», «НТВ», «Первый Крым», «Звезда», «24 Крым», «Вести ФМ», «Радио Звезда», «Радио Маяк», «Радио Крым», «Радио Море» та багато інших. Орієнтованим джерелом частот є низка населених пунктів у північній частині окупованого росією Криму [103; 184, с. 213]. Дана проблема систематично фіксується представником НРУТР починаючи з 2014 р., проте до початку повномасштабного вторгнення рф, вона залишилася не вирішеною.

Після початку повномасштабної агресії рф інформаційний простір регіону було фізично «зачищено» російською окупаційною владою, більшість місцевих газет та телеканалів, а також низка інтернет-медіа були вимушені припинити свою діяльність, переслідування та викрадення місцевих журналістів стало буденністю окупованого регіону. Окрему увагу звертаємо на результати проведеного автором дослідження безпекового аналізу медіапростору Херсонщини в перші 80 днів російської окупації регіону (Додаток І). Його результати засвідчують проукраїнські позиції ключових місцевих ЗМІ в період окупації. Місцеві ЗМІ лише у виняткових ситуаціях посиляються на місцевих колаборантів, російські органи державної влади або російські ЗМІ такі посилення зазвичай використовують для наведення цитат, фраз, тощо. Водночас, найпопулярнішими джерелами інформації було офіційні державні та місцеві структури, поширена практика посилянь на інформацію з соціальних мереж, неурядових організацій та на інші альтернативні джерела інформації. Тематику місцевих ЗМІ переважно були організація псевдореферендумів, репресії щодо місцевого населення та колабораціонізм. Місцеві колаборантські структури не володіли достатніми медіа ресурсами, а тому суттєво не впливали на інфопростір регіону, понині ключовим інформаційним ресурсом окупаційних адміністрацій у регіоні є загальноросійські медіа [184].

Схожа доля спіткала й Луганщину, де після початку повномасштабного вторгнення більшість місцевих медіа зазнали тиску та були змушені припинити діяльність. Натомість окупаційні сили розпочали інформаційну інтеграцію окупованих територій до інфопростору так званої «ЛНР», сепаратистські медіа захопили місцеві телеканали та друкарні використовуючи їх для розповсюдження російсько-сепаратистського інформаційного продукту на ТОТ Луганщини [110].

У контексті інформаційної війни вказані вище області розглядались як певні інформаційні «форпости», розташовані на межі з ТОТ України, амбітним завданням було нарощування українського прикордонного телерадіомовлення з метою його поширення на ТОТ. На практиці даний процес був досить повільним, будівництво кожної нової телевежі постійно затягувалася та відкладалося. Певні зрушення в цьому напрямку відбулися протягом 2019-2021 рр., зокрема розбудова так званого «цифрового поясу безпеки» – встановлення в прикордонних зонах 11 телевізійних передавачів потужністю 1 кВт [102]. Попри певну позитивну динаміку, яка спостерігалася напередодні російського вторгнення в Україну, загалом рф мала досить потужний вплив на інформаційний простір Херсонщини, (особливо в південних її районах), Донеччини та Луганщини.

Несприятливою для інформаційної безпеки Прикордоння є структура регіонального інформаційного простору. Встановленим фактом є те, що медіабізнес в Україні в кращому випадку є самоокупним, у більшості випадків збитковим та дотаційним. Найбільші національні медіа переважно належать представникам бізнесових та політичних еліт держави. На регіональному та місцевому рівнях ситуація є аналогічною, основними бенефіціарами регіональних і місцевих медіа зазвичай виступають місцеві бізнесмени, політичні діячі та публічні посадовці.

Особливістю інформаційного простору південно-східного Прикордоння є монополізація місцевих медіа з боку місцевої, значною мірою проросійської політичної еліти, більшість представників якої (особливо на Донбасі) так чи інакше були пов'язані з «Партією Регіонів». Велика частка місцевих медіа (телеканали, радіо, друковані та інтернет медіа) поширюють в інформаційному просторі проросійський контент, замовні політичні матеріали, під час виборчих кампаній часто порушують

правила політичної агітації.

Інфопростір Донецької області характеризується значною кількістю місцевих медіа, що пояснюється значними масштабами індустріалізації регіону. В регіоні присутній специфічний різновид мас-медіа – заводські багатотиражки – безплатні заводські газети, які переважно мають проросійську спрямованість та містять інформацію про співпрацю місцевих підприємств із російськими підприємствами. На противагу, медіа ринок Луганщини поступається за масштабом, відчувається брак місцевих медіа. Більшість радіостанцій Донеччини та Луганщини є досить непопулярними, переважно вони транслюють музичний та розважальний контент. Досить стабільним і сталим до повномасштабного вторгнення був медіа ринок Херсонщини [71; 153]. Проблема «перевантаження» інфопростору фіксується на Одещині, регіональний медіапростір характеризується досить низьким рівнем свободи слова, низьким рівнем медіа грамотності та обізнаності населення, величезною масою політизованих медіа, які публікують замовні політичні матеріали. Натомість в інформаційному просторі Харківщини, навпаки, відчувається брак місцевих медіа [71; 210; 330].

В інформаційному просторі Донбасу зафіксована проблема ігнорування українськими провайдерами заборони поширення російського та сепаратистського контенту, надання доступу до нього своїм споживачам, ця проблема озвучувалась під час виїзного засідання Комітету ВРУ 2016 р. [261]. Толерування російського та сепаратистського контенту на Донбасі є досить поширеною практикою. Станом на 2015 р. було зафіксовано наявність низки інтернет-ресурсів та друкованих медіа, діяльність яких мала чітко виражену антиукраїнську, проросійську, сепаратистську спрямованість, що не заважало державі санкціонувати їхню діяльність [67, с. 46-52].

Основним джерелом новин у південно-східному Прикордонні є національні телеканали. Станом на 2020 р. п'ятірку найпопулярніших телеканалів Харківщини, Херсонщини та Одещини склали телеканали з проукраїнською спрямованістю – «1+1», «СТБ» та «ICTV» та телеканали з проросійсько-нейтральною спрямованістю – «Інтер» та «Україна». На Донеччині та Луганщині п'ятірка лідерів схожа, проте замість «СТБ» популярністю користувався нині заборонений проросійський

телеканал «112 Україна». Попри високий рівень популярності загальнонаціонального українського телебачення довіра до нього є досить низькою. Станом на 2020 р. більшість опитаних на Донбасі та Одещині не довіряють жодному українському телеканалу або не змогли визначитись з вибором, натомість, серед лідерів за довірою на Одещині та Донеччині знаходилися телеканали – «112 Україна», «NewsOne» та телеканали «ICTV» і «Україна» відповідно; на Луганщині лідерами довіри були телеканали «1+1», «112 Україна» та «Україна». На Харківщині найбільшою довірою користувалися телеканали «Україна», «ICTV» та «Інтер». Рівень довіри до загальнонаціональних медіа на Херсонщині був значно вищим, аніж в решти південно-східних регіонів, найбільшою довірою користувалися телеканали: «1+1», «Україна», «ICTV» [210].

Довіра до російських медіа в Донецькій області є досить значною, станом на 2020 р. 21.3% опитаних довіряли російським медіа, 16.2% не довіряли, решта не змогли визначитись з вибором (62.5%). У Луганській області показники були значно кращими, лише 5.4% опитаних довіряли російським медіа, недовіру їм висловили 60.3% опитаних. Рівень довіри до російських медіа на Херсонщині був дещо вищим, а ніж на Луганщині: довіряли – 9.59%, не довіряли – 58.54%, решта – не визначилась. Рівень довіри до російських медіа складав 9.3% на Одещині та 9.8% на Харківщині, не довіряли російським медіа – 67.2% та 76.7% відповідно [210].

Для розуміння даної проблеми важливим показником є індекс результативності російської пропаганди. На жаль, тенденції серед регіонів Прикордоння тут були невтішними, показники індексу зображені в Таблиці 3.1. При цьому популярність російських медіа в Україні, згідно з опитуваннями, була досить низькою. Станом на 2021 р., популярність російського телебачення по Україні загалом коливалася в межах 5%, найпопулярнішим воно було серед мешканців Сходу – 8.7% та Півдня України – 5.5%, популярність решти російських медіа ледь досягала одного відсотка [154].

Враховуючи різницю між популярністю російських медіа з одного боку, та рівнем довіри до російський медіа і результативністю російської пропаганди з іншого, робимо наступні висновки. По-перше, поширенню російського впливу в південно-

східному Прикордонні України сприяла структура регіонального інфопростору, поширення російських наративів місцевими, регіональними та національними проросійськими медіа. По-друге, більшість респондентів воліли не відповідати (начебто не можуть визначитись з вибором) на питання, пов'язані з російською агресією, ставленням до росії та російських медіа тощо. На Донеччині серед мешканців регіону популярною є теза «поза політикою», за якою насправді приховуються проросійські погляди місцевих мешканців.

Таблиця 3.1

Індекс результативності російської пропаганди в регіонах південно-східного Прикордоння [210]

Регіони Прикордоння	Індекс результативності російської пропаганди	
	Станом на 2015 р.	Станом на 2020 р.
Донецька область	50	58
Луганська область	38	33
Одеська область	42	35
Харківська область	50	33
Херсонська область	26	33

В нинішній умовах інтернет-ресурси, а особливо соціальні мережі й месенджери, перетворилися в один із найефективніших і найпопулярніших каналів комунікації. Згідно з результатами опитування проведеного в травні 2022 р., 53.9% респондентів заявили, що вони довіряють соціальним мережам як джерелу отримання правдивої інформації, що займає друге місце за довірою після телебачення (60.5%). Соціальні мережі є найпопулярнішим джерелом інформації, 76.6% опитаних заявили, що користувалися ними протягом останніх двох місяців для отримання новин. Безперечним лідером серед соціальних мереж є «Telegram», 65.7% респондентів, що обрали соціальні мережі як джерело інформації, користувались саме даною мережею [172]. Згідно з дослідженням Центру Разумкова станом на 2021 р. соціальні мережі посіли друге місце за популярністю серед респондентів – 44.4% (окремо месенджерами користувалося 16.4%), при цьому телеграм-каналами користувалися

лише 13.3% опитаних [154]. Цікавим є територіальний розріз, під час повномасштабного вторгнення соціальні мережі є найпопулярнішими серед представників південних (77.8%) та східних регіонів (75.9%), аналогічно «Telegram» є найпопулярнішою соціальною мережею на Сході (71%) та Півдні України (67.7%) [172]. Можна виділити декілька причин зростання популярності «Telegram»: доступність і простота пошуку інформації, наявність великої кількості каналів із різноманітною тематикою, фактична відсутність цензури та адміністрування контенту, що публікується.

Найбільше зростання популярності «Telegram» та інших соціальних мереж фіксується в південно-східних регіонах, які найбільше постраждали внаслідок повномасштабної агресії РФ та території яких опинились під російською окупацією. За умов усунення традиційних медіа з інфопростору ТОТ і посилення інформаційного впливу РФ соціальні мережі та месенджери перетворилися в основне джерело інформації на теренах «нового тимчасового Прикордоння».

Тенденція до зростання ролі інтернету та месенджерів є загрозливою через досить низький рівень медіа грамотності населення, особливо в умовах повномасштабного вторгнення, про що вказує В. Бурдяк [23, с. 50]. Безконтрольність потоків інформації, що публікуються на телеграм-каналах, дозволяє росії використовувати месенджер для поширення пропаганди, фейкових новин і дезінформації з метою делегітимації української влади, заподіяння шкоди та дискредитації Збройних Сил України тощо. На початку повномасштабної агресії РФ СБУ повідомила про мережу анонімних телеграм-каналів, які координуються російським Генштабом. Серед них була низка регіональних телеграм-каналів південно-східних регіонів («Нетипичное Запорожье», «Тремпель Харьков», «Одесский фразер», «Днепр live», «Николаев live» та «Херсон live») [311].

Ключовою проблемою є логічне небажання керівництва «Telegram» фільтрувати та блокувати проросійський контент, а тим паче співпрацювати з українським правоохоронними структурами. Через політику месенджера в Україні неодноразово лунають думки про необхідність регулювання соціальної мережі. Ефективним методом протистояння інформаційному впливу є використання

месенджера задля поширення українського контенту, в мережі можна не лише знайти офіційні телеграм-канали української влади та загальнонаціональних медіа, але й сторінки місцевих органів влади та їх представників, місцевих і регіональних медіа, їх представників. Важливим є подальше інформування населення щодо проросійського контенту в мережі, особливо з акцентом на Прикордоння. Окрім того, згідно рекомендації РНБО, використання месенджеру обмежено у публічній сфері, зокрема рекомендується не використовувати месенджер на робочих пристроях публічних службовців, військових, працівників критичної інфраструктури [179].

В окремих регіонах зафіксований вплив на інформаційний простір з боку Польщі, Молдови, Румунії та Угорщини. Найпотужніший інформаційний вплив з боку Польщі зафіксований на території Волині, так, 27 польських телепрограм цифрового формату доступні в ефірі області на відстані 30-40 км. від україно-польського кордону [103]. Румунське та молдавське телерадіомовлення розповсюджується на окремі прикордонні райони Буковини та Одещини, сигнали молдовського мовлення зафіксовані на Вінниччині, угорське телерадіомовлення транслюється на окремі території Закарпаття. [103; 11].

Складним та фрагментованим є інформаційний простір поліетнічних регіонів Прикордоння. Найбільшу активність проявляє Угорщина, яка проводить власну інформаційну політику на Закарпатті. Так, за сприяння угорського уряду «Товариство культури угорців Закарпаття «KMKSZ»» безоплатно розповсюджувало тюнери з кодифікацією на угорське телебачення, в Ужгороді при Генеральному консульстві Угорщини відкрито кореспондентський пункт Угорського телеграфного агентства [382]. Не без допомоги угорського уряду на Закарпатті діють періодичні видання угорською мовою, як результат закарпатські угорці є чи не єдиною нацменшиною регіону, чиї інформаційні потреби забезпечуються «другою батьківщиною» [17]. Така активна політика Угорщини викликає занепокоєння, особливо враховуючи агресивність риторики офіційного Будапешта, наявність політичних вимог до України в питаннях угорської меншини. Нагадаємо випадок що трапився в розпал парламентських виборів 2019 р. в Україні, тоді щотижневик угорської національної меншини «Карпаталія» опублікував провокативну

ілюстрацію, де частина Закарпаття в межах виборчих округів, на яких балотувалися кандидати-мажоритарники від угорських політичних сил розфарбовані в кольори угорського національного прапора [113]. Натомість медіа інших національних меншин регіону – словаків, румунів і ромів значно меншою мірою представлені в інформаційному просторі регіону. Окремо варто згадати про питання русинської меншини на теренах Закарпаття. Русинське питання саме по собі є досить складним, в Україні його небезпідставно асоціюють з російським впливом та сепаратизмом. Місцеві дослідники вказують на присутність в регіоні місцевих русинських медіа, вплив яких на думку вчених є скоріше деструктивним [17, с. 201].

Буковину як поліетнічний регіон вважають регіоном з особливою, «буковинською» міжетнічною толерантністю, хоча останні дослідження регіонального інформаційного простору свідчать радше про розвиток міжетнічної байдужості в регіоні [450]. В інформаційному просторі фіксується вплив з боку Румунії, румунське телерадіомовлення розповсюджується в багатьох районах області, в окремих районах зафіксовано сигнал молдовського телерадіомовлення, яким зокрема ретранслюються російські телепрограми [103]. В регіоні присутні румуномовні медіа, які задовольняють інформаційні потреби не лише румунської, але й частини молдовської спільноти регіону, останні є споживачами не лише румуномовного, але й російськомовного контенту. На прикордонних районах Одещини розповсюджується сигнал румунського та молдовського телерадіомовлення, який задовольняє інформаційні потреби місцевої молдовської меншини, оскільки мережа місцевих румуномовних медіа є досить слабо розвинена, брак власних медіа стосується також гагаузької та болгарської меншин [11; 103; 377].

З метою забезпечення інформаційних потреб етнічних меншин на базі регіональних філій НСТУ вироблявся контент мовою національних меншин. Філія НСТУ в Одесі виробляла медіа продукт молдовською, гагаузькою та болгарською, Чернівецька філія – румунською, Закарпатська філія – сімома регіональними мовами – угорською, румунською, словацькою, ромською, російською, німецькою та русинською мовами, об'єднана філія НСТУ на Донбасі транслювала частину контенту російською, Кримська філія – кримськотатарською [11, с. 11-12]. З 2018 р.

почалося переформатування мовлення для національних меншин, яке мало на меті збільшення кількості випусків новин угорською та румунською мовами на Закарпатті та Буковині відповідно, відкриття нових редакцій новин для нацменшин в інших регіонах України, створення загальнонаціонального медіа контенту для нацменшин та ін. [173]. На практиці ж зміни є досить неоднозначними, наприклад на Одещині у зв'язку зі змінами та прийняттям мовного закону [234] в декілька разів скоротився ефірний час мовою нацменшин [377], на Буковині працівники румунської редакції «UA:Буковина» виступили проти змін, вважаючи їх фактично ліквідацією редакції [84].

Аналіз стану забезпечення інформаційних потреб нацменшин Прикордоння після початку повномасштабної війни ускладнено, оскільки різні державні органи публікують різні, інколи протилежні, статистичні дані. Так, у доповіді омбудсмена Д. Лубінця вказано, що у зв'язку зі зменшенням фінансування Суспільного, протягом 2022 р. було призупинено новинне телевізійне мовлення для національних меншин, а у 2023 р. вдалося відновити лише ефіри румунською мовою [322, с. 47]. Натомість ДЕСС за аналогічні роки опублікував інші дані, зокрема у 2023 р. ефірний час телепередач угорською мовою збільшився до 11 295 хв. на рік, хоча у 2022 р. цей показник склав лише 183 хв. на рік [99], жодних пояснень такого аномального зростання ми не знаходимо. Неточності зафіксовані щодо обсягу радіомовлення, так, ДЕСС вказує, що у 2023 р. ефірний час радіомовлення болгарською мовою склав лише 30 хв. на рік, хоча Суспільне наводить інші дані – 8 год. 40 хв. локальних новин та 37 год. міжнародних новин болгарською мовою [372]. Розбіжності зафіксовані й щодо друкованих медіа, наприклад, омбудсман вказує, що 2022 р. на Закарпатті видавали 4 щотижневики угорською мовою [322, с. 49], хоча ДЕСС зафіксував лише 2 газети [100].

Ключовою проблемою, характерною для інформаційного простору прикордонних регіонів, особливо західних, є не стільки факт іноземного впливу на телерадіомовлення регіону, скільки те, що іноземний сигнал зазвичай покриває ті райони та території, на яких відсутнє українське мовлення. Для прикладу розглянемо ситуацію з Волинською областю. У 2017 р. державним комітетом телебачення та

радіомовлення України було зафіксовано критичний стан телерадіомовлення регіону, лише 65% територій області було покрито вітчизняним сигналом [262]. Аналіз останніх звітів представника НРУТР в області засвідчують, що загалом дана проблема є досі не вирішеною, натомість «білі плями» регіону покриваються іноземним сигналом – польським та білоруським (російським) [103]. Така ситуація сприяє інформаційній дезінтеграції окремих територій, а інколи й цілих районів прикордонних українських регіонів, що стає передумовою для політичної дезінтеграції та дестабілізації Прикордоння.

Заведено вважати, що іноземний вплив, інформаційний зокрема, спрямований насамперед на представників власної діаспори, що проживає по той бік кордону, нинішній етап на нашу думку характеризується відходом від стандартного етнополітичного розуміння даної проблеми. Про це свідчить низка факторів: по-перше, межі інформаційного впливу держав Прикордоння не завжди збігаються із межами проживання національних меншин, інколи іноземний інформаційний вплив поширюється на регіони, де практично відсутні представники нацменшин. Згідно з останнім офіційним переписом майже 97% мешканців Волині є етнічними українцями, проте в області зафіксований потужний польський та російсько-білоруський інформаційний вплив. По-друге, інструментарій впливу, який використовують іноземні держави в Прикордонні України часто не має чітких етнічних меж. По-третє, на початку російсько-української війни у 2014 р., рф в основному поширювала міфологему, що начебто «всі етнічні росіяни України є співвітчизниками для Росії» [67, с. 95], нині рф розширила категорію «співвітчизників» до всіх мешканців України, незалежно від походження та мови спілкування.

Отже, аналіз даної проблематики засвідчує, що протягом 2014-2022 рр. держава не забезпечила захист інформаційного простору Прикордоння від іноземного впливу. Поточний стан інформаційного простору Прикордоння є таким, що не сприяє утвердженню державної влади в регіонах і не дозволяє забезпечити інформаційний суверенітет держави. Найкритичнішою є проблема «білих плям» інфопростору, мовлення в яких часто заповнюється іноземним сигналом. Окремою проблемою є

структура регіонального інформаційного простору, особливо в південно-східному Прикордонні, де більшістю місцевих медіа володіють представники проросійських політичних еліт.

Сучасний стан національного інформаційного простору характеризується зростанням популярності соціальних мереж і месенджерів, особливо «Telegram», який перетворився в найпопулярніше джерело інформації в країні. Саме інтернет, як засіб масової інформації, є чи не єдиним доступним і альтернативним джерелом інформації на теренах «нового тимчасового Прикордоння», значні території якого були окуповані під час повномасштабного вторгнення рф. Встановлено, що до початку повномасштабного вторгнення рф мала потужний вплив на інформаційний простір даних регіонів і використала даний ресурс під час окупації українських територій. За відсутності активних дій з боку держави інформаційний простір Прикордоння починає відігравати дестабілізуючу роль і перетворюється в інструмент впливу іноземних держав.

3.2. Подвійне громадянство мешканців Прикордоння як загроза легітимності публічної влади в регіонах

Проблема подвійного громадянства в Україні неодноразово привертала увагу урядовців і громадськості, зокрема науковців та експертів. КУ (Ст. 4) визначає існування єдиного громадянства [126]. Натомість ЗУ «Про громадянство України» містить у собі досить суперечливі норми, з одного боку ч. 1 ст. 19 визначає, що підставою втрати громадянства України є «добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття», з іншого боку ч.1 ст. 2 містить твердження: «Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України» [230], що можна трактувати як відсутність фактичної заборони на подвійне (множинне) громадянство. Процедура втрати українського громадянства внаслідок отримання громадянства іншої держави передбачає особисте звернення особи та декларування нею факту отримання паспорта іншої держави, недотримання даної норми не несе за собою кримінальної

відповідальності, а лише передбачає виплату штрафу, проте на практиці адміністративна відповідальність практично не застосовується. Тому, протягом багатьох років у публічному дискурсі України лунали різні, часто прямо протилежні думки щодо законодавчого регулювання множинного громадянства – від повної заборони та введення кримінальної відповідальності – до повної лібералізації в даному питанні.

Перенесення проблеми подвійного громадянства в площину національної безпеки пов'язано з російською агресією та анексією українських територій. Саме у зв'язку з масовою видачею російських паспортів у Прикордонні України в публічному просторі почали використовувати термін «паспортизація», який набув негативного відтінку. Згідно з академічним тлумачним словником під «паспортизацією» населення слід розуміти: «Введення системи паспортів, постачання паспортами» [201]. Агресія рф привернула увагу не лише до загрози російської «паспортизації», але й до масової видачі румунських та угорських паспортів на території Чернівецької та Закарпатської областей.

Наявність подвійного громадянства серед населення має певні безпекові ризики, оскільки набуття громадянства передбачає складання присяги на вірність іншій державі, що відповідно створює конфлікт інтересів. Особливо небезпечними є зайняття біпатридами офіційних посад у державних та місцевих органах влади, військових формуваннях, надання таким особам доступу до державної таємниці. Наявність великої кількості іноземних громадян серед населення прикордонного регіону створює умови для зовнішнього втручання у внутрішні справи регіону, в тому числі загрозу посягання на територіальну цілісність України.

Спочатку розглянемо безпекові загрози російської «паспортизації», яку умовно поділяємо на три етапи. Перший етап – з 1991 до 2014 р. – пов'язаний з масовою видачею паспортів на території Кримського півострова. Другий етап – з 2014 до 2022 рр. – пов'язаний із «паспортизацією» мешканців ОРДЛО, необхідність «захисту» яких (за Кримським сценарієм) стала одним із приводів для початку повномасштабної агресії рф. До даного етапу також варто віднести факти «паспортизації» мешканців ОРДЛО паспортами так званих «ДНР/ЛНР». Третій етап

– з 2022 р. – до тепер – «паспортизація» ТОТ. Мета даного етапу – правова «інтеграція» рф територій України та створення умов для проведення та «легітимації» російських «виборів» восени 2023 р. Окрім того, на першому етапі російської «паспортизації» основним мотивом отримати російський паспорт слугувало заохочення, другий та третій етап характеризуються використанням репресивних практик, тому мова тут йде скоріше про примусову «паспортизацію» населення ТОТ [24, с. 90-91]. Зокрема 27 квітня 2023 р. президент рф володимир путін підписав указ про депортацію жителів окупованих територій у випадку, якщо вони не стануть громадянами рф до 1 липня 2024 р. [176].

Точну кількість офіційно виданих росією паспортів наразі встановити неможливо. За оцінками експертів напередодні повномасштабного російського вторгнення від 350 тис. до 2.5 млн українців мали російське громадянство, більшість із них проживала на території окупованого Криму та ОРДЛО [148, с. 2]. Секретар РНБО О. Данілов напередодні вторгнення озвучував цифру в 630 тис. виданих в ОРДЛО російських паспортів [29]. «Східна правозахисна група» на початку 2021 р. заявляла про видачу 442 тис. російських паспортів та 1.2 млн паспортів «ДНР/ЛНР» виданих в ОРДЛО [170]. Про кількість виданих під час третього етапу «паспортизації» російських паспортів повідомляли українські журналісти з посиланням на російські офіційні джерела та місцевих колаборантів. Станом на весну 2023 р., мова йде про нібито реєстрацію 800 тис. заявок на отримання російського паспорта на ТОТ. [112]. Під час проведення 2023 р. псевдовиборів на ТОТ росіяни заявили про майже 5 млн виборців, із них: 2.1 млн на Донеччині, 1.6 млн на Луганщині, 600 тис. на Херсонщині, 496 тис. на Запоріжжі. На Донеччині росіяни дозволили голосувати особам, що тимчасово проживають на території «ДНР», наприклад російським військовослужбовцям і громадянам України, які проживають на території «республіки» (включно з підконтрольними Україні територіями), тощо. Подібні дії можна трактувати як відсутність значущого успіху у проведенні «паспортизації» в регіоні [286; 287].

В умовах масової російської «паспортизації» на ТОТ представники української влади роблять досить неоднозначні та навіть прямо протилежні одне одному заяви з

цього приводу. Так, навесні 2023 р. омбудсман Д. Лубінець порадив не відмовлятися від російського паспорта для власного порятунку, на противагу цьому, віце-прем'єр, міністерка із питань реінтеграції тимчасово окупованих територій І. Верещук, навпаки, закликала не брати російські паспорти [176]. Проте, такі заяви экс-віце-прем'єр міністерки суперечать ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». У ч. 6 ст. 5 Закону читаємо: «Примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства рф не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України» [233]. На нашу думку, отримання російського паспорта особами, що перебувають на окупованих територіях може бути необхідною умовою для збереження власного життя.

Критичною проблемою залишається можливість реалізації особами, що отримали російське громадянство пасивного виборчого права. Важливим кроком у протидії загрозам, пов'язаним із подвійним громадянством є рішення РНБО України «Про невідкладні заходи щодо протидії загрозам національній безпеці у сфері громадянства» [248]. Документ встановлює заборони для зайняття біпатридами державних та політичних посад і врегульовує окремі питання контролю з цього приводу. Прийнятті на засіданні РНБО пропозиції потребують подальшого законодавчого забезпечення та реалізації з боку виконавчої влади. З даною метою Президентом України В. Зеленським наприкінці 2021 р. було подано на розгляд до ВРУ низку законопроектів [276; 277; 278; 279; 280]. Основні новації та положення законопроектів представлені в Додатку К.

Станом на кінець 2024 р. законопроекти отримали позитивні відгуки профільного комітету та включені до порядку денного ВРУ. Їх прийняття могло би стати суттєвим кроком вперед у питанні протидії «паспортизації» населення, проте й ці законодавчі зміни мають суттєві недоліки. По-перше, дані зміни фактично легалізують множинне громадянство в Україні, що суперечить нормам КУ та є недоречним у зв'язку з поточною безпековою ситуацією. По-друге, запропоновані зміни фактично не забороняють наявність російського громадянства, а лише обмежують перелік посад, на які особа з російським громадянством (чи будь-яким

іншим іноземним громадянством) може претендувати, при цьому за такими особами зберігаються всі інші політичні права, зокрема активне виборче право.

Одним із найвідоміших випадків, пов'язаних з участю та обранням на виборні посади особи, що, ймовірно, володіє російським паспортом, є кейс з Андрієм Аксьоновим. Нагадаємо, А. Аксьонов політичний діяч родом з Донеччини, у 2017 р. народний депутат України Д. Лубінець опублікував документальне підтвердження написання А. Аксьоновим заяви на отримання російського паспорта на території окупованої АР Крим влітку 2014 р., окрім того А. Аксьонова публічно звинувачують в організації «референдуму» про створення «ДНР», відзначився політик відкрито проросійською риторикою, публічним підбурюванням до сепаратизму, корупційними скандалами [3]. Поширення в медіа інформації про ймовірну наявність в Аксьонова російського громадянства не завадило йому взяти участь одразу в декількох виборчих процесах: на місцевих виборах 2015 р. на яких Аксьонов переміг ставши міським головою міста Добропілля Донецької області; на позачергових парламентських виборах 2019 р. Аксьонов балотувався за одномандатним виборчим округом №50, вибори програв; у 2020 р. знову переміг на місцевих виборах, був переобраний на посаду міського голови Добропілля; найбільш відомим Аксьонов став через свою участь і перемогу на довиборах до ВРУ за одномандатним виборчим округом №50 на початку 2021 р. [3]. На користь Аксьонова зіграв той факт, що про ймовірну наявність у нього російського громадянства місцеві та національні медіа згадали лише після оголошення результатів виборів та обрання його народним депутатом. Сприяло цьому те, що проміжні вибори до ВРУ в одномандатних виборчих округах зрідка привертають широку увагу з боку громадянського суспільства. Так, за виборчим процесом в одномандатному виборчому окрузі №50 спостерігало 436 офіційних спостерігачі, лише 26 з яких були представниками громадських організацій. Для порівняння, за виборами у виборчому окрузі №87, які проходили того ж дня, слідувало 1167 спостерігачів, представників від громадських організацій було вдесятеро більше – 267 [101, с. 8-9]. Єдиною громадською організацією, звіти якої ми знаходимо у відкритому доступі ОПОРА, її представниками були зафіксовані факти окремих порушень, проте жодної інформації про ймовірну наявність у кандидата в

народні депутати російського громадянства чи згадки про поширення такої інформації з боку медіа/політичних опонентів немає [97; 98]. При цьому, довибори в 50 окрузі супроводжувалися досить низькою явкою виборців, близько 21%, що є одним із найнижчих показників на проміжних виборах до парламенту в одномандатних виборчих округах протягом 2015-2021 рр. [97; 98; 257]. Враховуючи низьку явку, відсутність ефективного громадського контролю, факти порушення та негативну (хоч і з запізненням) оцінку з боку медіа, легітимність проміжних виборів є сумнівною. Дана проблема є традиційною для проміжних виборів у одномандатних виборчих округах.

Найбільше обурення в суспільства викликає бездіяльність із боку СБУ та ЦВК. Після виборів у пресі з'явилась інформація, що напередодні виборів СБУ повідомила ЦВК про наявність в А. Аксьонова російського паспорта, інформацію про лист було підтверджено з боку ЦВК, пізніше СБУ повідомила журналістів про відсутність даних щодо наявності в А. Аксьонова російського громадянства. Своєю чергою, член ЦВК Юрій Мірошніченко вказує на відсутність у ЦВК повноважень щодо відмови у реєстрації кандидатом в народні депутати особі, що володіє іноземним громадянством [312]. Згідно з чинною процедурою СБУ повинна була надіслати дані про наявність в Аксьонова громадянства росії до Державної міграційної служби, котра повинна була передати ці дані до «Комісії при президентові України з питань громадянства» (або напрямку передати цю інформацію в комісію), яка б підготувала відповідні висновки для Президента України. Безсилля держави в даному питанні делегітимує органи державної влади та виборчий процес, створюючи підґрунтя для ігнорування та бойкоту виборів із боку патріотично налаштованих громадян.

Кейс «Аксьонова» є ілюстрацією того, як участь та перемога на виборах осіб з іноземним громадянством створюють одразу дві загрози національній безпеці держави. З одного боку, допущення до виборів таких осіб делегітимує виборчий процес та органи державної та місцевої влади, з іншого боку, потрапляння до парламенту, можливість приймати рішення, отримання доступу до державної таємниці особою, що присягнула на вірність іншій державі безпосередньо впливає на стан національної безпеки держави. Майже через рік від початку повномасштабного

російського вторгнення А. Аксьонов за власним бажанням склав мандат народного депутата, наразі немає достатніх причин вважати, що саме ймовірна наявність у нього російського паспорта вплинула на це рішення.

Кейс «Аксьонова» є далеко не єдиним випадком ймовірної наявності російського громадянства серед представників політичної еліти Прикордоння. У цьому, зокрема, підозрюють міського голову Одеси Геннадія Труханова, екс-заступника голови Харківської обласної Ради Богдана Мальованого та, навіть, кандидата на посаду голови Стрийського ОТГ (Львівська область) від ВО «Свобода» Бориса Юровича [85; 342]. Відкрито про отримання російського громадянства заявляють і колаборанти та зрадники на ТОТ, більшість з яких у минулому були представниками місцевої влади.

Проблемною є ситуація в Чернівецькій та Закарпатській областях. Румунський та угорський уряди активно «паспортизують» мешканців прикордонних українських регіонів. Румунська «паспортизація» бере свій початок після внесення у 2002 р. змін до закону Румунії «Про громадянство Румунії», які дозволили набути (відновити) румунське громадянство всім, хто втратив його до 22 грудня 1989 р., незалежно від місця проживання [417]. Угорська «паспортизація» активізувалася у 2011 р., пов'язано це з приходом до влади партії «Фідес» та прийняттям нової Конституції Угорщини, згідно з якою Угорщина піклується про всіх етнічних угорців та надає їм рівні права та обов'язки [420]. Обидві держави використовують «паспортизацію» як інструмент м'якої сили, виправдовуючи її необхідністю відновлення історичної справедливості, піклуванням про етнічних румунів/угорців тощо. Проте, значна частка політиків, дослідників та експертів вважають, що таким чином обидві держави фактично впроваджують ідеї «Великої Румунії» та «Великої Угорщини» відповідно.

Офіційні дані щодо кількості громадян, які отримали румунське та угорське громадянство, відсутні. За оцінками експертів, до початку активної фази війни угорське громадянство отримали 130 тис. осіб, румунське – близько 100 тис. осіб, проте реальні цифри, зокрема після початку повномасштабної війни можуть суттєво відрізнятись [148, с. 2]. Згідно до звіту міністерства внутрішніх справ Угорщини за 2022 р. кількість виданих угорських паспортів зросла з 318 672 одиниць у 2021 р. до

720 823 одиниць у 2022 р., тобто кількість звернень зросла на 126.2%, причинами стрімкого зростання МВС Угорщини вказує пандемію «COVID – 19» та російсько-українську війну [403, с. 11]. Журналісти угорського видання «24.hu» на основі даних МВС Угорщини склали інтерактивний графік з помісячною статистикою видачі угорського паспортів протягом 2018-2022 рр. (див. Додаток Л). Згідно з опублікованими даними у лютому 2022 р. Угорщина видала 38 632 паспорти, а вже в березні того ж року кількість виданих документів зросла до 146 843, цей показник зберігався досить високим у наступні декілька місяців: 93 188 паспортів у квітні, 78 050 паспортів у травні та 75 747 паспортів у червні [422]. Ймовірно, що значну частку осіб, які отримали угорські паспорти протягом 2022 р. склали громадяни України, не виключено, що частину з них отримали ВПО. Натомість, міністерство юстиції Румунії окремо публікує кожен наказ про список осіб, які бажають повторно набутти громадянство зі збереженням місця проживання за кордоном, кожен з таких наказів може містити різну кількість осіб від однієї до понад 300, при цьому в наказах вказано номери документів без особистих даних того, хто отримує (офіційно відновлює) громадянство, що загалом не дозволяє скласти комплексної картини щодо територіальної приналежності біпатридів [389; 427]. Кількість опублікованих наказів по роках показано на Таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Кількість наказів про отримання (відновлення) румунського громадянства виданих міністерством юстиції Румунії протягом 2011-2023 рр. [389; 427]

Рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Загалом
К-сть наказів	164	173	160	196	141	220	286	213	178	447	305	376	181	3040

Відзначимо, офіційний Будапешт неодноразово актуалізував питання про начебто необхідність створення на Закарпатті угорської автономії, представництво етнічних угорців в українському парламенті тощо. Враховуючи близькість стосунків між Угорщиною та росією, загрози пов'язані з угорською «паспортизацією» не є безпідставними. Угорщина та рф активно практикують «виборчий туризм» для

«паспортизованих» мешканців Прикордоння, вперше дану практику застосувала саме Угорщина. За підрахунками експертів від 20 до 40 тис. українських угорців біпатридів проголосувало на виборах до парламенту Угорщини у 2018 р. Точні дані відсутні, оскільки угорське ЦВК із політичних міркувань вирішувало не публікувати інформацію про кількість угорських виборців у Словаччині та Україні. Окрім створення виборчих дільниць на Закарпатті, виборчий процес супроводжувався голосуванням українських угорців на виборчих дільницях на території Угорщини, зафіксовано, що з цією метою було організовано транспортування виборців до дільниць автобусами [339]. У 2021 р. рф відтворила даний сценарій під час проведення виборів до держдуми рф, тоді росіяни заявили про участь у голосуванні близько 150 тис. «паспортизованих» мешканців ОРДЛО, з метою підвозу до виборчих дільниць у Ростові росіяни організували понад 1 400 рейсів із окупованих територій [117].

Останні президентські вибори 2024 р. в сусідній Молдові, які проходи одночасно з всенародним референдумом про внесення змін до Конституції зафіксували використання рф нової технології, яку на нашу думку можна охарактеризувати як «зворотній виборчий туризм». Так, під час президентських виборів влада Молдови відкрила на території рф лише 2 дільниці для голосування, кількість зареєстрованих виборців на яких склала 8 274 виборців у першому турі [430], та 9 999 виборців у другому турі [431]. При цьому журналісти зазначають, що на території рф ймовірно можуть проживати до півмільйона громадян Молдови [308]. З метою впливу на результати другого туру виборів рф вирішила використати молдовську діаспору, згідно з заявами молдовських урядовців рф організувала масовий підкуп та транспортування виборців до дільниць, навіть через організацію авіарейсів [308]. ОБСЄ, посилаючись на дані влади Молдови, зазначила, що кількість осіб задіяних у підкупі виборців може сягати 300 000 [423]. Загроза використання аналогічної технології проти України є більш ніж реальною, нині важко говорити про цифри, проте сукупна кількість громадян України, що залишилися на ТОТ, українських трудових мігрантів, біженців та представників української діаспори на території рф та на території сусідніх, дружніх до рф держав, може складати мільйони

осіб, такої кількості виборців достатньо, щоби визначити результати виборів.

Щодо позиції Румунії, то серед окремих румунських політиків теж лунають заклики до анексії українських територій, така риторика не відповідає офіційній позиції румунського уряду, проте відкидати ризики, які несе в собі румунська «паспортизація» не варто. Ось як їх оцінюють чернівецькі дослідники А. Круглашов та Н. Нечаєва-Юрійчук: «Перехід Румунії на позиції стратегічного союзу і партнерства з Україною у сфері низки дипломатичних заходів не означає, що серед румунського політичного істеблішменту недостатньо політиків, які своєрідно ставляться до розвитку України, перебуваючи на позиціях зацікавленості її послабленням та розраховуючи використати це в тому чи тому вигляді для втілення планів Великої Румунії. Цим чинником не можна легковажити» [136, с. 69].

Інформація про наявність подвійного громадянства серед представників місцевої влади неодноразово з'являлась у медіа. Відомим випадком є внесення до бази «Миротворця» чотирьох місцевих закарпатських депутатів Йосипа Фовріша, Адальберта Брауна, Степана Гала і Кароля Беркі та заступника міського голови міста Чоп Оскара Балого у зв'язку з ймовірною наявністю в них угорського громадянства [344]. Про випадки ймовірної наявності румунського громадянства серед місцевих політиків та посадовців Буковини неодноразово повідомляли медіа [175; 309].

Наявність тісних економічних, соціальних і культурних зв'язків з сусідніми державами безпосередньо впливає на ставлення населення Прикордоння України до питання подвійного громадянства та на мотиви його отримання. Так, дослідження за 2014 р., зафіксувало найбільше прихильників подвійного громадянства в Донецькій – 57% та Закарпатській – 56.8% областях, на противагу, в Луганській області прихильників подвійного громадянства – 23.4%, а в Чернівецькій області цей показник ще нижчий – 20.5%. Чимало прихильників подвійного громадянства на Харківщині – 50.7% та Одещині – 48.4%, загалом по Україні лише 30.2% опитаних підтримували дану ідею, противниками подвійного громадянства виступило 44.9% опитаних. А втім, взаємозв'язок між «паспортизацією» та сепаратизмом вбачають лише 12.7% опитаних на Донеччині та 14.5% респондентів з Луганщини, в Чернівецькій області таких значно більше – 38.6%, на Закарпатті громадська думка

розділилась: 28% опитаних вважають, що подвійне громадянство призводить до зростання сепаратистських настроїв, водночас, противників ідеї 59.4%, що є найвищим показником по Україні [105].

Дослідження Буковини та Закарпаття у 2019 р., фіксує збільшення прихильності до запровадження подвійного громадянства. Так, кількість прибічників запровадження подвійного громадянства на Буковині зросла до 43.5%, при цьому зросла й частка тих хто вважав, що подвійне громадянство призводить до сепаратизму – 45%. До 65% збільшилася підтримка запровадження подвійного громадянства на Закарпатті, до 15.5% знизилася частка тих, хто вбачає зв'язок між подвійним громадянством на сепаратизмом. Економічні чинники надалі залишаються основним мотивом отримання іноземного паспорта, хоча 15% мешканців Буковини вбачають в «паспортизації» перший крок до приєднання регіону до сусідньої держави, на Закарпатті таку думку поділяють лише 2% [46].

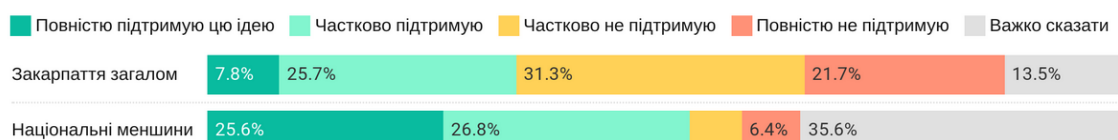
Дослідження поглядів представників румунської нацменшини на Буковині за 2016 та 2019 рр. засвідчує досить високий рівень підтримки ідеї подвійного громадянства. Так, згідно з результатами опитування за 2016 р.: 1) 69.5% опитаних заявили, що люблять Україну, але б хотіли б мати (мають) румунський паспорт; 2) 76.5% позитивно ставляться до факту подвійного громадянства; 3) 76.4% респондентів підтримують введення подвійного громадянства; 4) лише 47.1% опитаних вважають наявність українського громадянства частиною особистої ідентичності; 5) лише 46.4% опитаних пишаються тим, що вони громадяни України [21, с. 26-28]. Станом на 2019 р.: 1) 46.4% опитаних заявили, що люблять Україну, але б хотіли б мати (мають) румунський паспорт; 2) 59.8% позитивно ставляться до факту подвійного громадянства; 3) 62% респондентів підтримують введення подвійного громадянства; 4) 51.9% опитаних вважають наявність українського громадянства частиною особистої ідентичності; 5) 68.2% опитаних пишаються тим, що вони громадяни України [22, с. 26-28].

Ставлення мешканців Закарпаття та національних меншин регіону до подвійного громадянства та до мотивів його отримання відображено на Рис. 3.1 та 3.2. Так, більшість опитаних представників нацменшин підтримують (52.4%) ідею

запровадження в Україні подвійного громадянства або вагаються (35.6%). Загалом по регіону цю ідею скоріше не підтримують (53%). Більшість респондентів по регіону (54.4%) та з нацменшин (91.4%) вважають можливість працевлаштування за кордоном ключовим мотивом для отримання другого паспорту [5].

Як Ви особисто ставитеся до ідеї подвійного (множинного) громадянства в Україні?

Опитування мешканців Закарпаття

Опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 24 серпня–6 вересня 2020р. Загалом було опитано 1000 респондентів – 500 респондентів по репрезентативній вибірці в Закарпатській області та 500 респондентів з числа національних меншин у місцях компактного проживання. Обидві вибірки репрезентативні за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та район проживання. Максимально випадкова похибка опитування не перевищує 4,4%

Chart: Andrii Sukharyna • Source: DIF • Created with Datawrapper

Рис. 3.1. Ставлення мешканців Закарпаття та національних меншин Закарпаття до ідеї запровадження в Україні подвійного громадянства [5].

На Вашу думку, з якою метою деякі Ваші земляки прагнуть отримати паспорт іншої країни?

Відмітьте ті варіанти відповідей, що підходять

Опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 24 серпня–6 вересня 2020р. Загалом було опитано 1000 респондентів – 500 респондентів по репрезентативній вибірці в Закарпатській області та 500 респондентів з числа національних меншин у місцях компактного проживання. Обидві вибірки репрезентативні за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та район проживання. Максимально випадкова похибка опитування не перевищує 4,4%

Chart: Andrii Sukharyna • Source: DIF • Created with Datawrapper

Рис. 3.2. Основні мотиви отримання подвійного громадянства на думку мешканців Закарпаття та національних меншин Закарпаття [5].

Станом на 2021 р. 48% опитаних по Україні взагалі не підтримують ідею запровадження подвійного (множинного) громадянства, найбільшу прихильність

висловили респонденти зі Сходу України – 33.3% опитаних підтримують запровадження подвійного громадянства зі всіма без виключення державами, натомість противників подвійного громадянства найбільше на Західній Україні – 55.3% [383].

У контексті множинного громадянства доцільно розглянути динаміку рівня довіри до виборних органів влади. Відсутність регіональних досліджень з теми зумовлює звернення до загальнонаціональних досліджень за 2021-2024 рр., результати який подано в Додатку М. Так, рівень довіри до Президента України суттєво підвищився після початку повномасштабної агресії рф, проте, це майже не вплинуло на стабільно низький рівень довіри до ВРУ. Стабільно високим є рівень довіри до органів місцевого самоврядування, на який не вплинула агресія рф [196]. Прогнозуємо, що надалі ставлення до подвійного (множинного) громадянства буде лише погіршуватися, насамперед, через практики російської «паспортизації» на ТОТ. З іншого боку, для населення західного Прикордоння отримання румунського або угорського паспорта й надалі залишатиметься досить привабливою з економічної, а тепер уже й безпекової точок зору можливістю.

Дослідження даної проблеми дозволяє скласти нам теоретичну модель впливу участі у виборах кандидатів з подвійним громадянством на легітимність виборів (див Рис. 3.3.) Активна та своєчасна реакція з боку органів державної та місцевої влади, впливає на позитивну оцінку виборів суспільством, забезпечуючи легітимність виборів та органів влади. Натомість, відсутність реакції з боку державних органів призводить до негативної реакції з боку громадянського суспільства, та, як наслідок, делегітимації виборів. Це ставить під сумнів спроможність держави організувати вибори відповідно до демократичних стандартів і конституційних норм, потреб громадськості та поточної безпекової ситуації.

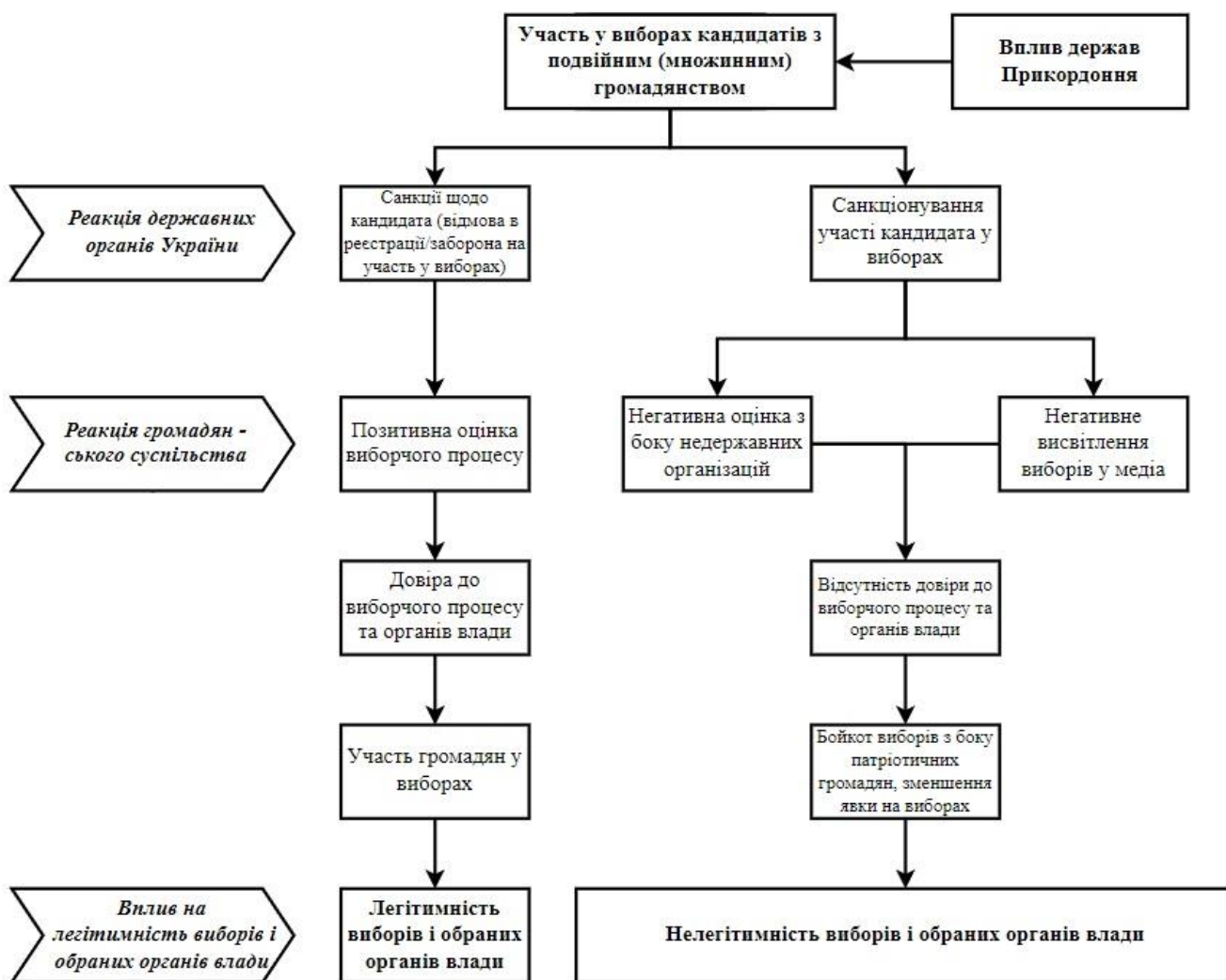

Рис. 3.3. Вплив участі у виборах кандидатів з подвійним (множинним) громадянством на легітимність виборів і обраних органів влади [Складено автором].

З іншого боку, гострою проблемою залишається реалізація біпатридами активного виборчого права. Присутність значної частки біпатридів серед населення Прикордоння ставить під сумнів легітимність місцевих органів влади, виборних осіб та посадовців, місцевих референдумів, місцевих і загальнонаціональних виборів у прикордонних регіонах через призму відносин «центр – периферія».

Отже, на сучасному етапі Україна зіткнулась з небувалими раніше темпами російської «паспортизації» на ТОТ та угорською і румунською «паспортизацією» західного Прикордоння. Основною загрозою «паспортизації» вбачають небезпеку зовнішнього втручання в справи регіону, начебто з метою захисту «паспортизованого» населення, що насамкінець може призвести до посягання на

територіальну цілісність держави та анексії прикордонних регіонів. Також «паспортизація» сприяє створенню своєрідних «анклавів» у Прикордонні, мешканці яких не просто отримали іноземне громадянство з економічних причин, але й віддають політичну перевагу сусідній державі, а тому не визнають державну владу України в регіоні. небезпечною є наявність подвійного громадянства серед осіб, що займають публічні посади в державних та місцевих органах влади. Констатуємо негативний вплив «паспортизації» на процеси електоральної та референдної легітимації влади в Прикордонні. Реалізація біпатридами активного та пасивного виборчого права негативно позначається на легітимності виборчих/референдних процесів та легітимності виборних органів публічної влади.

Розв'язання проблеми «паспортизації» потребує активних дій з боку держави. Певна позитивна динаміка в даному питанні вже прослідковується, серед запропонованих змін позитивною є ідея заборони подвійного громадянства для публічних осіб, запровадження декларування факту наявності (відсутності) іноземного громадянства, введення тимчасового обмеження виборчих прав на деокупованих територіях. З іншого боку певні законодавчі зміни за нинішньої безпекової ситуації, є не доречними, а саме фактична легалізація подвійного громадянства. У випадку з громадянством країн членів ЄС/НАТО вважаємо, що така ініціатива могла б бути корисною для розв'язання довготривалої проблеми з угорськими/румунськими паспортами в західних регіонах, проте дане питання варто відкласти. Щодо проблеми російських паспортів, то тут, на нашу думку, не повинно бути компромісів. Після деокупації українських територій і завершення дії воєнного стану необхідно буде встановити певний період (на нашу думку оптимальним буде один календарний рік), протягом якого особи, що проживали в окупації зможуть добровільно здати російський паспорт, до осіб, що цього не зроблять у встановлений термін, оптимальним покаранням буде позбавлення українського громадянства.

3.3. Політичний аналіз партійного складу локальних і регіональних органів влади: безпековий і легітимаційний вимір

Негативним явищем сучасної української партійної системи є наявність в

Україні значної кількості політичних партій, більшість з яких насправді не ведуть жодної політичної активності. На початок 2021 р. в Україні офіційно зареєстровано 365 політичних партій [217]. Причин такої значної кількості політичних партій в Україні є чимало, в рамках політичного аналізу нас цікавлять три категорії політичних партій. Перша категорія – загальнонаціональні проросійські політичні сили, діяльність яких навіть без участі у виборчих процесах несе в собі деструктивний характер. Друга категорія – партії національних меншин, діяльність яких притаманна певним регіонам Прикордоння. Третя категорія – регіональні політичні сили, навіть попри «партизацію» місцевих виборів регіональні політичні проекти не припинили свого існування, натомість політичні партії перетворилися в товар на політичному ринку держави.

Діяльність проросійських політичних сил в Україні напряду асоціюється з сепаратизмом, колабораціонізмом та іншими різновидами політичної діяльності в інтересах держави агресора – рф. Після подій 2014-2015 рр. держава спромоглася лише заборонити діяльність таких політичних партій як «Руська єдність» [326] та «Руський блок» [327], довготривалою була судова тяганина з заборною «Комуністичної партії України» [329]. Після початку повномасштабного вторгнення РНБО, за поданням СБУ, заборонила діяльність 11 проросійських партій у березні 2022 р. [371], протягом 2022-2023 рр. заборона діяльності була підтверджена судовими рішеннями, окрім того, в переліку заборонених партій своє чільне місце нарешті посіла «Партія Регіонів» [30].

Список заборонених політичних сил, на нашу думку є неповним. Аналізуючи дані Мін'юсту знаходимо відомості про реєстрацію таких проросійських політичних сил: «Партія Сергія Суханова» (колишня партія «Родина»), партія «Русь», «Слов'янська партія», політична партія «25» (колишня партія «Вітчизна»), партія «Союз» [217], про проросійську діяльність даних партій експерти вказували ще в далекому 2013 р. [151]. Також, знаходимо низку політичних сил, які у своїй назві використовують популярні серед проросійських сил слова «Русь» та «Слов'яни»: партія «Київська Русь», політична партія «РУСИЧИ», політична партія «Київська Русь – Україна» та «Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян». Окремо згадаємо про

політичні сили, названі на честь проросійських політичних діячів: «Українська морська партія Сергія Ківалова», політична партія «Народні ініціативи Олександра Фельдмана», політична партія «Блок Вілкула «Українська Перспектива»», політична партія «Перемога Пальчевського» тощо [217].

Найбільшу загрозу національній безпеці держави становить нині заборонена політична партія «ОПЗЖ», яка донедавна була найбільшою проросійською політичною силою в Україні, представники партії потрапили до парламенту, до більшості регіональних і місцевих рад, не лише у південно-східному, але й західному Прикордонні. Серед решти проросійських сил політичний вплив у Прикордонні також мають заборонені політичні партії: «Партія Шарія» та «Опозиційний блок».

Заборону проросійських політичних партій не можна вважати повноцінною, оскільки представники даних партій і надалі засідають у радах різних рівнів. На розгляді ВРУ перебуває законопроект №9081 [272] та альтернативні проекти Закону №9081-1 [275] та №9081-2 [271], якими пропонують законодавчо обмежити право представників проросійських політичних сил балотуватися на місцеві та національні виборні посади. Незважаючи на необхідність і важливість запровадження таких заходів, експерти та правозахисники вказують на слабкі легітиміційні аспекти всіх законопроектів. Критерії, які використовують автори законопроектів для обмеження пасивного виборчого права є дискусійними та не є усталеними демократичними цензами з точки зору міжнародних стандартів [215]. Це створює ризики негативної оцінки законів з боку західних інституцій та збільшує вірогідність скасування рішень про обмеження пасивного виборчого права національними судами та Європейським судом з прав людини [183, с. 207].

У ВРУ чимала частка колишніх депутатів від «ОПЗЖ» попри публічний тиск зберегли свої мандати й утворили дві нові фракції – «Платформа за життя та мир» та «Відновлення України», окрім того, колишні члени «ОПЗЖ» тривалий час очолювали комітети ВРУ [54; 347]. На регіональному та локальному рівнях дана проблема є складнішою, більшість місцевих рад різних рівнів досі не розпустили фракції проросійських сил. Наприклад, у Чернівецькій обласній раді досі діє депутатська фракція «ОПЗЖ», як відзначає голова облради та місцеві експерти, навіть у разі

заборони фракції в обласній раді, які входили до неї збережуть власні мандати, так трапилося на Київщині [221]. Дана проблема вже давно привернула увагу громадськості, як вказують експерти громадського руху «ЧЕСНО», підставою для відкликання місцевих депутатів виборцями є прогулювання депутатами сесій та засідань місцевих рад. Активістами зафіксовано чимало випадків прогулів з боку представників проросійських сил у різних регіональних радах, проте для їх відкликання потрібно погодження з політичними партіями за списками яких вони обиралися, враховуючи що дані партії нині в стані ліквідації, то відкликання мандатів фактично неможливе [347]. Розв'язання даної проблеми пропонується законопроектом №7476 [274] поданого урядом у ВРУ ще влітку 2022 р., проте документ (як і багато інших) «застряг» у ВРУ, потенційно через можливість використовувати даний законопроект як інструмент політичного шантажу на проросійські сили з боку влади. Враховуючи, що проведення наступних чергових місцевих виборів є неможливим через дію воєнного стану, існує ризик, що представники проросійських політичних сил і надалі засідатимуть у регіональних і локальних радах різних рівнів, що негативно впливатиме на стан регіональної безпеки та позначатиметься на легітимності таких рад.

Серед партій етнічних меншин найбільшу активність демонструють дві партії, що представляють угорську меншину Закарпаття: «Демократична партія угорців» та ««КМКС» ПУУ», остання є досить впливовою політичною силою на Закарпатті. Аналіз даних Мін'юсту містить інформацію про реєстрацію двох партій, які у своїй назві позиціонуються як партії нацменшин, це: «Партія поляків України» та «Циганська партія України», які фактично не ведуть активної політичної діяльності [217]. Враховуючи неполіткоректність назви та думки окремих експертів [292] остання є скоріше локальним політичним проектом, аніж реальною партією ромської меншини.

Більшість регіональних політичних партій є політичними проектами місцевих політичних еліт, їх діяльність притаманна практично всім регіонам України. Діяльність окремих регіональних політичних партій становить загрозу регіональній та національній безпеці України. Насамперед мова йде про регіональні політичні

сили, які належать місцевим проросійським політикам, найвідомішою серед них (в негативному контексті) є нині заборонений [30; 371] «Блок Володимира Сальдо», який фактично є партією сепаратистів, колаборантів і зрадників Херсонщини. Частина регіональних політичних партій у своїй назві вказують географічну приналежність, наприклад: політичні партії «За Одещину» та «Наш дім – Одеса», «Партія Чернівчан», «Патріоти Волині» тощо [217], в більшості дані політсили є місцевими виборчими проєктами, проте державі варто було б приділити більше уваги діяльності регіональних партій загалом. Окремо варто згадати про діяльність досить популярної регіональної політичної партії «Наш край», яка, на думку М. Кармазіної, має антидержавницькі та антиукраїнські риси [115, с. 49].

Для протидії феномену регіональних партій у 2020 р. парламентом було прийнято зміни до ВКУ [33], якими встановлена жорстка «партизація» місцевих виборів. Відповідно до цих змін вибори в громадах, які мають понад 10 тис. виборців, проводяться за пропорційною системою, тобто участь у таких виборах можуть взяти лише політичні партії. Проте, місцеві вибори 2020 р. фактично засвідчили провал даної ініціативи, детальні цифри озвучує «ОПОРА»: «Значна кількість партій на останніх місцевих виборах були регіональними проєктами. 112 (77.8%) політичних сил висунули своїх кандидатів лише у 5 і менше областях України: 73 партій (50.7%) – взагалі лише в одній області, 18 (12.5%) – у двох, 10 (6.9%) – у трьох, 5 (3.5%) – у чотирьох та 6 (4.2%) – у п'яти» [370]. Натомість дана ініціатива суттєво підвищила попит на політичні партії, згідно з даними «ОПОРИ», 25% політичних партій, які брали участь в останніх місцевих виборах, напередодні виборів змінили свої назви та бенефіціарів [370]. На нашу думку, з точки зору безпеки дана ініціатива є корисною, особливо в умовах повномасштабного вторгнення РФ. Запровадженні зміни дозволяють державі на регіональному рівні боротися з колаборантами, сепаратистами, проросійськими діячами за фактом їхньої партійної приналежності, обранням/балотуванням на виборні посади, участю у виборчих комісіях від заборонених політичних партій.

Фіксацією випадків колабораціонізму активно займаються громадські активісти та журналісти. Так, Рух «Чесно» створив власний проєкт: «ДержЗрадники»,

на кінець листопада 2023 р. в ньому міститься інформація про 1332 осіб. Так, на Херсонщині активістами зафіксовано 136 зрадників, з них 114 осіб є колишніми місцевими чиновниками, депутатами/кандидатами в депутати різних рівнів та правоохоронцями. Більшість місцевих зрадників і колаборантів є представниками: «Блоку Володимира Сальдо» – 14 осіб, «ОПЗЖ» – 10 осіб, «Наш край» – 4 особи, «Опозиційний Блок» – 3 особи, крім того, зрадники та колаборанти є й серед представників загальнонаціональних партій у регіоні, зокрема 6 колаборантів пов'язані з партією «Слуга Народу» [61]

У списку донецьких зрадників 122 особи, 104 особи в минулому займали різні публічні посади, були депутатами або кандидатами в депутати різних рівнів, зокрема 9 чинних на момент російського вторгнення депутатів Маріупольської міської ради. Окрім значної частки колишніх регіоналів, які перейшли на бік рф ще у 2014 р., більшість місцевих колаборантів пов'язані з «ОПЗЖ» – 18 осіб [61].

У реєстрі колаборантів Луганщини знаходяться 95 осіб, 91 особа в минулому займала або претендувала на публічні та виборні посади, щодо партійної приналежності, то найбільше зрадників серед представників «ОПЗЖ» – 7 осіб, та партії «Наш край» – 5 осіб [61].

На Харківщині, окремі території якої тривалий час перебували під окупацією рф, активісти зафіксували 73 колаборантів та зрадників, 68 з них займали публічні та депутатські посади, або були кандидатами в депутати, 10 зрадників пов'язані з партією «ОПЗЖ», 4 з партією «Наш край», 3 пов'язані з місцевою політичною силою «Блок Кернеса – успішний Харків», 4 представників місцевої політичної партії «Блок Світличної «Разом!», частина місцевих колаборантів пов'язана з загальнонаціональними партіями: 10 осіб – зі «Слугою Народу», 4 особи – з «Європейською Солідарністю» [61].

Аналіз даних медіа дозволяє зробити висновок, що більшість місцевих колаборантів серед представників органів влади є виборні особи. Відзначимо, на початку повномасштабного вторгнення рф групою «InformNapalm» було опубліковано так званий «План дій рф по створенню системи контролю за економічними і політичними процесами в Україні» (Далі – План) [107], який, за

даними журналістів, був розроблений напередодні російського вторгнення. Згідно до політико-правового блоку Плану, саме органи місцевого самоврядування планувалося визнати як єдину легітимну інституцію в Україні та, перетворивши їх на підконтрольні загальнонаціональні органи влади, використати для легітимації російської окупації та розчленування України за допомогою псевдореферендумів. Однак, редакція «InformNapalm» не гарантує 100% достовірності опублікованого документу, проте зміст Плану загалом відповідає заявам і вчинкам, вищого політичного керівництва рф та діям місцевих колаборантів [182, с. 243-244].

За результатами останніх місцевих виборів 2020 р. проросійські політичні сили отримали досить високі результати. Так, «ОПЗЖ» зайняла третє місце серед політичних партій, шосте місце посіла партія «Наш Край» [357]. Депутати від «ОПЗЖ» потрапили практично у всі обласні ради прикордонних регіонів, на Херсонщині та Одещині «ОПЗЖ» посіла перше місце на виборах до обласних рад. На рівні районних рад «ОПЗЖ» перемогла у всіх районах Донеччини та Луганщини, здобула перемогу на виборах до двох (з чотирьох) районних рад Херсонщини, та в трьох (з семи) районних радах Харківщини, а також перемогла у всіх районних радах Одещини, окрім Ізмаїльської, де «ОПЗЖ» посіла друге місце [72; 357]. На рівні територіальних громад південно-східного результати «ОПЗЖ» виявились дещо гіршими, проте загальна тенденція тут теж не втішна, на Донбасі найбільшу конкуренцію «ОПЗЖ» склали партія «Наш Край» та партія «Порядок», від якої на довиборах до ВРУ балотувався російський громадянин А. Аксьонов. Досить високі результати «ОПЗЖ» продемонструвала на виборах до територіальних громад Херсонщини; на Одещині та Харківщині суттєву конкуренцію «ОПЗЖ» склали як загальнонаціональні партії, так і місцеві проросійські політичні проєкти. Решта проросійських політичних сил продемонстрували радше локальні успіхи, так, «Партія Шарія» зуміла потрапити до Одеської обласної та районної рад, та до рад декількох територіальних громад, «Опозиційний блок» потрапив до складу декількох районних рад і рад територіальних громад у Донецькій, Луганській та Харківській областях, «Блок Володимира Сальдо» мав незначний успіх на виборах до Херсонської обласної, районної та міської ради [72; 357].

Представники «ОПЗЖ» за результатами виборів в Донецькій області очолили 11 ОТГ (в тому числі 5 міських ТГ), кандидат від партії «Опозиційний Блок», очолив одну міську ТГ у регіоні. На Луганщині кандидати від «ОПЗЖ» були обрані на посади голів п'яти ОТГ (2 міських), схожий результат в регіоні отримав «Наш край» – 5 голів ОТГ (1 міський). На Харківщині «ОПЗЖ» очолила 4 ОТГ, із них 2 міських та 2 селищних; на Херсонщині представники «ОПЗЖ» очолили 3 ОТГ (1 міську), представник партії «Наш Край» очолив 1 ОТГ; на Одещині «ОПЗЖ» отримала під свій контроль 7 ОТГ, з яких 2 міських, «Наш Край» здобув перемогу лише в 3 ОТГ. У решті регіонів Прикордоння «ОПЗЖ» отримала скоріше локальні успіхи, з іншого боку «Наш край» продемонстрував високі результати в громадах північного Прикордоння. Так, представники політсили очолили 9 ОТГ (7 міських) на Сумщині, 10 ОТГ (3 міських) на Чернігівщині та 7 ОТГ (3 міських) на Житомирщині [357].

Попри досить високі загальні результати представники проросійських сил не очолили жодну з обласних рад, натомість в окремих обласних радах представники проросійських сил увійшли до місцевих коаліцій і навіть обіймали посади заступників обласних рад. Зокрема, представники «ОПЗЖ» увійшли до складу коаліцій в Чернівецькій, Херсонській, Сумській та Чернігівській обласних радах, «Наш край» в обласних радах Житомирської та Сумської областей [133]. Представники «ОПЗЖ» обіймали посади: першого заступника голови Херсонської обласної ради [49], першого заступника голови Сумської обласної ради (нині у відставці) [355], також представник «ОПЗЖ» Богдан Мальований став першим заступником голови Харківської обласної ради (нині у відставці) [141]; посаду першого заступника Житомирської обласної ради зайняв представник партії «Наш край» Олег Дзюбенко, хоча пізніше він покинув фракцію «Наш край», яка пізніше влітку 2024 р. саморозпустилася [318].

Одним із найбільш ефективних та водночас спірних механізмів протидії проросійським силам на регіональному рівні є створення ВЦА, діяльність яких регулюється профільним Законом [225]. Вперше ВЦА було створено у 2015 р. на території Донецької та Луганської областей та в окремих територіальних громадах обох областей, у зв'язку з подіями 2014-2015 рр. ВЦА фактично перебрали на себе

функції місцевих рад. Через безпекову ситуацію вибори до обласних рад та до рад окремих територіальних громад у 2015 та 2020 рр. не проводилися. Після запровадження воєнного стану всі державні адміністрації включно з ВЦА перетворились у ВА, окрім того ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» [255], передбачається можливість створення ВА в населених пунктах у разі, якщо органи місцевого самоврядування не в змозі більше виконувати свої функції, наприклад, у випадку окупації населеного пункту.

Над проблемою створення ВА та передачею ним функцій місцевого самоврядування на деокупованих територіях розмірковує директор Інституту розвитку територій Ю. Ганущак, експерт пропонує досить ліберальний підхід, на його думку, ідеальним варіантом буде відновлення місцевого самоврядування на деокупованих територіях, за винятком АР Крим та ОРДЛО. Для забезпечення безпекового та легітиміційного компонента експерт пропонує відкорегувати мінімальну кількість депутатів необхідних для забезпечення легітимності та функціональності рад до 7 осіб, оскільки частина місцевих обранців з різних причин, зокрема у зв'язку з заборною проросійських політичних партій не зможуть/не повинні брати участь діяльності місцевих рад. У разі, якщо забезпечити легітимність ради неможливо, низку її повноважень повинно бути передано голові місцевої ради, або іншим посадовим особам місцевого самоврядування [44].

На нашу думку, запропонований підхід до відновлення місцевого самоврядування на деокупованих територіях є поспішним, зокрема Ю. Ганущак вважає, що службовці місцевого самоврядування в окупації були вимушені під тиском співпрацювати з окупаційними силами, проте, як засвідчує аналіз «реєстру колаборантів», чимало місцевих посадовців без вагань перейшли на бік ворога та співпрацюють з окупантами. Партійна приналежність є досить універсальним інструментом для фільтрації місцевих рад від колаборантів, однак аналіз того ж реєстру демонструє, що серед місцевих зрадників зустрічаються й представники загальнонаціональних партій, тому всі місцеві посадовці повинні бути тимчасово відсторонені від виконання обов'язків і пройти перевірку з боку правоохоронних органів після деокупації відповідних територій.

Своєрідною є думка експерта щодо встановлення певного мінімуму депутатського корпусу, або делегування частини повноважень ради голові місцевої ради/його заступникам/секретареві ради для забезпечення легітимності роботи ради. Дану ідею можна використати у разі прийняття законопроекту №7476, оскільки позбавлення мандатів місцевих депутатів від проросійських політичних сил призведе до делегітимації та нездатності окремих рад виконувати свої повноваження, включно з тими радами, які знаходяться на контрольованих Україною територіях. Наприклад, за результатами місцевих виборів більше ніж половини депутатського корпусу Краматорської районної ради складають представники заборонених партій «ОПЗЖ» та «Опозиційний Блок», головою ради є представник «ОПЗЖ» [357]. Законопроектом №7476 передбачається, що місцеві ради достроково припиняють повноваження в разі, якщо внаслідок заборони проросійських партій більше, ніж половина депутатського корпусу втратить мандати [274]. Не зважаючи на безпекову ситуацію та реалії воєнного стану, на нашу думку, неприпустимо розформовувати органи місцевого самоврядування, що знаходяться на контрольованих Україною територіях, створюючи на їх місці ВА. Натомість, оптимальним рішенням буде встановлення мінімуму депутатського корпусу та створення механізму делегування частини повноважень ради до її голови/заступника/секретаря ради. Таке рішення дозволить забезпечити безпекову потребу – позбавити місцевих депутатів від проросійських партій мандатів і одночасно зберегти легітимність таких рад.

В умовах нового адміністративно-територіального поділу змінилась електоральна карта поліетнічних регіонів Прикордоння. М. Зан зазначає, що внаслідок реформи децентралізації більшість румунського та молдавського населення Буковини опинилися в складі Чернівецького району, більшість румунського населення проживає у 12 ОТГ Чернівецького району, представники молдовського етносу в 3 ОТГ Чернівецького та 1 ОТГ Дністровського районів [92; 93]. Електоральні вподобання громад, у яких проживають представники румунської та молдовської меншин Буковини є досить різними та плюралістичними, до рад багатьох громад зуміли потрапити представники проросійських політичних сил, «ОПЗЖ» показала найкращий результат в Острицькій сільській ТГ та

Герцаївській міській ТГ посівши там перші місця, до окремих ОТГ потрапили представники партій «Наш край» та «Перемога Пальчевського» [72; 92; 357].

На Закарпатті внаслідок реформи децентралізації більшість румунського населення регіону опинилася в складі Солотвинської селищної ТГ, місцеве румунське населення традиційно тяжіє до проросійських політичних сил, що й підтвердили останні місцеві вибори, де «ОПЗЖ» посіла друге місце на виборах в громаді. Відзначимо, що представники «ОПЗЖ» потрапили до обласних рад обох регіонів, а також до двох із трьох районних рад Буковини та до чотирьох із шести районних рад Закарпаття [72; 93; 357].

Електоральна карта Одещини є куди складнішою, представники місцевих національних менших проживають у всіх районах області в межах різних ОТГ, при цьому болгарська меншина зуміла домогтися збереження «болгарського» Болградського району області, хоча до нього й було приєднано нові ОТГ, що вплинуло на етнічний склад району. Як відзначалося вище, на останніх місцевих виборах на рівні обласної та районних рад «ОПЗЖ» посіла провідні позиції в регіоні, в місцевих громадах, де проживають представники національних меншин, дана загалом тенденція збереглася, хоча «ОПЗЖ» зазнали тут суттєвої конкуренції з боку інших політичних сил, а саме проросійської партії «Наш край», регіональної проросійської партії Одеського міського голови Г. Труханова «Довіряй ділам», проолігархічної партії «За майбутнє», а також з боку окремих загальнонаціональних партій [94, с. 7-15].

Відносини між двома угорськими партіями Закарпаття є нестійкими, коливаються від висування спільних кандидатів на виборах до відкритої конкуренції за голоси угорської громади та боротьби за фінансування з боку офіційного Будапешта [76, с. 453-454]. Ю. Копинець, аналізуючи динаміку трьох останніх місцевих виборів на Закарпатті, встановив, що під час останніх виборчих циклів в області ««КМКС» ПУУ» впевнено затвердилась як найбільша партія угорської меншини регіону. Наприклад, на останніх місцевих виборах дана партія загалом отримала 124 мандати в місцевих радах різних рівнів, натомість, успіхи «Демократичної партії Угорців України» є набагато скромнішими і більш

локальними, лише 20 обраних представників у різних місцевих радах, також політсила не зуміла потрапити до обласної ради Закарпаття, на відміну від своїх конкурентів, які отримали там 8 мандатів [128]. Серед обраних голів ОТГ лише один офіційно балотувався від ««КМКС» ПУУ», більшість місцевих угорських політиків, які були обрані головами ОТГ, балотувалися на останніх виборах шляхом самовисування [357].

Діяльність угорських партій є деструктивним чинником для політичної стабільності регіону, зокрема через загрози політизації угорської меншини. Цьому сприяє низка скандалів, як от виконання угорського гімну під час складання присяги депутатами Сюртівської сільської ОТГ, де більшість місць отримали обранці від ««КМКС» ПУУ» [48], враховуючи політичне значення інституту складання присяги подібний крок можна розцінювати як складання подвійної присяги на вірність як Україні, так і Угорщині. Подібні випадки сприяють делегітимації місцевої влади, партійний склад органів місцевого самоврядування стає визначальним фактором у відносинах «центр – периферія», де останні виступають як своєрідні анклавни сусідньої держави, а місцеві інституції відіграють роль представництв іноземних держав. Нині об'єктивні причини для заборони угорських політичних партій в Україні відсутні, більше того подібні кроки можуть викликати негативну реакцію та стати на заваді в процесі європейської інтеграції України, проте, враховуючи специфіку даних партій та наявність серед їх представників громадян Угорщини, діяльність угорських партій повинна перебувати під пильною увагою з боку держави.

Отже, партійний склад локальних і регіональних органів влади Прикордоння України становить загрозу для регіональної безпеки та є чинником делегітимації локальних органів самоврядування. В багатьох місцевих органах влади південно-східного Прикордоння засідають представники офіційно заборонених в Україні проросійських політичних сил, їхня діяльність становить загрозу безпеці держави. Нині, законодавець не наважується до кінця довести заборону проросійських політичних сил, розв'язати дану проблему пропонується законопроектом №74763 іншого боку, якщо законопроект усе ж буде прийнято, існує ризик делегітимації низки місцевих органів влади, більшість складу яких сформовано з представників

проросійських партій. В умовах воєнного стану на їхньому місці будуть сформовані підконтрольні уряду ВА, такі заходи навіть в цих складних умовах є досить суперечливими та загрозливими для функціонування демократії в Україні. Тому, нами запропоновано використання механізму скорочення чисельності депутатів таких рад і механізму делегування повноважень до голови ради для збереження легітимності місцевої влади до наступних виборів. Перелік загальнонаціональних і регіональних проросійських партій на нашу думку є неповним та потребує доповнення.

«Партизація» останніх місцевих виборів може бути використана з безпековою метою, а саме, для обмеження пасивних виборчих прав і права працювати у виборчих комісіях особам, що були пов'язані з проросійськими партіями. При цьому на ТОТ, серед колаборантів та зрадників є не лише представники проросійських сил, тому в разі деокупації цих територій перевірку повинні будуть пройти всі місцеві чиновники та депутати.

В поліетнічних регіонах Прикордоння, місцеві національні меншини часто тяжіють до проросійських політичних сил. Натомість угорська громада Закарпаття має дві етнічні партії, які підтримує офіційний Будапешт. Діяльність угорських партій має потенційну загрозу для безпеки регіону, зокрема через ризики політизації національних меншин. Окрім того, певні дії даних політсил надалі можуть делегітимувати місцеві органи влади, які сформовані з представників даних політсил.

Висновки по розділу 3

Інформаційний простір Прикордоння відіграє важливу роль у процесі електоральної та референдної легітимації влади. Інформаційний простір впливає на формування політичних поглядів місцевого електорату. Дослідження інформаційного простору Прикордоння свідчить, що на нинішньому етапі держава не змогла достатньою мірою забезпечити інформаційний суверенітет у всіх прикордонних областях. Інформаційній безпеці Прикордоння загрожує низка проблем, деякі з них є довготривалими, зокрема: 1) проблема «білих плям» в регіональному інформаційному просторі; 2) поширення іноземного телерадіомовлення;

3) відсутність інформаційної інтеграції національних меншин; 4) популяризація соціальних мереж та месенджерів як джерела інформації; 5) структура регіонального медіаринку, який переважно контролюють представники регіональної політичної еліти. Через нездатність розв'язати дані проблеми, інфопростір Прикордоння перетворюється в інструмент зовнішньополітичного впливу держав Прикордоння.

Окрім інформаційного впливу держави Прикордоння використовують різні методи впливу, одним з найбільш ефективних інструментів дестабілізації та дезінтеграції прикордонних регіонів є масове надання громадянства, тобто «паспортизація» місцевого населення. За своєю суттю та метою можна виділити такі різновиди паспортизації: 1) «паспортизація» з метою створення передумови для втручання у внутрішні справи регіону; 2) «паспортизація» з метою приєднання територій Прикордоння через референдум; 3) «паспортизація» з метою правової інтеграції анексованих територій.

Масова видача іноземних паспортів у Прикордонні створює передумови для зовнішнього посягання на територіальну цілісність та створює безліч безпекових і легітимаційних загроз і викликів. «Паспортизація» Прикордоння створює політичну дестабілізацію, делегітимує місцеві виборчі та референдні процеси, потенційно створюючи додаткову соціальну напруженість та конфліктність у суспільстві, спричиняє розрив у відносинах між «центром» та «периферією». «Паспортизація» та інші різновиди політичного впливу на Прикордоння на даному етапі, не має чіткого етнонаціонального спрямування.

Для впливу на політичні процеси Прикордоння іноземні держави використовують політичні партії України як агентів власного впливу. Діяльність таких політичних сил часто спрямована на відстоювання інтересів іноземних держав шляхом здобуття влади, просування та прийняття вигідних (інколи протизаконних) для них рішень, політизації етнічної та регіональної ідентичності. Аналіз партійного складу місцевих рад Прикордоння засвідчує присутність у місцевих органах влади представників заборонених проросійських загальнонаціональних та регіональних партій, представників від партій, які, на нашу думку, є проросійськими, та етнічних партій, а саме двох партій угорської нацменшини на Закарпатті. Досвід 2014-2015 рр.

і факти сучасного колабораціонізму на ТОТ демонструють – органи місцевої влади сформовані з представників політичних сил, що відстоюють інтереси іноземної держави, використовують свої повноваження та здобуту на виборах легітимність для поширення ідей сепаратизму, делегітимації державної влади в регіоні та сприяють анексії регіону, зокрема організовуючи з цією метою псевдореферендуми.

РОЗДІЛ 4

МАНІПУЛЮВАННЯ ВИБОРЧИМИ ТА РЕФЕРЕНДНИМИ ПРОЦЕСАМИ В ПРИКОРДОННІ УКРАЇНИ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

4.1. Псевдореферендуми як легітимаційна технологія російської федерації

Безпекові загрози проведення референдумів (особливо місцевих) в Україні небезпідставно асоціюють із російськими практиками проведення псевдореферендумів на ТОТ України. Вперше рф використала псевдореферендуми проти України у 2014 р., провівши їх одразу три – про «приєднання» АР Крим до складу рф і два – на Донбасі про створення квазіреспублік – «ДНР/ЛНР». Після початку повномасштабного вторгнення рф знову повернулася до використання механізму «референдуму» та використала його для легітимації анексії українських територій, схожі практики вона використовувала на територіях інших пострадянських держав. Офіційно рф апелює до досвіду Косово та робить спроби використати прецедент Косово для легітимації власних «референдумів» і досягнення зовнішнього суверенітету квазідержав – Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії. Особливо знаковим тут є проведення у 2006 р. «референдуму» про незалежність ПМР та її вільне приєднання до складу рф. «Референдум» не був визнаний міжнародною спільнотою і навіть рф, зі свого боку, не наважилася на подальшу ескалацію – визнання легітимності референдуму та анексію території Молдови [186, с. 268].

російські «референдуми» не мають нічого спільного з реальним народним волевиявленням, проте природа референдуму дозволяє здійснити підміну понять та, знявши відповідальність з керівництва країни, створити імітацію реалізації принципу народного суверенітету, здійснивши фактично фейкову легітимацію прийнятого елітою політичного рішення [186, с. 268]. російські псевдореферендуми є наочним прикладом політичного маніпулювання задля досягнення політичних цілей, складним і пріоритетним завданням для рф є досягнення зовнішньополітичної «легітимації» фейкових референдумів.

О. Висоцький вказує, що метою кримського «референдуму», як гібридної легітимаційної технології, була легітимація анексії півострова [37, с. 103], а

Є. Юрійчук, окрім наведеного вище, додає низку військових та геополітичних цілей – забезпечення розташування російських військових об'єктів на території півострова, закріплення України як сфери впливу рф, відновлення іміджу Росії як могутньої світової держави тощо [375, с. 11; 186, с. 268]. О. Шинкаренко вважає, що головною метою псевдореферендумів на Донбасі є: «легітимізувати в умовах унітарної держави можливості перегляду територіального устрою України» [367, с. 160]. Російські псевдореферендуми, на думку вчених, не досягли основної мети та не були визнанні значною частиною світового співтовариства через недотримання базових індикаторів і критеріїв зовнішньополітичної легітимації влади [367; 375].

Основною метою російських псевдореферендумів на ТОТ, як і у випадку кримського «референдуму», була легітимація анексії українських територій, окупованих у ході повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. Окрім цього через референдум Москва планувала досягти й інших цілей: по-перше, проведення референдуму та його «позитивні» результати «підняли» б політичний статус окупованих територій до рівня «нових суб'єктів» федерації, що дозволило б рф мобілізувати нові ресурси для продовження війни; по-друге, актуалізувати риторику «ядерного шантажу» для начебто захисту нових територіальних надбань; по-третє, референдуми мали стати своєрідними «піар-акціями» спрямованими, як на внутрішнього, так і на зовнішнього споживача з метою демонстрації рішучості та непохитності рф у питаннях «повернення історичних територій» та «захисту етнічних росіян і російськомовних українців»; по-четверте, рф вкотре планувала використати політичну та інформаційну значущість «референдумів» у якості політико-дипломатичного урегулювання конфлікту [186, с. 268-269]. На думку С. Дерев'янка відмінність даних «референдумів» від «референдумів» 2014 р., полягає у спробі інкорпорувати систему місцевих органів влади ТОТ в адміністративно-територіальний устрій рф, надавши цьому процесу легітимності [58, с. 255]. Від моменту оголошення результатів «референдуму» російське керівництво постійно заявляє, що умовою початку мирних переговорів є визнання псевдореферендумів як таких та їх результатів. Проте, навіть якщо Україна гіпотетично пристане на подібні умови (що є малоімовірним), це зовсім не означає визнання результатів

псевдореферендумів із боку решти світу, особливо з боку демократичних держав. Втім досить вірогідними є спроби рф за допомогою політичних та інформаційних ресурсів нав'язати думку про необхідність проведення повторних референдумів із дотриманням відповідних вимог та за участю міжнародних спостерігачів, як необхідну умову політико-дипломатичного вирішення конфлікту [186, с. 268-269].

Вже зараз ідея проведення повторних референдумів знаходить певну підтримку на міжнародній арені, зокрема, вона стала частиною так званого «турецького мирного плану», інформація про який нещодавно з'явилася в медіа [340], перевірити достовірність існування та походження даного плану поки що неможливо, проте подібні ідеї лунають ще з 2014 р. [288]. Відзначимо, якщо рф дійсно зможе нав'язати думку про необхідність повторних референдумів під наглядом міжнародних організацій, це фактично стане визнанням доцільності та необхідності проведення референдуму як механізму прийняття рішення про майбутній статус ТОТ і стане частковим визнанням псевдореферендумів із боку міжнародної спільноти, що стане свідченням ефективності референдуму як гібридної легітимаційної технології рф [186, с. 269]. Такі дії створюють прямі загрози, як регіональній безпеці, так і світовій. Так, під час експертної дискусії вітчизняні науковці та експерти зазначили, що своїми діями керівництво рф хоче нівелювати основні принципи міжнародного права, які забезпечують мир і стабільність на території Європи та більшості світу [39]. У свою чергу, відомий український експерт В. Фесенко підкреслює, що надалі дії рф у питанні псевдореферендумів будуть стосуватися риторики ядерного шантажу для захисту захоплених територій, звідси й пріоритетне завдання для української влади – «зберегти консолідацію антиросійської коаліції у протистоянні росії та її ядерному шантажу» [337; 186, с. 269].

Важливим індикатором зовнішньополітичної легітимації псевдореферендумів є результати голосувань в ГА ООН. Після анексії українського півострова в 2014 р. ГА ООН прийняла першу резолюцію про підтримку територіальної цілісності України [385], а 12 жовтня 2022 р. ГА ООН підтримала нову резолюцію про засудження російських псевдореферендумів та про підтримку територіальної цілісності України [387]. Хоча рішення ГА ООН не є обов'язковими для виконання,

проте вони чітко декларують невизнання псевдореферендумів із боку міжнародного співтовариства, що суттєво зменшує потенційні можливості рф щодо їх зовнішньополітичної легітимації [186, с. 269].

Позитивною є динаміка голосувань в ООН: у 2014 р. резолюцію підтримало 100 держав, 11 держав проголосувало проти, а 58 утрималися [385], напередодні повномасштабного вторгнення, в грудні 2021 р., вже традиційну українську резолюцію про ситуацію з правами людини в окупованому Криму та Севастополі підтримало лише 65 держав, у той же час 25 держав проголосувало проти, а 85 держав утримались [386]. У свою чергу, резолюцію про засудження російських псевдореферендумів підтримали 143 держави, і лише 5 держав, у тому числі й рф, проголосували проти, ще 35 держав утрималися від голосування, а 10 держав узагалі не голосували [387; 186, с. 269-270].

Враховуючи, що результати голосування можна інтерпретувати як позицію національних урядів, то фактично псевдореферендуми визнали такі держави, як – Північна Корея, яка поки є єдиною державою, що офіційно заявила про визнання «референдумів» та анексію українських територій [205], Сирія, яка хоч і не поспішає з їх визнанням, але, раніше встигла визнати російські псевдореспубліки на Донбасі [315], Нікарагуа, а також учасниця війни проти України – республіка білорусь. Традиційно залишається досить велика група країн на чолі з Китаєм (та іншими членами БРІКС), які утрималися, або просто не голосували за згадані вище резолюції. Це переважно держави, які мають стійкі політичні, економічні, військові або гуманітарні зв'язки з рф [186, с. 270].

Реакція світового співтовариства на розв'язання повномасштабної війни супроти України та спроби подальшої анексії українських територій негативно відобразилася на міжнародному статусі й іміджі рф та суттєво, але не критично, зменшила її вплив у світі. За таких умов досягнення агресором зовнішньополітичної легітимації псевдореферендумів суттєво ускладнюється, а її важливість навпаки зростає. У зв'язку з цим О. Висоцький відзначає: «Здійснення державою технологій легітимації саме і спрямовується на легітимацію її дій іншими державами» [37, с. 100], тому визнання «референдумів» стало б не лише міжнародним визнанням анексії

українських територій, але й сприяло б зовнішньополітичній легітимації агресії рф загалом [186, с. 269].

У випадку з кримським «референдумом», легітимувальні досягнення були дещо успішнішими, фактично псевдореферендум тоді визнали – Вірменія, Венесуела, Казахстан, Північна Корея та Сирія, а також міжнародна міжурядова організація – СНД [375, с. 17-18]. У випадку з псевдореферендумами 2022 р., рф не спромоглась отримати визнання «референдумів» навіть із боку СНД, хоча дана організація вже давно слугує інструментом досягнення зовнішньополітичних цілей рф [37, с. 101], а дотримання принципів короткострокового спостереження стандартів СНД є пріоритетним для рф [375, с. 13-14]. Аналогічно з псевдореферендумами в Криму та на Донбасі, «референдуми» на ТОТ України були засуджені провідними міжнародними організаціями. Відповідні заяви зробили представники ООН [181], керівництво ОБСЄ [363], схожі заяви пролунали з боку РЄ та її структур [45; 219], у свою чергу ПАРЄ майже одностайно прийняла резолюцію про засудження та невизнання російських «референдумів» [447; 186, с. 271].

Провівши на ТОТ псевдореферендуми рф порушила безліч норм міжнародного права, дані «референдуми» не мають нічого спільного з українським законодавством, а їх проведення слугує своєрідним «узаконенням» агресії рф, – таку думку висловлює О. Скобельська [317, с. 36], яка проаналізувала «референдуми» через призму міжнародного, європейського та вітчизняного законодавства. Схожу думку висловлює правознавець і колишній заступник Генерального прокурора України Гюндюз Мамедов, який оцінив дані «референдуми» як «юридично нікчемні» [147]. При цьому правники одностайно вказують, що у випадку з псевдореферендумами рф не лише порушила міжнародні правові акти, що стосуються питання непорушності кордонів, проведення референдумів і спостереження за ними, але й порушила норми Женевської та Гаазької Конвенцій, а саме ст. 43 Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, яка чітко вказує на необхідність державою окупантом максимально дотримуватися національного законодавства окупованої держави [1], а також ст. 47 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, яка відстоює непорушність прав населення в умовах окупації [125; 186, с. 270-271].

Логічними є також спроби рф заявити про максимально високу явку на «референдумах», оскільки, відповідно до українського законодавства та світової практики, референдум є легітимним за умови, що участь у ньому взяло більше 50% населення, що проживає на території [228]. Саме тому, від початку проведення «референдумів» місцеві окупаційні адміністрації одразу заявляли про високу електоральну участь. Опубліковані рф дані щодо результатів референдумів та електоральної участі відображенні в Таблиці 4.1. [186, с. 271].

Таблиця 4.1

Офіційні результати російських псевдореферендумів на ТОТ України (23-27 вересня 2022 р.) [188; 186, с. 271]

Регіони:	Явка на «референдумах» (%)	Кількість голосів «За входження до складу росії» (%)	Кількість голосів «За входження до складу росії» з дільниць, що знаходилися на території рф (%)
Донецька область	92.6	99.23	98.69
Луганська область	97.51	98.42	97.93
Запорізька область	85.4	93.11	97.81
Херсонська область	76.86	87.05	97.81

Достовірність опублікованих рф даних є дуже сумнівною з багатьох причин: по-перше, рф повністю не встановила контролю над жодним із зазначених регіонів; по-друге, внаслідок війни значна кількість мешканців була змушена покинути вказані області, в яких і досі тривають бойові дії; по-третє, практика залякування та репресій щодо місцевого населення вже встигла стати буденністю для окупованих рф територій, а тому про дотримання принципів вільного та таємного волевиявлення не

йдеться, і нарешті, – відсутність реального незалежного довгострокового спостереження за референдними процесами не дає підстав довіряти даним окупаційної адміністрації [186, с. 272].

Альтернативні дані про електоральну активність озвучували окремі представники місцевої влади, так, міський голова Мелітополя І. Федоров наголошував, що у «референдумах» взяло участь не більше, ніж 0.5% мешканців області, а голова Запорізької ОВА О. Старух відзначив, що на окупованих територіях нині перебуває лише чверть населення регіону, тобто близько 400 тис. мешканців, а це перевищує кількість тих, хто нібито проголосував на референдумі. Схожі дані озвучували й на Херсонщині, голова місцевої ОВА заявляв, що за перші шість місяців війни, з трохи більше ніж 1 млн населення області, регіон покинуло більше половини мешканців, тобто більше 500 тис. осіб, водночас, згідно інформації окупаційної адміністрації, у «референдумі» взяло участь понад 550 тис. виборців [178; 186, с. 272].

Запорукою зовнішньополітичної легітимації виборів та референдумів є участь у даних процесах незалежних іноземних спостерігачів, які є офіційними представниками іноземних держав або міжнародних організацій, схвальні, або ж, навпаки, негативні відгуки спостерігачів впливають на рішення світового співтовариства щодо визнання, або, навпаки, невизнання результатів референдумів. Як і у випадку з Кримським «референдумом», спостереження за псевдореферендумами на ТОТ України здійснювалося не на довгостроковій основі, як того вимагають принципи ОБСЄ, а мало короткостроковий характер, що притаманно спостереженню за стандартами СНД [375, с. 13-14; 186, с. 272]. Враховуючи ігнорування та невизнання псевдореферендумів з боку провідних міжнародних організацій, рф в черговий раз вдалася до імітування міжнародного спостереження, що вже повторювалося під час попередніх організованих рф псевдореферендумів/псевдовиборів, про що йтиметься в підрозділі 4.2.

За умови погіршення міжнародного іміджу та зменшення політичної ваги рф на міжнародній арені чи не єдиним ефективним засобом, що залишається в агресора є використання інформаційних ресурсів, тобто мова йде про використання цифрової дипломатії, яка, базується на легітимаційній технології союзницького зв'язування,

запорукою ефективності якої є наявність тісних політичних, економічних, військових або гуманітарних двосторонніх або багатосторонніх зв'язків між державами [37, с. 101; 186, с. 273]. В умовах продовження ізоляції рф на міжнародній арені такий підхід дозволив рф досягти певного результату у деяких недемократичних державах, які фактично підтримали агресію рф (КНДР, КНР).

Незважаючи на обмеження можливостей пропаганди рф на Заході, російські наративи щодо зовнішньої легітимації псевдореферендумів усе одно потрапляють до інформаційного простору західних держав. Так, одні з найбільших у світі інформаційних агентств «Associated Press» [2] і «Reuters» [440] повідомляли про російські псевдореферендуми як про «реальний виборчий процес», не вказуючи на їх незаконність та нелегітимність [2]. Поява подібних меседжів у таких авторитетних інформаційних агентствах є більш небезпечною, ніж діяльність російських пропагандистських медіа, оскільки позитивне висвітлення референдних процесів із боку незалежних зарубіжних медіа, слугує одним із індикаторів зовнішньополітичної легітимації референдумів [374, с. 103], окрім того подібне висвітлення псевдореферендумів контрастує з думками окремих представників західних політичних і бізнес еліт щодо можливості проведення повторних референдумів під егідою міжнародних організацій. Тому, після проведення псевдореферендумів на ТОТ України, вживання заходів щодо подальшого обмеження та підтримки й розширення санкцій проти російських пропагандистських рупорів «Russia Today» та «Sputnik» залишається в пріоритеті для української влади [186, с. 273-274].

рф продовжує активно використовувати міжнародні інформаційні ресурси та соціальні мережі у власних цілях. Як відзначають фахівці, соціальні мережі, а саме Telegram-канал, використовуються росією як інструмент легітимації псевдореферендумів на ТОТ України [381; 186, с. 274]. Медіа дослідники виявили в мережі «Telegram» 127 проросійських телеграм-каналів, які позиціонують себе як місцеві та регіональні канали ТОТ. Дані канали створені після 20 лютого 2022 р. Зауважимо, серед них є телеграм-канали міст, які рф лише планувала окупувати, зокрема Одеси, Сум, Ірпеня та інших населених пунктів. рф активно використовувала мережу телеграм каналів задля створення інформаційного підґрунтя та легітимації

проведених наприкінці вересня 2022 р. псевдореферендумів про «приєднання» Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей до складу рф. За підрахунками журналістів протягом березня-вересня 2022 р. 118 телеграм каналів опублікували понад 1 600 дописів на тему підготовки, проведення та агітації за псевдореферендуми [381]. Незважаючи на те, що на початку повномасштабної війни російська влада заявляла про обмеження доступу до певних соціальних мереж, у рф і досі функціонують такі соціальні мережі, відеохостинги та стрімінгові платформи як «Facebook», «Instagram», «Twitter», «YouTube», «TikTok» та ін. Хоча від початку повномасштабного вторгнення керівництво даних сервісів почало краще модерувати російський контент і повідомляти користувачів про контент, який належить російським державним інституціям, загалом це не заважає москві й надалі використовувати дані веб-ресурси задля впливу на громадську думку за кордоном [186, с. 274].

Загалом використання інструментів інформаційного впливу не допомогло рф домогтися зовнішньої легітимації псевдореферендумів. Нині ж інформаційні зусилля держави-агресора спрямовані на легітимацію результатів даних «референдумів», тобто їх метою є легітимація анексії українських територій, що передбачає фактичне визнання легітимності проведених росією «референдумів», проте, на нашу думку, дані заходи варто розглядати як окрему, на рівні з псевдореферендумами, легітимаційну технологію [186, с. 274].

Проведенні через рік після псевдореферендумів російські місцеві «вибори» на ТОТ також мали на меті легітимацію анексії українських територій та «легітимацію» окупаційних адміністрацій і створення зовнішніх інформаційних приводів [287, с. 21-22]. Агресія проти України стала центральною темою президентських «виборів» у рф, які було проведено на ТОТ, а отже, проведення псевдовиборів можна вважати складовою агресії та легітимаційною технологією рф.

У контексті дослідження даної тематики відзначимо грузинський досвід проведення референдуму «у відповідь». Мова йде, про маловідомий референдум в Грузії у 1996 р., який детально описує Є. Юрійчук [374, с. 193-194]. Тоді грузинська влада у відповідь на оголошення сепаратистським абхазьким режимом

парламентських виборів, провела референдум серед абхазьких біженців, участь в якому взяло близько 70% виборців, що проживали в Абхазії до початку конфлікту. На референдум було винесено питання про підтримку/не підтримку сепаратистських парламентських виборів в Абхазії, більшість виборців виступила проти проведення таких виборів, що дозволило грузинській владі визнати ці вибори нелегітимними.

Отже, псевдореферендуми як легітимаційна технологія рф має на меті визнання влади рф на пострадянському просторі з боку міжнародного співтовариства, надання рф права одноосібного втручатися в справи пострадянських держав. Прикладом використання даної політичної технології є проведення росією псевдореферендумів на ТОТ Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей у період з 23 по 27 вересня 2022 р. Дані «референдуми» є грубим порушенням міжнародного права, українського законодавства, міжнародних і європейських норм щодо проведення та спостереження за референдумами. Незважаючи на засудження та невизнання легітимності ані самих референдумів, ані їх результатів з боку більшості держав світу та з боку ключових міжнародних організацій, рф не полишає спроб домогтися зовнішньополітичної легітимації анексії українських територій як складника легітимації агресії рф загалом [186, с. 274]. Легітимувальні досягнення рф є досить незначними, офіційно псевдореферендуми визнала лише Північна Корея, також фактично визнали, проте офіційно не заявили про це Білорусь, Нікарагуа та Сирія. З боку міжнародних організацій не було жодного схвалення, рф не змогла домогтися зовнішньополітичної легітимації навіть від СНД [186, с. 274].

Основною метою проведення «референдумів», стала легітимація анексії українських територій. Знявши з себе відповідальність за проведення псевдореферендумів та активно створюючи ілюзію народного волевиявлення місцевого населення, що проживає в умовах окупації, рф прагне використати політичну на інформаційну значущість «референдумів» у контексті продовження повномасштабної війни, зокрема щодо політико-дипломатичного урегулювання конфлікту та/або з метою нав'язування необхідності проведення повторних референдумів за участі авторитетних міжнародних організацій [186, с. 274].

4.2. Безпекові та легітимаційні аспекти залучення міжнародних організацій до спостереження за виборами і референдумами в Прикордонні України

Проведення незалежного міжнародного спостереження є однією з основних умов визнання світовою спільнотою легітимності виборчих/референдних процесів. Пріоритетним для України було проведення довгострокового спостереження ОБСЄ/БДПЛ, як однієї з найавторитетніших міжнародних організацій, що здійснює довгострокове спостереження за виборами не лише в Європі, але й за її межами, окрім того ОБСЄ займає першість у розробці міжнародних стандартів спостереження за виборами. Проте, СММ в Україні протягом 2014-2022 рр. і реакція організації на повномасштабну російську агресію, викликає неоднозначні оцінки та змушує переглянути ставлення до даної організації, її ролі у виборчій/референдній легітимації влади в Прикордонні України.

СММ ОБСЄ розпочала свою роботу на Донбасі 21 березня 2014 р. та закінчила 31 березня 2022 р. через позицію рф [192]. За час роботи СММ отримала чимало, переважно негативних, оцінок з боку медіа, експертів, урядовців та політиків. Критики зазначали методи роботи ОБСЄ, технічне оснащення та матеріальне забезпечення роботи місії, нездатність ОБСЄ провести моніторинг по всій території Донбасу (зокрема через заборону з боку проросійських бойовиків), незрозумілі та спірні заяви представників організації (які начебто свідчать про нейтральність учасників місії), проте найбільш критичною є участь у роботі місії громадян рф [185, с. 175]. Колишній голова Закарпатської ОДА та ексголова Луганської ВЦА Г. Москаль охарактеризував ОБСЄ як «бездарну» організацію [4], більш політкоректну та конструктивну критику висловили експредставник України в Тристоронній контактній групі Р. Безсмертний, колишній очільник МЗС П. Клімкін та інші українські урядовці, які вказують на значну присутність громадян рф в складі СММ, зокрема ексглава комітету ВР у закордонних справах Г. Гопко заявила, що станом на 2020 р., серед 766 спостерігачів, які працюють у місії 41 спостерігач є громадянином рф [14].

За період 2014-2022 рр. трапилося чимало публічних скандалів зі спостерігачами

СММ, особливо з російськими громадянами. Так, серед «спостерігачів» СММ медіа відшукали кадрового російського офіцера М. Удовиченка, який агітував за «руський мір», аналогічні погляди мав також інший экс «спостерігач» М. Алексєєв. У 2015 р. двоє співробітників ОБСЄ відвідали весілля доньки бойовика «ЛНР», а у 2017 р. інший представник ОБСЄ віддавав військове вітання бойовикам «ЛНР» [14; 28]. Про використання росією ОБСЄ (особливо СММ) із метою шпигунства вказують і західні аналітики й оглядачі, зокрема колишні співробітники ОБСЄ, про такі випадки повідомляють експерти «Українського інституту майбутнього» [323]. Свідченням розвідувальних дій росії в ОБСЄ став «шпигунський» скандал із витоком персональних даних співробітників ОБСЄ у 2018 р. [14; 185, с. 175].

Неоднозначна діяльність співробітників ОБСЄ в рамках СММ привернула увагу української влади до участі організації в спостереженні за виборчими процесами в Україні. Так, згідно з фінальним звітом ОБСЄ спостереження за позачерговими виборами народних депутатів України в 2014 р., в складі різних місій ОБСЄ/БДПЛ взяло участь 18 спостерігачів із росії та двоє спостерігачів з білорусі [214; 185, с. 175], на місцевих виборах 2015 р. в складі різних місій працювало 2 спостерігачів з рф та 1 білорусі [165]. Саме такі факти спонукали зафіксувати у п. 1 і 2 ч. 3 ст. 58 ВКУ положення про те, що громадяни держави-агресора, або особи, пов'язані з державою-агресором не можуть бути офіційними спостерігачами під час виборів в Україні [33], така позиція України звісно ж була розкритикована з боку ОБСЄ. Як результат, під час чергових виборів Президента України у 2019 р., позачергових парламентських виборів 2019 р., чергових місцевих виборів 2020 р. російські спостерігачі не були акредитовані та не брали участі у спостереженні за виборами в рамках місій ОБСЄ/БДПЛ [185, с. 175-176], проте до спостереження було допущено громадян білорусі – 7 спостерігачів на президентських виборах, 6 спостерігачів на парламентських виборах та 1 спостерігач на місцевих виборах [32; 165; 213]. Відзначимо, аналогічні обмеження присутні також у референдному законодавстві України [228; 283].

Навіть попри повномасштабну агресію, рф не була виключена зі складу ОБСЄ, голова ОБСЄ Буяра Османі переконував, що це, начебто, неможливо здійснити, як з

політичних, так і з юридичних причин [193]. На початку 2023 р. підсанкційні представники росії взяли участь у роботі ПА ОБСЄ, засідання з їхньою участю бойкотували представники України та деяких інших держав. На початку 2024 р. у медіа з'явилися інформація про бажання росії вийти зі складу ПА ОБСЄ, насправді ж, рф лише призупинила свою участь у роботі асамблеї [297]. Враховуючи досить сильний вплив росії на ОБСЄ, рф, напевно, не стане виходити зі складу організації, та буде надалі використовувати членство в ОБСЄ у власних, гібридних цілях. Протягом 2014-2022 рр. неодноразово лунали думки щодо застосування до росії процедури «консенсус мінус один» (прийняття рішення щодо держави, без її участі в голосуванні), який свого часу було застосовано до Югославії через порушення нею прав людини [323]. Навіть попри повномасштабну російську агресію перспективи виключення рф зі складу ОБСЄ наразі відсутні, це створює певну дилему щодо можливостей співпраці України та ОБСЄ в майбутньому.

З одного боку, ОБСЄ відіграє ключову роль у процесах зовнішньополітичної легітимації влади на пострадянському просторі, а в післявоєнний період для України вкрай важливо буде домогтися міжнародного визнання виборів. Ймовірно Україна потребуватиме додаткових консультацій щодо покращення організації та адміністрування післявоєнних виборів, також не варто виключати можливості розгортання спеціальних моніторингових місій ОБСЄ на території України в майбутньому. З іншого боку, вплив рф на організацію зумовлює пошук адекватних безпекових рішень. На нашу думку, необхідно розширити обмеження спостереження за виборами/референдумами, розширивши заборону спостереження для громадян держав, що беруть участь у російській агресії проти України, й на громадян білорусі. Актуальним буде запровадження ретельнішої попередньої перевірки міжнародних спостерігачів перед їхньою акредитацією.

У своїх звітах ОБСЄ широко висвітлює проблеми пов'язані з виборами в регіонах Прикордоння. Так, у підсумкових звітах про місцеві вибори 2015 та 2020 рр., ОБСЄ розкритикувало заборону проведення місцевих виборів в окремих, підконтрольних Україні, громадах Донецької та Луганської областей і вказало на необхідність забезпечення конституційних прав [164; 165]. Традиційно у своїх звітах

ОБСЄ торкається питання участі у виборчому процесі національних меншин, виняток становить звіт про президентські вибори 2019 р. [32] і звіт про місцеві вибори 2020 р., де питання національних меншин згадувалося лише в контексті передвиборчої агітації [164]. У звіті про місцеві вибори 2015 р. ОБСЄ нагадує про проблему участі ромської та угорської меншин у виборчому процесі, зокрема про отримання документів представниками ромської меншини, а також про скарги ромської та угорської меншини Закарпаття щодо можливості політичної репрезентації на місцевих виборах [165]. У звіті про парламентські вибори 2014 р. згадується про скарги румунської та угорської меншин щодо можливостей політичного представництва, а у звіті про парламентські вибори 2019 р. – про використання технології «кандидатів – клонів» проти кандидатів від угорської меншини [213; 214]. Окрім того, практично в усіх згаданих звітах йдеться про відсутність політичної агітації мовою нацменшин і про необхідність розробки нормативно-інституційних механізмів забезпечення їх політичного представництва.

Звіти ОБСЄ відіграють важливу роль у процесах легітимації влади, у вимірі Прикордоння звіти є цікавими для сусідніх держав, діаспори яких проживають у Прикордонні України. Звіти про міжнародне спостереження в такому разі стають для держав Прикордоння джерелом інформації про політичне становище представників діаспори в Україні. Важливою є участь представників держав Прикордоння в міжнародному спостереженні за виборчими процесами в Україні, для урядів цих держав – це можливість проконтролювати забезпечення політичних прав діаспор, для України – це додаткова можливість підвищити легітимність виборів завдяки позитивним оцінкам представників сусідніх держав. Статистичні дані щодо участі міжнародних спостерігачів, які є громадянами держав Прикордоння (включно з Болгарією), за винятком рф і білорусі в складі Міжнародної місії за спостереження за виборами (ММСВ) (складається з делегацій МСВ БДІПЛ, ПА ОБСЄ, ПАРЕ, Європарламенту та ПА НАТО), представлено в Додатку Н. Дані таблиці свідчать, що найбільший інтерес до виборчих процесів в Україні демонструють представники Польщі, при цьому найчастіше громадяни Польщі беруть участь в складі короткострокових місій ОБСЄ/БДІПЛ. На нашу думку, така зацікавленість

продиктована скоріше зовнішньополітичними, безпековими та регіональними аспектами, аніж питаннями польської діаспори в Україні. Помірною є участь представників Румунії та Угорщини, проблеми даних діаспор часто висвітлюються у звітах ОБСЄ. Натомість, участь громадян Болгарії, Молдови та Словаччини є низькою, а дані діаспори практично не згадуються у звітах. Варто відзначити, що під останніх місцевих виборів у спостереженні брала участь лише Обмежена Місія зі спостереження за виборами (ОМСВ) БДПЛ.

Решта міжнародних організацій несистематично згадують про окремі проблеми, пов'язані з виборчими процесами в прикордонних регіонах, наприклад, «ENEMO» у звіті про спостереження за місцевими виборами 2020 р. згадує про проблему розповсюдження політичної агітації мовою меншин [158, с. 38], хоча у звіті про спостереження за парламентськими виборами 2019 р. національні меншини взагалі не згадуються [159]. Більш послідовною є організація «IFES», у звіті про спостереження за місцевими виборами 2020 р. вказано, як проблеми національних меншин, так і спірне рішення обмеження проведення місцевих виборів в окремих громадах Донецької та Луганської областей [163], хоча при написанні звіту представники IFES переважно послуговувалися висновками ОБСЄ/БДПЛ.

Важливу роль у розробці стандартів міжнародного спостереження та створенні концептуальних засад покращення організації виборів/референдумів відіграє РЄ. На противагу ОБСЄ позиція РЄ щодо факту агресії рф проти України є більш виваженою. У 2014 р. участь росії в ПАРЕ була тимчасово припинена, хоча у 2019 р. рф знову повернулася в ПАРЕ [295]. На початку повномасштабного вторгнення рф була виключена зі складу організації, також рф денонсувала міжнародні договори укладені в межах РЄ [296]. Нагадаємо, що до складу РЄ не входить білорусь. Тому, співпраця з РЄ є безпечнішою, на відмінну від ОБСЄ, рф не має достатнього впливу на діяльність даної організації.

Окрім спроб втрутитися у роботу та вплинути на політичну позицію міжурядових організацій, що здійснюють спостереження за виборами/референдумами рф активно робить спроби імітації міжнародного спостереження задля досягнення власних цілей. Насамперед, відзначимо, що рф

активно критикує підходи ОБСЄ/БДПЛ до довгострокового спостереження та пропонує, власне, альтернативне трактування та бачення принципів міжнародного спостереження. Концептуальні засади російського бачення викладені в статті колишнього голови ЦВК рф В. Чурова за 2016 р. [365], із того часу позиція рф не змінилася. У своїй статті, яка скоріше є збіркою пропагандистських і маніпулятивних тез, В. Чуров гостро критикує саму ідею довгострокового спостереження, вважаючи аналіз політичної ситуації в країні, надання оцінки законодавству та інституційним процедурам і публічне оголошення проміжних звітів ОБСЄ/БДПЛ втручанням у внутрішні справи держави. На противагу принципам міжнародного спостереження ОБСЄ/БДПЛ, В. Чуров пропонує концепцію короткострокового спостереження СНД, оскільки, на його думку «в рамках Співдружності Незалежних Держав розроблено найбільш повну та розгорнуту демократичну правову базу організації та проведення міжнародного спостереження не лише за виборами, а й за референдумами» [365, с. 25]. Ідеї, висловленні В. Чуровим і діяльність росії в рамках СНД є частиною імплементації російського концепту «суверенної демократії» як основи легітимності російського політичного режиму. На думку С. Юрійчук сутність доктрини «суверенної демократії» полягає у зменшенні ролі міжнародної спільноти (а отже й ролі інституту міжнародного спостереження) в процесах референдної та електоральної легітимації влади [374, с. 376]. Наголошуємо, що сам В. Чуров у статті неодноразово наводив пропозиції рф «реформувати» інститут міжнародних спостерігачів ОБСЄ/БДПЛ відповідно до російських стандартів СНД [365].

Проштовхуючи доктрину «суверенної демократії» в рамках СНД у випадку з псевдореферендумами рф не досягла бажаного результату повною мірою. СНД не брало участь в російських псевдореферендумах та псевдовиборах на територіях України протягом 2014-2023 рр., хоча СНД частково визнало кримський «референдум» у 2014 р. [375]. Тому, за відсутності міжнародних спостерігачів від СНД під час проведення псевдореферендумів і псевдовиборів на ТОТ України рф активно вдається до імітування короткострокового спостереження.

Із метою легітимації псевдореферендумів рф активно використовує іноземних «спостерігачів», зокрема громадян держав БРІКСу [186, с. 268]. За офіційними

повідомленнями для проведення псевдореферендумів рф, окрім власне громадян рф, залучила спостерігачів від білорусі, Сирії, Єгипту, Бразилії, Венесуели, Уругваю, Того, ПАР [324]. Пізніше в медіа з'явилося більше інформації про так званих спостерігачів, зокрема омбудсман Д. Лубінець опублікував перелік «спостерігачів» на власному веб-ресурсі. До нього увійшли, зокрема, й представники європейських держав [197]. Більшість так званих іноземних спостерігачів є журналістами (в тому числі російських медіа), маргінальними політичними та громадськими діячами, а також представниками бізнесу, що мають власні інтереси в рф. Дані «спостерігачі» охоче надавали коментарі російським медіа, знімалися в пропагандистських сюжетах, а у своїх заявах переважно вказували на прозорість, чесність і відкритість референдного процесу [346; 186, с. 272].

Серед іноземних «спостерігачів» були й представники Бразилії в Міжнародному форумі муніципалітетів країн БРІКС [284], які також відзначився під час псевдовиборів на ТОТ України [287, с. 19]. І хоча БРІКС є міждержавною організацією, що має на меті економічну співпрацю і дана організація не займається моніторингом виборів та референдумів, проте досить показовим є факт, що держави-члени БРІКС займають нейтральну позицію щодо агресії рф та факту анексії українських територій, а також те, що лише через два місяці після російських «референдумів» в Санкт-Петербурзі пройшов «V Міжнародний форум муніципалітетів країн БРІКС+», амбасадорами якого були й інші іноземні «спостерігачі», помічені на російських псевдореферендумах [191]. На нашу думку, подібні форуми рф використовує як інструмент зовнішньополітичної «легітимації» псевдореферендумів, оскільки в цих заходах брали участь офіційні іноземні делегати, які були спостерігачами на «референдумах» на ТОТ України. рф прагне створити ілюзію підтримки та визнання референдумів з боку країн БРІКСу, проте представити їх нейтралітет як побоювання держав заявити про підтримку публічно через тиск із боку держав Заходу. Дану тезу підтверджує прагнення рф проведення таємного голосування за резолюцію про засудження «референдумів» і підтримку територіальної цілісності України в ГА ООН [306; 186, с. 272-273]. Використання рф спостерігачів, які є представниками БРІКСу відрізняє дані «референдуми» від

попередніх російських псевдореферендумів, оскільки може бути свідченням спроб рф надати даній організації нових політичних функцій.

Концептуально російське «міжнародне спостереження» за псевдореферендумами, було досить суперечливим, рф фактично маніпулює тими принципами, які вона й створила та пропонує на міжнародній арені. Серед основних російських принципів міжнародного спостереження є принцип поваги до національного суверенітету [365, с. 26], якщо у випадку з Донбасом рф вдалася до створення квазідержавних утворень «ДНР/ЛНР», із їх подальшим визнанням з боку рф, то спроба надати «суверенітет» Херсонській та Запорізькій області взагалі не витримує жодної критики. Таким чином, російське міжнародне спостереження за «референдумами» та «виборами» на ТОТ, мало на меті переважно інформаційні цілі – широко висвітлити факт участі іноземних громадян у «спостереженні» та їх позитивні оцінки щодо організації псевдореферендумів і псевдовиборів.

Констатуємо, що використання маріонеткових іноземних спостерігачів під час проведення псевдореферендумів на ТОТ України, як і у випадку з кримським «референдумом», не призвело до суттєвих наслідків і скоріше було прикладом імітації короткострокового спостереження, націленого на підвищення легітимності «референдумів» усередині рф та на створення додаткового інформаційного супроводу псевдореферендумів. Зазначимо, що так звані іноземні спостерігачі, які брали участь в анексії українських територій потрапили під санкції з боку РНБО України [236]. Даний крок з боку української влади є важливим, оскільки він створює прецедент для введення подальших санкцій проти російських «спостерігачів» із боку демократичних держав [186, с. 273].

Отже, міжнародне спостереження за виборами в Україні відіграє важливу роль у зовнішньополітичній легітимації влади. Звіти міжнародних організацій про спостереження за виборами містять оцінки перебігу виборчих процесів у Прикордонні України є джерелом інформації для світової спільноти та особливо для держав Прикордоння. Протягом багатьох років рф систематично поширювала власний вплив у різних міжнародних організаціях, зокрема в ОБСЄ, як результат, існують очевидні безпекові ризики залучення місій ОБСЄ в майбутньому. Для

протидії даним ризикам законодавець заборонив громадянам держави агресора брати участь в міжнародному спостереженні за виборами в Україні, важливо, аби дана заборона також поширилася на громадян білорусі.

Окрім спроб втрутитися в політику міжнародних організацій рф активно маніпулює темою міжнародного спостереження. Зокрема, під час проведення псевдореферендумів, а згодом й під час псевдовиборів, рф вдалася до активного імітування короткострокового спостереження, залучивши до даного процесу групу іноземних громадян, яка не вперше бере участь у пропагандистських акціях кремля. Імітуючи короткострокове спостереження рф переслідувала переважно інформаційні цілі, проте спроби використати з даною метою платформи БРІКСу може свідчити про спроби надати організації політичні функції та поширити на дану організацію російські принципи спостереження, що становить інтерес для майбутніх наукових досліджень.

4.3. Безпекові загрози маніпулювання народним волевиявленням національних меншин у прикордонних регіонах

Згідно КУ та ВКУ [125; 32] народне волевиявлення в Україні здійснюється переважно через інститут виборів та референдуму, відзначимо, що в умовах цифровізації суспільства з'являються нові форми народного волевиявлення, зокрема електроні петиції. В попередніх розділах нами виокремлено ризики маніпулювання виборчими та референдними процесами з боку політичної еліти, окрім того, відзначено інструментарій іноземного впливу на політичні процеси в Прикордонні, завданням даного підрозділу є дослідити зовнішнє маніпулювання у процесі народного волевиявлення національних меншин Прикордоння.

Найпопулярнішим інструментом рф залишається організація етнонаціональних провокацій, найчастіше у фокусі російських спецслужб потрапляє саме угорська меншина Закарпаття. З даного питання нами помічена цікава тенденція. Найбільша кількість провокацій була організована на початку 2018 р., тоді двічі здійснювалися напади на офіс Товариства угорської культури в Ужгороді, було пошкоджено автомобілі на угорській реєстрації, як виявилось пізніше провокації було здійснено

громадянами Польщі, а організували їх проросійські європейські діячі [114]. Саме на початку 2018 р. в сусідній Угорщині відбулися парламентські вибори, організовані росією провокації сприяли антиукраїнським політичним силам («Фідес», «Йоббік») та стали фактором мобілізації електорату цих партій, як у самій Угорщині, так і на Закарпатті.

Під час парламентських виборів в Україні у 2019 р., Міністр зовнішньої економіки та закордонних справ Угорщини Петер Сійярто відвідав Закарпаття, де взяв участь в агітаційних заходах на підтримку кандидата в народні депутати В. Брензовича [122]. У 2020 р. виникла схожа ситуація, коли низка угорських посадовців взяли участь в агітаційних заходах під час проведення місцевих виборів в Україні [124]. Обидва випадки було засуджено з боку МЗС, як порушення норм ВКУ [33] (у 2019 р. чинного на той момент ЗУ [223]), обидва випадки згадуються у звітах ОБСЄ/БДПЛ [164; 213]. Варто відзначити, що восени 2019 р. також проводилися місцеві вибори в Угорщині.

Навесні 2017 р. СБУ запобігло проведенню провокації проти болгарської меншини Одещини [332]. Провокація передбачала проведення фейкового протесту проти «утисків болгарської нацменшини» в Україні, що важливо, пройти даний мітинг мав незабаром після завершення парламентських виборів у Болгарії. Серед провокацій за участю румунської меншини, вартим уваги є поширення в мережі інтернет відеоролика про начебто напад Румунії на Україну. У 2019 р. головний військовий прокурор А. Матіос привернув увагу до провокативного аматорського відео, в якому йдеться про те, що у 2022 р. рф починає повномасштабну агресію проти України! і як реакція на дані події, Румунія захоплює та анексує частину Чернівецької та Одеської областей. Відповідальність за даний відеоматеріал взяв на себе румунський письменник-фантаст Дан Іонеску, хоча тодішній заступник міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо-переміщених осіб Г. Тука вказав на російське походження даного відео [362].

Ключовою метою провокацій на етнонаціональному ґрунті, є створення відчуття загрози серед національних меншин, делегітимізація України, як держави, що не здатна захистити національні меншини та пропагування ідеї сепаратизму як єдиного

можливого рішення із забезпечення безпеки національних меншин. У виборчий період метою провокацій є вплив на електоральну участь національних меншин у виборчих та референдних процесах, як в Україні, так і на другій батьківщині.

Проблема безпеки національних меншин тісно пов'язана з рівнем ксенофобії та нетерпимості в суспільстві, звертаємо увагу на результати обчислення індексу ксенофобії фахівцями КМІСу. Протягом 1994-2023 рр. показник індексу коливався від 3.45 (1994 р.) до 4.33 (2007 р.) балів, станом на 2023 р. індекс складає 3.70 бали, що є одним з найнижчих показників за роки обчислення [157]. За останні роки суттєво змінилося ставлення українців до певних етнонаціональних груп: знизився рівень соціальної дистанції: до ромів – з 5.53 балів у 2013 р. до 4.75 балів станом на 2023 р.; до поляків – з 4.05 балів у 2013 р. до 2.93 балів станом на 2023 р.; мінімально знизився рівень соціальної дистанції до румунів – з 4.61 балів у 2013 р. до 4.23 балів станом на 2023 р. [157]. Натомість суттєво підвищився рівень соціальної дистанції до росіян (як до жителів України та рф) – з 2.70 балів у 2013 р. до 5.53 балів станом на 2023 р. та білорусів (як до жителів України та білорусі) – з 3.29 балів у 2013 р. до 4.67 балів станом на 2023 р. [157]. Президент КМІС В. Паніотто відзначає, що показники нижче 4.0 балів свідчать про толерантність та відкритість населення, а показники від 4.0 до 5.0 балів про національну відокремленість, середній рівень ксенофобії в Україні коливається між цими двома категоріями.

Результати обчислення індексів (по групах) паспортів регіональної безпеки Буковини та Одещини містяться в Таблиці 4.2. Результати дослідження демонструють складну безпекову ситуацію на Одещині: критичною є ситуація з довірою до правоохоронних органів та суспільно-політичною ситуацією, близькою до критичної є загальна оцінка безпеки та конфліктний потенціал в регіоні. Натомість, Чернівецька область демонструє значно кращу безпекову ситуацію, виняток становить досить складна ситуація у сфері економіки. При цьому конфліктний потенціал в обох регіонах є різним: на Одещині критичним є показник етнічних конфліктів – 3.3 балів, проти – 5.8 балів на Буковині. Натомість, у Чернівецькій області критичною є оцінка релігійних конфліктів – 2.2 балів, проти – 6.1 балів в Одеській області. При цьому загальний рівень конфліктогенності є високим в обох регіонах: 3.9 балів на Буковині

та 2.8 балів на Одещині [200].

Таблиця 4.2.

**Індекси паспортів регіональної безпеки Чернівецької та Одеської областей
[200]**

Області Групи індексів	Одеська область (станом на 2018 р.)	Чернівецька область (станом на 2019 р.)
Безпека	4.3	5.6
Конфліктний потенціал	4.2	4.9
Довіра до правоохоронних органів	3.6	6.1
Економіка	4.9	3.8
Соціальна сфера	5.4	5.5
Суспільна напруга	5.2	6.7
Суспільно-політична ситуація	3.4	4.6

Станом на 2017 р. на Закарпатті 20.76% опитаних вважають етнічні конфлікти однією з ключових проблем регіону, а 28.3% респондентів висловили думку про існування в регіоні передумов для реалізації сценарію «ДНР/ЛНР». Щодо регіональних індексів то, ключовими проблемами регіону є: корупція – 2.4 балів; сепаратизм – 3 бали; конфліктогенність – 3.4 балів. [150, с. 7-13].

Думки мешканців Прикордоння на тему того, хто контролює суспільно-політичні процеси в регіонах їх проживання, результати опитувань відображені в Додатку П. Переважна більшість респондентів у трьох областях вважають, що найбільшим впливом в регіоні володіє місцева влада, місцеві бізнесові групи та окремі політики та бізнесмени. Небезпечним показником є те, що лише 9.0% на Одещині та 12.4% опитаних на Харківщині вважають, що ситуацію в їхньому регіоні контролює центральна влада. Окрім того, значна частка опитаних на Одещині (20.0%) та Закарпатті (26.1%) вказали на вплив кримінальних груп в регіоні. Натомість вплив

іноземних держав на думку респондентів є мінімальним [5; 6; 7].

Важливою складовою виборчого та референдного процесу є політична агітація. На думку І. Рибак політична реклама в Україні часто має деструктивний характер і націлена на створення та поширення штучної ворожнечі в суспільстві, розподіл суспільства за соціальними ознаками (мова, релігія, регіон походженням) та делегітимацію політичної влади [294]. Аналіз інформаційного простору Прикордоння засвідчує значний інформаційний вплив іноземних держав, а практики «паспортизації» в Прикордонні призводять до міждержавного «виборчого туризму». За таких умов мешканці Прикордоння – біпатриди є споживачами не лише української, але й іноземної політичної агітації.

Тема України часто фігурує в політичній рекламі та риториці різних, переважно радикальних політичних сил у сусідніх державах. В Угорщині питання України під час виборів переважно згадувалося в контексті угорської меншини Закарпаття, знаковою тут є парламентська кампанія 2018 р. Зокрема, тема України часто згадувалася правими політичними силами («Фідес», «Йоббік»), які актуалізували власну риторику щодо необхідності «захисту» угорців Закарпаття та надання їм автономії. Окрім того, в розпал передвиборчої кампанії, низка угорських часописів опублікували декілька негативних та маніпулятивних статей на тему Євромайдану та Революції Гідності [209]. Натомість, лідер лівої «Демократичної коаліції», колишній прем'єр-міністр Ференц Дюрчань активно висвітлював вплив уряду Орбана на українському Закарпатті, однією з центральних тем, яку підіймав Ф. Дюрчань була виплата угорських пенсій закарпатським біпатридам, які є активним електоратом партії «Фідес» [209]. Зауважимо, що більшість українських оглядачів позитивно оцінили діяльність Ф. Дюрчання, хоча угорський оглядач новин Сілі Ласло відзначив, що риторика Дюрчання навколо «українських пенсій» містила мову ворожнечі та підбурювала етнонаціональну ненависть [416]. На офіційних сторінках Ф. Дюрчання в мережах «Youtube» та «Facebook», знаходимо політичну рекламу, яка, на нашу думку має певну антиукраїнську направленість. Так, 20 січня 2018 р. на офіційній сторінці Ф. Дюрчання в мережі «Facebook» [406], була опублікована наступна візуальна політична реклама (див рисунок 4.1).

Рис. 4.1. Візуальна політична реклама Ференца Дюрчана [406].

На даній світлині українські біпатриди зображені у вигляді скарбнички у формі свині в національних кольорах України, надпис на світлині містить заклик: «Угорці не повинні платити українцям пенсії», пізніше дана світлина була додана до рекламного ролика Ф. Дюрчана, опублікованого на його сторінці в мережі «Youtube» [407].

Під час наступних виборчих кампаній в Угорщині, тема України вже фігурувала в контексті повномасштабного вторгнення рф. Так, після перемоги на парламентських виборах в Угорщині у 2022 р. чинний прем'єр-міністр В. Орбан заявив, що переміг значну кількість опонентів, серед яких був і президент України [190]. Напередодні виборів до Європарламенту у 2024 р. партія «Фідес» організувала масовий «марш миру», який став частиною їхньої передвиборчої агітації» [31]. Натомість, лідер угорської партії «Йоббік» Мартон Дьондьоші, навпаки, вибачився перед Україною за участь у «спостереженні» за псевдовиборами на Донбасі у 2015 р. й запевнив журналістів у підтримці України [319].

Важливе місце в політичній агітації відіграє політичний символізм. Так, американський вчений Каміло Артуро Леслі аналізує досвід Угорщини – використання карт «Великої Угорщини» як частину політичної комунікації ультраправої партії «Йоббік» [418, с. 184-188]. Дослідник підсумовує, що зображення карт зменшує відстань між політичними спільнотами та їх суб'єктами трьома способами: 1) робить існування політичної спільноти для її суб'єкта науково

обґрунтованим фактом; 2) карта психологічно скорочує відстань між політичною спільнотою та місцем (територією); 3) карта створює двосторонній зв'язок між політичною спільнотою та місцем (територією), маркуючи місцеве як національне, а національне як місцеве [418, с. 193-194]. Зазначимо, використання символіки з картою «Великої Угорщини» зустрічається не лише серед представників партії «Йоббік». Наприкінці 2022 р. в скандал із використанням даної символіки потрапив голова угорського уряду В. Орбан [189].

У румунському політикумі теж присутні політичні сили, що маніпулюють темою України й агітують за ідеї «Великої Румунії», зокрема ультраправа популістська політична партія «Альянс за єдність румунів» (AUR), яка стрімко набирає популярності в Румунії. Політична сила активно маніпулює темою російсько-української війни та питанням українських прикордонних територій і румунської діаспори [304]. Окрім того, у березні 2022 р. група з чотирьох румунських парламентарів на чолі з Діаною Шошоаке зустрілася з російським послом в Румунії для обговорення можливості «нейтральної» позиції Румунії в російсько-українській війні [285]. Д. Шошоаке відома своїми скандальними заявами щодо територіальної цілісності України, пропозиціями анексувати прикордонні території України [155]. Під час офіційного візиту до Румунії президента України В. Зеленського Д. Шошоаке зірвала виступ українського президента, влаштувавши провокацію з використанням карти «Великої Румунії» [222]. Відкрито про бажання анексувати прикордонні території України також заявляють: кандидат в президенти Румунії Келін Джорджеску який фальсифікував перший тур президентських виборів [366] та болгарській політик Костадин Костадинов [343].

Отже, політична реклама та агітація в сусідній Угорщині та Румунії інколи містить в собі певну маніпулятивну, антиукраїнську тематику, проте її вплив, на нашу думку, є менш деструктивним, аніж вплив української політичної реклами. Варто розуміти, як Угорщина, так і Румунія є державами-членами ЄС, а тому регулювання політичної агітації в цих державах є куди більш жорстким, аніж в Україні. Окрім того, за останні роки в державах-членах ЄС активніше протистоять дезінформаційному впливу на електоральні процеси, зокрема й у сфері політичної реклами, на чому

наголошує Н. Ротар [302].

Тема України протягом багатьох років є частиною російського політичного дискурсу та важливою темою в ході передвиборчих компаній в рф. Знаковими є парламентські вибори у рф в 2021 р., оскільки до участі в них були залучені мешканці ОРДЛО. Журналісти повідомляли, що агітація на Донбасі під час даних виборів проходила досить слабко та обмежувалась проведенням масових заходів, основною темою лозунгів та політичної реклами стало «повернення» Донбасу до рф тощо [180]. Більш різноманітною була передвиборча агітація проросійських політичних сил у Криму та місті Севастополь протягом 1991-2012 рр. Добірку візуальної політичної реклами на дану тему підготував Рух «Чесно», в якій знаходимо приклади антиукраїнської, проросійської агітації, лозунги та заклики до сепаратизму, маніпуляції на тему російської меншини регіону, статусу російської мови тощо [378].

Гібридна російська агресія проти України у 2014 р. актуалізувала в публічному дискурсі проблему сепаратизму як одну з ключових загроз національній безпеці [265; 266]. На думку дослідників етнічного сепаратизму ключовою передумовою для інституціоналізації та діяльності сепаратистських рухів є наявність етнічної політичної еліти. Політична еліта виконує мобілізаційну та організаційну функції, а представники політичної еліти зацікавлені в успіху сепаратистського руху, оскільки претендують на отримання державної влади в «новостворених» суб'єктах. Доказом цього є світовий досвід, зокрема діяльність сепаратистських сил в Шотландії та Каталонії, етнічна політична еліта цих регіонів здобула політичну владу та легітимність на виборах, а згодом організувала проведення референдуму (у випадку Каталонії незаконного) про незалежність регіону. Події 2014-2015 рр., коли політична та бізнесова еліта Криму та Донбасу (за підтримки з боку рф) ініціювала розгортання місцевих сепаратистських рухів підкреслюють ключову роль регіональної еліти в даних процесах, хоча в даному випадку мова йде про неетнічну форму сепаратизму.

Розв'язанням даних проблем є пошук адекватних безпекових рішень, забезпечення політичних потреб етнічних меншин та встановлення чітких інституційно-правових рамок діяльності локальних еліт, мінімізація деструктивного іноземного впливу, профілактика сепаратизму та усунення економічної, соціальної,

культурної та іншої дискримінації в Прикордонні України. На думку А. Круглашова та Н. Сабадаш безпекова політика держави в поліетнічних регіонах Прикордоння тісно переплітається з процесами децентралізації влади, оскільки національні меншини є вразливими до маніпуляцій та дезінформаційних впливів з боку іноземних держав, зокрема рф. Вирішення даних загроз, на думку дослідників, криється в покращенні гуманітарної політики держави та в підвищенні соціально-економічних показників ОТГ, де більшість населення складають національні меншини [415, с. 30-32]. Зауважимо в останні роки в даних напрямках фіксуються певні зрушення. Так, у вересні 2023 р. Кабміном було затверджено досить масштабну державну цільову національно-культурну програму «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 р. [238]. Власні програми підтримки національних меншин реалізують обласні державні (воєнні) адміністрації на Буковині та Закарпатті [241; 256]. На Одещині програми підтримки національних меншин відсутні з 2015 р., проте чинна обласна програма «Культура Одещини» на 2020-2024 р. містить в собі заходи підтримки національних меншин [226].

Важливим складником розвитку вітчизняної регіональної політики є затвердження у 2020 р. «Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр», яку реалізовує уряд. Стратегія містить в собі пункти, актуальні для регіонів Прикордоння – розвиток прикордонних територій, стимулювання транскордонного співробітництва, національно-патріотичне виховання дітей та молоді Прикордоння та прифронтових/окупованих територій, забезпечення потреб національних меншин [237].

З іншого боку, безпекова політика в регіонах є менш успішною, а окремі її практики викликають спірну реакцію. Одним з прикладів є ситуація навколо проведення СБУ обшуків в «Румунському культурологічному центрі Євдоксіу Гурмузакі» на Буковині та порушення кримінальної справи у зв'язку з використанням культурологічним центром символіки «Великої Румунії», яку, за твердженням працівників даного центру, використовували в «історичному» контексті та з «гуманітарною» метою. Дії української влади супроводжувалися досить слабкими політичними та інформаційними заходами, про що повідомляють фахівці НІСД [74].

Як результат, факт обшуків було використано окремими румунськими політиками, російською стороною задля поширення національної ворожнечі на Буковині, поширення антиукраїнських настроїв у Румунії. Відзначимо, наразі неможливо стверджувати, що дії культурологічного центру дійсно становили загрозу для національної безпеки та територіальній цілісності, оскільки, згідно з даними з «Єдиного реєстру судових рішень» дану справу (Номер кримінального провадження в ЄРДР: 22018260000000045) досі не розглянули в суді [83]. Проте, безсумнівною є нестача інформаційного та політичного супроводу безпекової політики.

Важливим складником забезпечення регіональної безпеки є конструювання серед мешканців Прикордоння української національної та громадянської ідентичності. Згідно з профільними ЗУ політика ідентичності реалізується через складники системи освіти: національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання та громадянську освіту [252]. На противагу цьому О. Філіппова та О. Дейнеко вважають освіту каналом формування політики ідентичності, а інструментом її реалізації – мову [348, с. 173]. Натомість Ю. Руденко розглядає проблему формування ідентичності через призму формування образів національних героїв України [303, с. 201]. Отже, формування національної та громадянської ідентичності є результатом комплексної гуманітарної політики з боку держави.

Важливим кроком у впровадженні політики ідентичності є реформування освітнього (2017 р.) та мовного (2019 р.) законодавства [234; 251], що викликало жваву реакцію як в Україні, так і поза її межами. Іноземні держави, організації національних меншин в Україні та народні депутати, які їх представляють розкритикували зміни до законодавства, особливо щодо впровадження української – єдиною мовою освітнього процесу. Критики змін апелюють не лише до українського законодавства, але й до ратифікованих Україною актів міжнародного права [81; 291], якими гарантуються освітні та мовні права національних меншин. Проте, встановлення таких правил було виправдано з безпекового погляду. На прикладі закладів середньої освіти з румунською, молдавською та російською мовою викладання на території Чернівецької та Одеської областей фахівці вказують на

катастрофічні низькі показники володіння українською мовою серед випускників шкіл [298; 305], як підсумовує Н. Ротар такі результати загрожують формуванням «ізолюваного покоління» яке не ідентифікує себе частиною української політичної нації [298, с. 37].

Негативна реакція з боку іноземних держав є передбачуваною, оскільки саме через гуманітарну сферу іноземні держави підтримують утвердження етнічної ідентичності діаспор та реалізують власну меморіальну політику в Прикордонні Україні. Держави Західного Прикордоння надають економічну та фінансову допомогу представникам діаспори. Офіційний Будапешт активно фінансує угорську громаду Закарпаття використовуючи не лише публічні, але й приватні фінанси, розлогу мережу різних громадських організацій і благодійних фондів, більшість з яких не ведуть публічної звітності про свою діяльність. Наприклад, за даними журналістів, протягом 2011-2020 рр. через угорський державний фонд імені Бетлена Габора, Закарпаття отримало близько 36 млрд форинтів (близько трьох мільярдів гривень/115 млн євро, по тодішньому курсу) у виглядів різних грантів. На думку директора ГО «Інститут Центральноєвропейської стратегії» Д. Тужанського, кількість подібних програм є настільки великою, що точні суми важко підрахувати [82]. Ю. Мателешко вказує, що угорські банки видають дешеві кредити на Закарпатті, а угорський уряд запроваджує різні цільові програми для підтримки закордонних угорців [149, с. 263-264].

Румунія фінансово підтримує культурні, інформаційні та освітні потреби власної діаспори. Свого часу даним питанням опікувалось окреме міністерство у справах закордонних румунів, нині окремий департамент. Серед останніх програм підтримки, що здійснює Департамент є видача стипендій для вчителів румунської мови в Україні, реалізація проєктів гуманітарної підтримки у зв'язку з російською агресією проти України [438]. У фокусі роботи департаменту перебуває не лише румунська громада Буковини, але й молдовська громада Буковини та Бессарабії [409]. Окрім того, румунська підтримка часто реалізується за допомогою програм транскордонного співробітництва [307, с. 195]. Програми публічної підтримки культурних, інформаційних та освітніх потреб власної діаспори через розлогу сітку державних та

недержавних утворень реалізують також Болгарія та Словаччина та навіть «сусідка» України в Чорному морі – Туреччина, у фокусі політики якої перебувають не лише кримські татари, але й гагаузи Одещини [131, 286-292].

Зрештою, українська влада пішла на певні поступки в даному питанні, аргументуючи це євроінтеграційними вимогами. Внаслідок цього було внесено зміни до освітнього ЗУ [251], які, поряд з державною мовою, дозволяють використання в освітньому процесі мов національних меншин, які є офіційними мовами ЄС, також прийнято ЗУ «Про національні меншини» [246]. Останній викликав досить суперечливі оцінки в Україні, зокрема й через позицію Венеціанської Комісії та небезпідставні побоювання про ризик регресу у сфері мовної політики та фактичного повернення до політики «русифікації» в Україні [316]. Кінець-кінцем народні обранці та уряд (як ініціатор законопроекту) дійшли консенсусу, й більшість спірних норм, зокрема й ті, що рекомендувала Венеціанська комісія, було відкинуто, зокрема сфера ЗУ не розповсюджується на російську меншину/мову. Проте, на думку іноземних держав, зокрема Румунії, даний закон однаково не забезпечує потреби національних меншин повною мірою [220].

Профільним законом [252] визначено повноваження центрального органу виконавчої влади, що формує та реалізує політику ідентичності в Україні, дані функції було передано до Міністерства молоді та спорту України. Окрім того, до виконання державної програми утвердження української національної та громадянської ідентичності на 2024-2028 рр. залучено широке коло суб'єктів, що реалізують гуманітарну та безпекову політику [239]. Відзначимо, що в даному переліку відсутня ДЕСС, при цьому в законодавстві ми знаходимо певні колізії щодо питання ідентичностей національних меншин. Так, серед завдань вітчизняної політики утвердження української ідентичності, вказано на забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин та корінних народів [252]. З іншого боку, законодавство гарантує збереження, розвиток та повагу до етнічних ідентичностей нацменшин та корінних народів і розділяє поняття ідентичності та самобутності [244; 246].

Серед національних меншин Закарпаття станом на 2020 р. домінує сильна

етнічна ідентичність: 41.5% опитаних, насамперед, вважають себе представниками свого етносу/нації; 23.4% – громадянами України; 18.2% – мешканцями регіону; 7.2% – жителями свого міста/села. Загалом, на Закарпатті домінує досить сильна регіональна (22.5%) та локальна (22.9%) ідентичність; тільки 38.4% опитаних вважають себе громадянами України [5].

На Буковині протягом 2016-2019 рр. серед румунської меншини спостерігалася поступова тенденція до послаблення, як національної, так і регіональної та локальної ідентичності, також зафіксовані певні коливання у питаннях етнічної ідентичності. Станом на 2016 р. 47.9% опитаних відчували себе українцями (на рівні відповідей «найбільше» та «значно»), станом на 2019 р. цей показник знизився до 40.2%, але й знизилася кількість тих, хто відчуває себе румунами – з 79.7% до 62.0%. Якщо у 2016 р. 82.8% етнічних румунів відчували себе мешканцями України, то у 2019 р. цей показник знизився до 74.5% [21, с. 8-9; 22, с. 8-9].

Неоднозначними є результати ідентифікації та прив'язаності етнічних румунів до держави проживання/держави етнічного походження. У 2019 р. 40.0% опитаних ідентифікували себе з Україною більше, ніж з Румунією; 11.4% – з Румунією більше, ніж з Україною; 35.2% – з обома державами; 13.4% – не ідентифікували себе з жодною із двох держав. Більшу прив'язаність до України, ніж до Румунії відчували 56.6% респондентів; до Румунії, ніж до України – 9.4% опитаних; однакову прив'язаність до обох держав – 20.8% респондентів; 12.9% – не відчували прив'язаності до жодної з держав. Протягом 2016-2019 рр. збільшилася частка, як тих, хто вважав себе частиною українською нації та розділяв її цінності: з 61.8% до 64.0%, так і тих, хто вважав себе частиною румунської нації: з 54.9% до 66.5%. Врешті-решт, знизилася частка тих, хто ідентифікував себе з населеним пунктом (з 89.6% до 76.7%) і регіоном проживання (з 88.8% до 77.2%). При цьому в 2019 р. 54.3% опитаних вказали, що більше ідентифікують себе з населеним пунктом, аніж з країною проживання, а 45.4% респондентів констатували прив'язаність до населеного пункту/регіону, але необов'язково до країни свого проживання [21, с. 9-12; 22, с. 9-12]

Певні зміни відбулися й у поглядах румунської меншини Буковини на те, які ключові фактори важливі, для того, щоб бути українцем/українкою. Ключовими

факторами, на думку респондентів, є готовність захищати Україну у випадку загрози та повага до політичних інститутів і законів України. Натомість, знизилася частка тих, хто вважав важливими факторами: повагу до традицій, відчуття себе українцем і спілкування українською мовою. Проте, збільшилася частка тих, для кого стала важливою наявність українського громадянства [21, с. 10; 22, с. 11]. Весь перелік факторів і результати опитувань відображено в Додатку Р.

Звертаємо увагу на погляди румунської меншини щодо забезпечення освітніх/мовних/культурних потреб. Станом на 2016 р. 51.3% опитаних погодилися з твердженням, що вони не відчують себе частиною української нації, оскільки держава проживання не піклується про своїх громадян [21, с. 10], проте, ми вважаємо, що у формулюванні даного питання міститься маніпуляція, окрім того, воно не було включено до переліку запитань у 2019 р. Досить неоднозначними є думки румунської меншини щодо освітнього законодавства та «мовної статті». Більшість респондентів (59.7%) не чули про зміст даної статті, при цьому 54.4% опитаних оцінили її позитивно, а 34.9% – негативно. З іншого боку, 30.4% вважали, що дана стаття позитивно вплинула на становище румунів в Україні, 37.8% навпаки, переконані, що такі зміни негативно позначилися на румунській меншині, а 17.6% відстоювали думку, що стаття не вплинула на румунську меншину України [22, с. 32-33].

Попри досить негативне сприйняття освітньої реформи представниками румунської меншини, рівень використання української мови серед них є дуже низьким, що додатково підкреслює побоювання фахівців про загрози мовних «анклавів» у Прикордонні. Так, представники румунської меншини практично не користуються українською для спілкування в родині та з близькими друзями віддаючи перевагу румунській. Українською, та одночасно румунською й українською, респонденти користуються переважно для спілкування з чиновниками та незнайомцями. Негативною тенденцією є зменшення частки тих, хто хотів би, щоби їх діти розмовляли українською – з 9.4% до 6.2% та збільшення частки тих, хто в даному питанні відає перевагу румунській – з 14.9% до 22.3%. Також частково зменшилася частка тих, хто обрав у відповіді обидві мови – з 63.5% до 59.6% [21 с. 16-17; 22 с. 16-17].

Респонденти з-поміж національних меншин Закарпаття розділилися в думці щодо впливу мовного закону на стабільність регіону: 36.8% опитаних заявили, що втілення закону сприятиме об'єднанню різних етнонаціональних груп регіону; 27.0% навпаки вбачають у цьому ризики загострення міжетнічних конфліктів у регіоні; 36.2% не змогли відповісти на це запитання. Лише 17.0% опитаних вважають, що в школах та закладах вищої освіти єдиною мовою навчання повинна бути українська; 35.2% поділяють думку про допустимість викладання мовою національних меншин в молодших класах школи; 14.8% допускають можливість викладання в школі мовою національних меншин; 4.8% вважають, що мовою нацменшин можливе навчання не лише в школах, але й в закладах вищої освіти; 28.2% не змогли відповісти на дане запитання [5]. Відзначимо погляди мешканців Закарпаття щодо політики Угорщини в регіоні (фінансування шкіл, надання грантів, будівництво інфраструктури). Так, 31.5% опитаних в регіоні загалом, та 36.8% опитаних з-поміж національних меншин вважають угорську допомогу дружнім кроком; 40.0% по регіону та 24.8% серед національних меншин вважають допомогу позитивною за умови, що вона узгоджена з українською владою; 10.6% загалом по регіону та 7.2% серед респондентів з-поміж нацменшин вважають, що угорська допомога послаблює українську національну ідентичність; врешті-решт значна частка опитаних – 17.9% по регіону та 31.2% серед національних меншин не змогли відповісти на дане запитання [5].

Результати опитувань на Буковині та Закарпатті доцільно порівняти з Одещиною та регіонами східного Прикордоння – Донецькою, Луганською та Харківською областями. Станом на 2021 р. 58.5% мешканців Одещини вважали себе носіями української громадянської ідентичності; носіями регіональної та локальної ідентичності – 6.4% та 9.2% опитаних відповідно; представниками своєї етнонаціональної групи – 2.0% респондентів; високою є частка тих, хто вважає себе громадянином світу – 14.8%. Водночас, досить схожими є відповіді респондентів на Харківщині: громадянами України вважають себе 51.6%; жителем свого населеного пункту/регіону – 11.6% та 8.4% опитаних відповідно; 3.8% ідентифікують себе з етнонаціональною групою; 13.5% є носіями космополітичної ідентичності [6; 7].

Складнішою є матриця ідентичностей на Донбасі, результати опитувань за 2018

та 2020 рр. відображено в Додатку С. Понад 50% респондентів в обох областях, насамперед, ідентифікують себе громадянами України. Досить стійкою є локальна та регіональна ідентичність, попри те, що частка її носіїв на Донеччині з 2018 по 2020 рр. зменшилася, а на Луганщині, навпаки, збільшилася. Певна частка респондентів ідентифікує себе громадянами колишнього Радянського Союзу [335].

Повномасштабна агресія рф стала консолідуючим фактором у формуванні як громадянської, так і національної ідентичності громадян України. Загальнонаціональні опитування підтверджують дану тезу. Так, станом на 2023 р., у порівнянні з 2021 р., збільшилася частка тих, хто, насамперед, ідентифікує себе з Україною – з 44.7% до 57.3%, проте у 2024 р. даний показник впав до 52.8%. Протягом даного періоду зменшилася частка тих, хто ідентифікує себе з населеним пунктом: 34.3% – у 2021 році, 28.7% – у 2023 р. та 28.0% у 2024 р. Також зменшилася частка тих, хто ототожнює себе з регіоном проживанням: з 14.3% у 2021 р. до 7.9% у 2023 р., хоча станом на 2024 р. даний показник збільшився до 13.1%. Схожа динаміка спостерігається щодо ставлення респондентів до громадянства Україна, станом на 2023 р. цей показник досяг рекордної позначки у 94%. Через рік даний показник залишався доволі високим – 91.4%, проте з 70.7% до 58.8% зменшилася частка тих, хто обрав варіант відповіді «дуже пишаюся» [108].

Результати опитування на соціокультурну тематику демонструють більш позитивну динаміку, що свідчить про успішність формування національної ідентичності в Україні. Станом на 2024 р.: 76.2% опитаних вважають себе частиною української культурної традиції; 78.4% назвали українську рідною мовою; 96.6% вільно володіють українською або володіють нею на достатньому рівні; 95.4% пишаються або ставляться позитивно до державної мови. З'ясуємо уподобання респондентів щодо визначення української нації. Станом на 2024 р. більшість опитаних – 46.2% є прихильниками тези, що українська нація складається зі всіх громадян України незалежно від етнічної приналежності, мови, культури тощо; 14.3% респондентів до української нації відносять лише етнічних українців, які є громадянами України; на думку 13.7% опитаних українська нація складається зі всіх етнічних українців; а 21.3% вважають, що українська нація складається зі всіх

громадян незалежно від етнічної приналежності, які є носіями української мови та культури [108]. Результати опитування загалом співпадають з результатами опитування та розрахунків соціальних індексів центру стійкого миру та демократичного розвитку (SeeD). Станом на 2024 р. індекс плюралістичної української ідентичності (віра в те, що всі особи незалежно від етнічного та культурного походження є частиною українського суспільства) складає 7.3 бали, при цьому найнижчим він є на Закарпатті – 5.8 бали, а також у Волинській та Чернігівській областях – по 6.3 бали. Натомість на Буковині він складає – 7.2 бали, а на Одещині – 8.0 балів [321, с. 12-14].

Таким чином, матриця ідентичностей у Прикордонні України напередодні повномасштабного вторгнення є досить складною. Серед загальних тенденцій є наявність значної частки осіб, які, насамперед, ідентифікують себе з населеним пунктом/регіоном проживання, а не з країною проживання. Серед національних меншин Буковини та Закарпаття значна частка осіб ідентифікують себе з етнонаціональною групою, до якої вони належать. На противагу, в східних регіонах присутня частка осіб, які вважають себе носіями космополітичної (Одещина/Харківщина) та радянської (Донбас) ідентичностей. Врешті-решт значна частка респондентів у всіх регіонах Прикордоння воліють не відповідати на певні питання, наприклад, щодо мовного закону та угорської фінансової підтримки на Закарпатті, вибору прив'язаності та ідентифікації з Україною/Румунією на Буковині.

З іншого боку, позитивною є динаміка формування національної ідентичності в Україні. Проте, ключовим фактором, що сприяв цьому, є не стільки оновлення освітньої та мовної політики, скільки повномасштабна агресія РФ проти України. Зовнішня агресія проти України стала каталізатором, як для громадянської, так і для національної консолідації українців, однак останнім часом фіксується певна, незначна регресія в даному питанні. У довгостроковій перспективі воєнна агресія проти України здатна, навпаки, перетворитися у фактор дестабілізації та дезінтеграції населення, тому моніторинг даної проблематики у вимірі Прикордоння є неабияк важливим особливо з огляду на можливі прояви сепаратизму. Результати опитувань свідчать про повільне зростання таких настроїв. На перший погляд, частка

прихильників федералізму за результатами досліджень КМІС у Чернівецькій та Закарпатській областях є незначною: станом на 2019 р. складала – 6.5% та 8% відповідно, але станом на 2014 р. прихильниками федералізму було 0.0% та 3.5% опитаних відповідно. У 2019 р. кількість прихильників приєднання регіонів до складу Румунії/Угорщини складала – 2.5% та 4% відповідно, хоча у 2014 р. цей показник складав 0.5% та 0.3% відповідно [46].

Результати іншого опитування з даної тематики в поліетнічних регіонах (Закарпаття та Одещина) варто порівняти з результатами опитувань на Харківщині. Більшість респондентів у всіх областях (див. Додаток Т) вбачали майбутнє свого регіону в складі унітарної України з наявними/розширеними повноваженням. Проте, 15.4% на Одещині та 12.0% опитаних на Харківщині підтримували ідеї федералізму, а 11.6% респондентів на Одещині заявили про підтримку сепаратистської ідеї. Близько чверті опитаних на Одещині та Харківщині, а також близько третини опитаних з-поміж нацменшин Закарпаття не змогли дати відповідь на дане запитання, що є тривожним індикатором [5; 6; 7].

Прогнозуємо, що за сучасних умов РФ та, ймовірно, окремі іноземні держави й надалі будуть розігрувати сценарії «місцевих автономій», підтримувати місцеві сепаратистські рухи. Кінець кінцем, ключовим критерієм, що засвідчує результативність сепаратистських/іредентистських рухів є їх визнання з боку міжнародної спільноти, а це з багатьох причин є неможливим. Зі свого боку, представники національних меншин в умовах повномасштабного вторгнення публічно демонструють всебічну підтримку українській державі, зокрема угорська громада Закарпаття звернулася до прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана із закликом схвалити початок переговорів про вступ України до ЄС, схожий заклик був від Спілки словаків Закарпаття до прем'єр-міністра Словаччини Р. Фіцо [369]. Подібні кроки мають радше символічний характер, проте вони надсилають чіткий сигнал, як іноземним урядам, так і місцевому електорату.

Отже, процес народного волевиявлення національних меншин перебуває під впливом іноземних держав. Зовнішнє втручання у виборчі/референдні процеси націлене на перебіг та результати голосування національних меншин, для чого

використовують досить широкий арсенал прямих і непрямих методів втручання.

Меншини Прикордоння є учасниками виборчих процесів, як в Україні, так і на своїй другій вітчизні, за таких умов місцеві біпатриди перебувають в полі не лише української, але й іноземної політичної комунікації, що позначається на політичних поглядах даних осіб. Значною загрозою для національної безпеки є ризики виникнення та інституціоналізації неконвенційних рухів і практик у Прикордонні, поширення ідеї регіонального сепаратизму/іредентизму. Для ефективної протидії даним загрозам, державі необхідно удосконалити вітчизняну етнополітику, політику ідентичностей та регіональну політику, збалансувати підходи регіональної безпекової політики.

Висновки до розділу 4

Отже, маніпулювання виборчими та референдними процесами в Прикордонні України з боку іноземних держав створює низку загроз для національної безпеки та територіальної цілісності України. Від початку повномасштабного російського вторгнення рф активно використовує технологію псевдореферендумів проти України. У 2014 р. рф провела незаконний референдум в АР Крим і два референдуми-опитування на території Донбасу про створення псевдореспублік, під час повномасштабного вторгнення рф використала псевдореферендуми задля анексії чотирьох українських регіонів підкріпивши їх результати проведенням у 2023 р. «місцевих виборів» та «виборів президента» рф на ТОТ України. В широкому контексті сутність російських псевдореферендумів полягає у спробі рф досягти визнання власної влади на втручання у внутрішню політику пострадянських держав. Зовнішньополітичні легітимувальні досягнення рф в даному питанні є досить слабкими, з метою досягнення зовнішньополітичної легітимації псевдореферендумів рф використовує значний арсенал політико-інформаційних інструментів, увагу заслуговує спроба підмінити та маніпулювати процесом міжнародного спостереження за виборами та референдумами.

Протягом багатьох років рф просуває на міжнародній арені, власне, альтернативне бачення принципів міжнародного спостереження, яке ґрунтується на

доктрині «суверенної демократії» та лягло в основу спостереження в рамках СНД. Нині рф поширює дані принципи в інших міжнародних форматах. Чітко усвідомлюючи значення міжнародного спостереження в процесах електоральної/референдної легітимації влади рф протягом багатьох років нарощувала вплив у багатьох міжнародних організаціях, що здійснюють спостереження за виборчими процесами, зокрема в ОБСЄ/БДПЛ, що змушує переглянути співпрацю з ними, зосередивши більше уваги на безпекових аспектах.

Посилення безпекової політики, регіональної політики, етнополітики та політики ідентичності є важливим пріоритетом в контексті забезпечення стабільності в поліетнічних регіонах Прикордоння. По-перше, національні меншини України перебувають у фокусі іноземних урядів і російських спецслужб, останні використовують досить широкий інструментарій задля поширення серед меншин ідей сепаратизму/іредентизму. По-друге, держави західного Прикордоння активно втручаються у виборчі процеси в поліетнічних регіонах співпрацюючи та підтримуючи регіональні політичні еліти та вбачають у поліетнічних регіонах значний ресурс для реалізації власних політичних проєктів. Тому Україні слід більш активно та конкурентно позиціонувати себе в просторі транскордоння, захищати власні національні інтереси. По-третє, небезпечними індикаторами є результати оцінок безпекового середовища регіонів Прикордоння та матриця регіональних ідентичностей, зафіксованих напередодні повномасштабного вторгнення. Попри те, що агресія рф стала консолідуючим фактором у формуванні української політичної нації, окремі тенденції свідчать про ймовірні ризики регресії в даному питанні, що є вельми тривожним, а загрози сепаратизму небезпідставні.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження безпекових загроз електоральної та референдної легітимації влади дозволяє зробити наступні висновки.

Формування теоретико-концептуальних та методологічних засад дослідження зумовлює необхідність використання різних наукових підходів, оскільки автору дослідження необхідно було виявити взаємозв'язок таких понять як: «безпека», «вибори та референдуми», «легітимація влади» та «Прикордоння». Задля досягнення даної мети автор опирався на системний підхід, який дає змогу дослідити національну безпеку як систему, встановити її взаємозв'язки з підсистемами (інформаційна/політична безпека) та елементами, визначати вплив на неї зовнішніх факторів та поєднати систему національної безпеки та систему її забезпечення з виборчою системою України. Дослідження теоретико-концептуальних підходів до розуміння легітимності і національної безпеки та їх поєднання з офіційними державними безпековими документами дає змогу визначити, що процеси електоральної/референдної легітимації влади, як процеси набуття виборними органами (політичними рішеннями) легітимності – є об'єктом безпекової політики держави. Це дало змогу виокремити наступні безпекові загрози у сфері електоральної (референдної) легітимації влади: 1) загрози, що перешкоджають народному волевиявленню та унеможливають реалізацію народного суверенітету й легітимацію влади; 2) загрози втручання третіх сторін (політична еліта, іноземні держави) у виборчі/референдні цикли із метою досягнення ними власних політичних цілей, що призводить до спотворення результатів виборів, негативно впливає на якісний склад представницьких органів влади (процес прийняття політичних рішень); 3) загрози імітування демократичних процедур (виборів/референдумів) іноземними державами з метою анексії територій України та утвердження і визнання їхньої влади міжнародною спільнотою.

Використання неоінституціоналізму дало змогу дослідити основи функціонування формальних (вибори, референдум, міжнародне спостереження) та неформальних інститутів (подвійне громадянство) та встановити їх вплив на

політичний простір Прикордоння України. З іншого боку, ціннісний підхід дозволив здійснити аналіз явищ у сфері безпеки, сформулювати висновки та рекомендації з урахуванням національних та європейських цінностей. Задля встановлення взаємозв'язків, формування висновків і рекомендацій автор використав низку загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: аналіз, синтез, індукція та дедукція, узагальнення, історичний та порівняльний методи, методи політико-правового аналізу, експертних оцінок, первинний і вторинний, кількісний і якісний контент-аналіз.

Теоретико-методологічна база для вивчення концепту Прикордоння, базується на комбінуванні різних підходів. Центральнo-периферійний підхід окреслює Прикордоння як простір політичної конкуренції декількох політичних центрів (держав), в межах модерних підходів Прикордоння розглядається через призму націоналістичної та діаспоральної політики держав, а в теоріях критичної геополітики ключову увагу держави зосереджують на історичних, соціальних та культурних особливостях територій щодо яких вони реалізують власну «меморіальну політику». Врешті-решт, після подій 2014-2015 рр. більшість загроз в Прикордонні України асоціюються з ризиками утворення сепаратистських рухів і процесами конструювання та політизації регіональних та етнічних ідентичностей, що зумовлює звернення до конструктивістського підходу. Окрім того, задля комплексного дослідження процесів електоральної (референдної) легітимації влади серед національних меншин автором запропоновано власну систему критеріїв.

Особливості та специфіка поліетнічних регіонів Прикордоння впливає на перебіг місцевих та регіональних виборчих (референдних) процесів, процес адміністрування виборів, стратегію та поведінку виборчих суб'єктів в регіоні. Протягом багатьох років у публічному дискурсі неодноразово обговорювали питання про інституціоналізацію політичного представництва національних меншин на виборах, практики використання одномандатної виборчої системи створювали прецеденти, коли окремі національні меншини фактично отримували таку можливість, проте дане явище було не системним і тим паче не набуло інституціоналізованого характеру. Проте, запровадження таких новацій не відповідає

поточній безпековій ситуації та загрожує політизацією етнічності національних меншин Прикордоння. Хоча, останні зміни у вітчизняній етнополітиці передбачають розширення певних політичних прав для національних меншин, а саме дозвіл поширення передвиборчої агітації мовою меншин з дублюванням державною мовою.

Виключно негативний та деструктивний характер на виборчі (референдні) процеси у Прикордонні має агресія РФ проти України. Внаслідок агресії РФ виборча інфраструктура України фактично знищена, тому проведення післявоєнних виборів в Україні, особливо в регіонах південно-східного Прикордоння, є досить складною проблемою, яка потребує адекватних шляхів вирішення. Необхідність відновлення та наповнення відомостей ДРВ, ймовірне переформатування виборчих регіонів та округів, недопущення колаборантів до участі у виборах і роботі виборчих органів, відновлення інформаційного простору та медійного плюралізму, все це необхідно вирішити для проведення безпечних і легітимних післявоєнних виборів в Україні, задля цього автором сформовано низку практичних рекомендацій.

На думку автора для проведення післявоєнних виборів (референдумів) необхідно: 1) відновити роботу та актуалізувати дані в ДРВ із залученням до даного процесу органів місцевої влади, залучити представників міжнародних організацій до процесу аудиту та вдосконалення роботи реєстру; 2) заборонити вносити зміни до ВКУ, які стосуються виборчої системи та зміни, що дозволяють проведення одночасно декількох виборчих процесів; 3) розробити та впровадити об'єктивні критерії введення тимчасової заборони на проведення виборів на деокупованих/прифронтових територіях; 4) відновити публічний доступ до державних реєстрів, відновити інформаційну інфраструктуру, забезпечити рівний доступ до проведення політичної агітації всередині України та за її межами; 5) збільшити кількість закордонних округів для голосування; 6) утриматися від впровадження процедури електронного голосування та використання застосунку «Дія» у виборчому процесі; 7) використати факт судової заборони політичної партії для люстрації та заборони балотування на виборах/участі в роботі виборчих органів; 8) максимально реалізувати заходи щодо забезпечення кібербезпеки у виборчому процесі. Окремо варто наголосити на необхідності якнайшвидшого впровадження в

Україні європейських норм захисту персональних даних GDPR, передбачених законопроектом №8153.

Аналіз ЗУ «Про всеукраїнський референдум» та законопроекту №5512 «Про місцевий референдум» виявив низку легітимаційних ризиків референдного законодавства: 1) ризики маніпулювання предметом референдуму; 2) організаційно-адміністративні ризики; 3) ризики низької явки на місцевому референдумі. Для розв'язання більшості проблем варто імплементувати рекомендації Венеціанської комісії, проте чи будуть ці рекомендації враховані для законопроекту №5512 невідомо.

Інформаційний простір Прикордоння характеризується низкою проблем, найкритичнішими з яких є розповсюдження «білих плям» інфопростору та поширення іноземного телерадіомовлення, відсутність розуміння щодо інформаційної інтеграції національних меншин. Також певні ризики криються в структурі регіональних медіаринків, зокрема в південно-східному Прикордонні, де бенефіціарами регіональних та локальних медіа є/були представники регіональної, здебільшого проросійської політичної еліти. Дослідження регіонального інформаційного простору засвідчує суттєве зростання популярності інтернету, а особливо соціальних мереж та месенджерів як джерела інформації, що створює, як певні легітимаційні можливості, так і певні ризики, враховуючи ступінь російської присутності та впливу в багатьох соціальних мережах і месенджерах.

Загрози політичної безпеки в Прикордонні зазвичай асоціюються з процесами російської, румунської та угорської «паспортизації». Автором висвітлено можливі масштаби іноземної «паспортизації» Прикордоння України, доведено негативний вплив даних процесів на легітимність державної влади та легітимність місцевих виборних органів. На основі дослідження даної теми складено теоретичну модель впливу участі біпатридів у виборах на легітимність виборчого процесу. Неоднозначними є законодавчі пропозиції Президента України (законопроекти №6368, №6369, №6370, №6371 та №6372). З одного боку, прийняття законопроектів запровадить механізм подачі декларацій публічними посадовцями та депутатами про наявність (відсутність) у них громадянства інших держав, встановить кримінальну

відповідальність за внесення неправдивих даних в декларації. З іншого боку, загальна тенденція ініціатив Президента має на меті фактичну легалізацію множинного громадянства в Україні, що на нашу думку, суперечить КУ, є необґрунтованим із безпекових причин.

Від початку агресії рф у 2014 р. актуальним питанням безпекової політики стала протидія проросійським політичним партіям. На початку повномасштабної агресії рф РНБО заборонила діяльність 11 проросійських політичних партій, пізніше заборони було підтверджено судами. Проте, нині, державна політика на даному напрямку зазнала стагнації. По-перше, актуальною та необхідною є розробка об'єктивних критеріїв на заборону участі представників проросійських сил у майбутніх виборчих процесах, поточні законодавчі ініціативи з даного питання містять суттєві легітимаційні недоліки. По-друге, в багатьох органах влади південно-східного Прикордоння надалі засідають депутати від заборонених проросійських сил, законопроектом №7476 пропонується позбавити таких депутатів мандатів. Задля збереження легітимності органів місцевої влади автор пропонує встановлення мінімуму депутатського корпусу та створення механізму делегування частини повноважень ради до її голови/заступника/секретаря ради. Аналіз даних про партійну приналежність колаборантів та зрадників на ТОТ України, підтверджує правильність введення політичних обмежень на основі партійного критерію. Державі варто приділити увагу діяльності регіональних політичних партій та партій національних меншин, особливо в контексті ризиків політизації регіональних та етнічних ідентичностей, а також доповнити перелік заборонених проросійських партій.

Прикордоння України перетворилося на об'єкт апробації зовнішньополітичних маніпуляцій та легітимаційних технологій рф. Метою російських псевдореферендумів, проведених у вересні 2022 р. на ТОТ України, як легітимаційної технології рф є міжнародне визнання влади рф на пострадянському просторі та надання рф одноосібного права втручатися у внутрішні справи пострадянських держав. Встановлено, що попри спроби рф імітувати міжнародні демократичні принципи проведення референдумів, держава-агресор не змогла домогтися зовнішньополітичної легітимації псевдореферендумів та використовує їх проведення

як політичний та інформаційний привід у контексті російсько-української війни. Вже нині рф та її закордонні лобісти активно пропагують ідею проведення нових «референдумів» на ТОТ України під егідою міжнародних організацій, що стане визнанням технології рф та її доцільності. Критично важливо не допустити такого сценарію, це є пріоритетним завданням для української влади.

Доведено нікчемність спроб росії імітувати процеси міжнародного спостереження при проведенні «референдумів» на ТОТ України. Російське бачення ролі міжнародних спостерігачів концептуально ґрунтується на доктрині «суверенної демократії», практично втілено у короткострокових принципах спостереження СНД. Проте, під час проведення псевдореферендумів на ТОТ України рф фактично відійшла від власних принципів та вдалася до тотального фарсу та імітації, які мали на меті виключено інформаційні цілі. Загрозливою тенденцією є спроби використати представників БРІКС в процесах спостереження на ТОТ України, особливо враховуючи нейтральну позицію держав БРІКСу щодо агресії рф та ймовірну допомогу рф в обході міжнародних санкцій, надалі рф вірогідно буде здійснювати спроби надати даній організації нових політичних функцій.

Агресія рф продемонструвала слабкість і політизованість міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ. Попри всі запевнення керівництва ОБСЄ у політичній нейтральності організації, діяльність СММ на Донбасі протягом 2014-2022 рр. свідчить про інше, вплив, який наростила рф у ОБСЄ змушує переглянути деякі напрямки співпраці України та ОБСЄ, та зосередити більше уваги на безпекових аспектах співпраці з міжнародними організаціями. Участь представників іноземних держав в міжнародних місіях дає змогу цим державам вплинути на процеси зовнішньополітичної легітимації влади, та, у випадку прикордонних держав, проконтролювати проблеми власних діаспор в Україні.

Іноземні держави активно втручаються в процеси народного волевиявлення національних меншин. Найактивнішою є Угорщина, питання угорської діаспори Закарпаття і власне статус самого Закарпаття активно використовується угорськими політичними силами та офіційними особами. Особливий інтерес пов'язаний з процесами «паспортизації» та участю угорців Закарпаття у виборчих процесах у самій

Угорщині, в тому числі через практики «виборчого туризму». Менш активною є Румунія, хоча становище румунської діаспори в Україні та питання румунських «історичних територій» періодично актуалізується окремими румунськими політиками. Аналіз критеріїв легітимації влади серед національних меншин засвідчує, що частина критеріїв та індикаторів лише частково забезпечується або не забезпечується взагалі, зокрема через агресію рф та не сприятливу безпекову ситуацію, брак ресурсів, спроби іноземних держав маніпулювати зовнішньополітичною легітимацією влади.

Аналіз безпекового середовища, матриці ідентичностей та ступеня підтримки ідей сепаратизму в Прикордонні України напередодні повномасштабного вторгнення свідчить про низку небезпечних тенденцій: складна безпекова ситуація (Одещина) ; переважання етнічної ідентичності над українською громадянською ідентичністю (національні меншини Буковини та Закарпаття); наявність значної частки носіїв радянської (Донбас) та космополітичної (Харківщина/Одещина) ідентичностей; відкрита підтримка ідей сепаратизму (Одещина); небажання значної частки респондентів у більшості регіонів відповідати на окремі суспільно-політичні запитання (підтримка мовного Закону, підтримка сепаратизму тощо).

Окремо відзначимо ризики пов'язані з регіоналізмом: вищий рівень довіри до місцевої влади аніж до національної влади; відсутність відчуття впливу уряду на суспільно-політичні процеси в регіоні (Харківщина/Одещина); наявність стійкої регіональної та локальної ідентичності (всі регіони) та ризики їх політизації. З іншого боку, зафіксовані позитивні тенденції та зміни: підвищення рівня толерантності в суспільстві, громадянська та національна консолідація, збільшення частки, тих хто розмовляє українською. Дані зміни пов'язані з повномасштабним вторгненням рф, їх довгострокова підтримка криється у збалансованій інформаційній і регіональній політиці, етнополітиці та політиці ідентичності. Важливо своєчасно прогнозувати та реагувати на ймовірні загрози у Прикордонні, активно протидіяти будь-яким виявам сепаратизму, що потребує удосконалення безпекової політики України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UIV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Конвенція Україна від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 01.08.2024).
2. Associated Press повідомляє про російські псевдореферендуми як про реальний виборчий процес – журналіст. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/203211/2022-09-28-associated-press-povidomlyaie-pro-rosiyski-psevdoreferendумы-yak-pro-realnyy-vyborchyy-protses-zhurnalist/> (дата звернення: 01.08.2024).
3. Аксьонов Андрій Анатолійович. *Чесно*. URL: <https://www.chesno.org/politician/134742/> (дата звернення: 25.07.2024).
4. Александр Б. Москаль назвав ОБСЄ бездарною організацією, а її співробітників п'яницями. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/moskal-nazvav-obsye-bezdarnoyu-organizaciyeuy-ya-yiyi-spivrobotnikiv-p-yanicyami-273212_.html (дата звернення: 02.08.2024).
5. Аналітичний звіт за підсумками опитування в Закарпатській області. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-v-zakarpatskiy-oblasti> (дата звернення: 06.01.2025).
6. Аналітичний звіт за підсумками опитування в Одеській області. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2021. 28 с. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/58795619664552523bcb2d9.79171524.pdf> (дата звернення: 08.01.2025).
7. Аналітичний звіт за підсумками опитування в Харківській області. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2021. 43 с. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/199026463064552418673295.10202814.pdf> (дата звернення: 08.01.2025).
8. Андрущенко Т.В. Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості

формування. Політикус. 2019. № 4. С. 93-97.

9. Антонова Л.В., Антонов А.В. Удосконалення виборчого процесу в Україні: організаційно-правовий аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. №12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1984> (дата звернення 06.08.2024).

10. Арістотель. Політика. К.: Основи, 2000. 239 с.

11. Бакальчук В.О. До питання поширення національного культурно-інформаційного простору на прикордонні території: аналітична записка. *НІСД*. 2018. 18 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-06/222bakalchuk_analityka_19.04.2018-8eaea.pdf (дата звернення: 23.07.2024).

12. Басараб М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 313-322.

13. Бевз Т.А. Чинники політизації етнічності у контексті загроз національній безпеці України. *Українознавство*. 2021. № 3 (80). С. 29-46.

14. Безпалько У. Російський слід: чому місією ОБСЄ незадоволені в Україні. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/rossiyskiy-sledpochemu-missiey-obsepedovolny-1578754011.html> (дата звернення: 02.08.2024).

15. Бєлова Ю.Д. Сучасні підходи до класифікації персональних даних. *Проблеми цивільного права та процесу, присвячена світлій пам'яті Пушкіна О.А.*: матеріали науково-практичної конференції. Харків, 2018. С. 311-314.

16. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. 236 с.

17. Бідзіля Ю.М. Інформаційна безпека поліетнічного регіону: пошук нової медіасистеми (на прикладі Закарпаття). *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Т. 56. С. 195-203.

18. Божко В.М. Врегулювання відносин місцевого референдуму – передумова подальшої реалізації реформи децентралізації. *Правова держава*. 2021. №44. С. 21-29.

19. Бортніков В. «Виборчий процес» як категорія політологічного аналізу

парламентських виборів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 28. С. 118-124.

20. Бортніков В., Чубаєвський В. Електоральна легітимація влади в умовах демократичної трансформації. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 55-64.

21. Буковина як контактна зона: аналіз ідентичностей, уявлень та сприйняття в українсько-румунському прикордонні: інформаційно-аналітичні матеріали / під ред. Н. Буреико та Т. Мога. Ясси. Чернівці, 2017. 64 с. URL: https://bukovyna.org.ua/pdf/Data-analysis_Ukr.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

22. Буковина як контактна зона: аналіз ідентичностей, уявлень та сприйняття в українсько-румунському прикордонні: інформаційно-аналітичні матеріали / під ред. Н. Буреико та Т. Мога. Чернівці, 2020. Ч. 2. 65 с. URL: https://bukovyna.org.ua/pdf/2020_Data-analysis_final_UA.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

23. Бурдяк В. Політико-психологічний компонент медіаграмотності vs маніпулювання ЗМІ суспільною свідомістю. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. 10. С. 43-63.

24. Бурдяк В. Порухення прав людини Росією в тимчасово анексованому українському Криму. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. 13. С. 79-96.

25. Бурдяк В. Правове регулювання політики: законодавство держав Європи та України про територіальне самоврядування. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. статей. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. Т. 49. С. 174-185.

26. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 297-306.

27. Бучинська А. Категорія "політична участь" у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан. *Політичні дослідження*. 2022. №2. С. 26-41.

28. В ОБСЄ пояснили чому спостерігач місії віддавав честь бойовику "ЛНР".

Дзеркало тижня. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-obsye-poysnili-chomusposterigach-misiyi-viddavav-chest-boyoviku-lnr-261518_.html (дата звернення: 02.08.2024).

29. В ОРДЛО роздали 630 тисяч російських паспортів – Данілов. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3276268-v-ordlo-rozdali-630-tisac-rosijskih-pasportiv-danilov.html> (дата звернення: 25.07.2024).

30. В Україні заборонена діяльність 18 політичних партій. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3726902-v-ukraini-zaboronena-dialnist-18-politichnih-partij.html> (дата звернення: 29.07.2024).

31. Верзек К. Вибори до Європарламенту - загроза для Орбана. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/ugorsina-vibori-do-evroparlamentu-zagroza-dla-orbana/a-69287069> (дата звернення: 05.08.2024).

32. Вибори президента 31 березня та 21 квітня 2019 року. Місія БДІПЛ зі спостереження за виборами. Остаточний звіт. 95 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2019_osce_ru.pdf (дата звернення 02.08.2024)

33. Виборчий Кодекс України: Кодекс України від 19.12.2019 р. №396-IX: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

34. Висоцький О. Демократія як інструмент легітимаційної політики. *Грані*. 2006. №4. С. 113-117.

35. Висоцький О. Комунікація як компонента легітимаційної політики. *Політичний менеджмент*. 2008. №1. С. 77-86.

36. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність. *Політичний менеджмент*. 2006. №3. С. 3-20

37. Висоцький О. Легітимаційні технології в міжнародних відносинах. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20. №10. С. 98-104.

38. Витік персональних даних: влада розповіла про джерела, обшуки й підозри. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/25/7257085/> (дата звернення: 23.07.2024).

39. Від фейкових референдумів до реалій глобальної безпекової кризи. *НДІ*

ЄІРД. URL: <http://rieirs.org.ua/index.php/uk/robota-instytutu/proekty-ta-podii/item/393-vid-feikovykh-referendumiv-do-realii-hlobalnoi-bezpekovo-kryzy> (дата звернення 01.09.2024).

40. Вінникова Н.А. Переваги та ризики референдної демократії (європейський досвід). *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого" Серія: Політологія*. 2017. №2. С. 313-317.

41. Влада хоче обмежити право на доступ до судових рішень – правозахисники. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/418317-vlada-hoce-obmeziti-pravo-na-dostup-do-sudovih-risen-pravozahisniki/> (дата звернення: 23.07.2024).

42. Всеукраїнський референдум: що це, навіщо і як організувати. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/vseukrayinskii-referendum-shcho-tse-navishcho-i-iaak-organizuvati-22787> (дата звернення: 23.07.2024).

43. Гакман С.М., Круглашов А.М., Нечаєва-Юрійчук Н.В. Конфліктний потенціал Чернівецької області в умовах адміністративно-територіальної реформи та соціально-економічної кризи. Аналітична доповідь. Чернівці : Технодрук, 2021. 52 с.

44. Ганущак Ю. Військові державні адміністрації: альтернатива місцевому самоврядуванню? - Реанімаційний Пакет Реформ. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/viyskovi-derzhavni-administratsii-alternatyva-mistsevomu-samovriaduvanniu/> (дата звернення: 31.07.2024).

45. Генеральна секретарка засуджує плани Росії провести референдум із анексії українських територій. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/news-from-hq/-/asset_publisher/UY5I1xQnaJzd/content/secretary-general-deplores-russian-plans-for-a-referendum-to-annex-ukrainian-territories (дата звернення: 01.08.2024).

46. «ГЕТЬ ВІД КИСВА?». *Дзеркало Тижня*. URL: <https://zn.ua/project/westukraine/> (дата звернення: 25.07.2024).

47. Гоббс Т. Левіафан. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.

48. Голова Сюртівської ОТГ Арпад Пушкар: «Співаємо гімн мовчки, в душі» *ko.net.ua*. URL: <https://politika.ko.net.ua/?p=12016> (дата звернення: 31.07.2024).

49. Головою Херсонської облради став Олександр Самойленко. *Укрінформ*.

URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3149012-golovou-hersonskoi-oblradi-stav-oleksandr-samojlenko.html> (дата звернення: 31.07.2024).

50. Грецька «периферія» та фінансова залежність: як Росія контролює національні меншини в Україні. *Інформаційний спротив*. URL: <https://sprotyv.info/rassledovaniya/grecka-periferiya-ta-finansova-zalezhnist-yak-rosiya-kontroljuie-nacionalni-menshini-v-ukraini/> (дата звернення: 05.08.2024).

51. Гринишин Є. Проблема відповідності проекту закону України «Про місцевий референдум» сучасним європейським стандартам. *Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. №10. С. 233-245.

52. Громадянство та міграція. *Гід з державних послуг - Гід онлайн Дія*. URL: <https://guide.diia.gov.ua/thematic-area/hromadianstvo-ta-mihratsiia> (дата звернення: 19.07.2024).

53. Гулійчук Д. У Раді назвали населені пункти, які Україна, ймовірно, не відбудовуватиме. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-radi-nazvali-naseleni-punkti-yaki-ukrayina-ymovirno-ne-vidbudovuvatime-2428012.html> (дата звернення: 19.07.2024).

54. Депутатські фракції і групи IX скликання. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions (дата звернення: 29.07.2024).

55. Дерев'янка С.М. Внутрішньо переміщені особи: проблеми політичної соціалізації в Галичині. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1. С. 199-216.

56. Дерев'янка С.М. Безпековий вимір народовладдя в умовах гібридної війни. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 87. С. 308-318.

57. Дерев'янка С.М. Маніпулювання ідеєю народного волевиявлення як чинник самоідентифікації регіонального сепаратизму. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст.*: зб. наук. пр. до ювілею доктора політичних наук, професора В. П. Горбатенкаю Житомир, 2017. С. 65–72.

58. Дерев'янка С.М. Спроби легітимації рашистського окупаційного режиму через референдум та їх нікчемність. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2022. Вип. 92. С. 249–261.

59. Дерев'янка С.М. Гібридна війна: інформаційно-безпековий вимір. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Вип. 18. С. 101-113.
60. Дерев'янка С.М. Засади майбутнього демократичного устрою України: підходи до їх формування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 74. С. 53-61.
61. ДержЗрадники. *Чесно*. URL: <https://www.chesno.org/traitors/?n=&category=&geoobject=&party> (дата доступу 31.11.23).
62. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення: монографія / Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І., Франчук В.І. Львів: Сполом, 2020. 418 с.
63. Державні реєстри України зазнали масштабної кібератаки: скільки триватиме відновлення. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/derzhavni-reyestri-ukrajini-zaznali-masshtabnoji-kiberataki-skilki-trivatime-vidnovlennya-12858657.html> (дата звернення: 05.01.2025).
64. Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі : монографія / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник, наук. ред.), Дегтеренко А. М., Калакура О. Я., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Мазука Л. І., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2023. 640 с.
65. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с.
66. Документи - Офіс Ради Європи в Україні. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents> (дата звернення: 23.07.2024).
67. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 196 с.
68. Дорожня карта виборчої реформи в Україні 2023 в умовах воєнного часу. *ОПОРА*. 5 с. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/dorozhnya-karta-viborchoyi-reformi->

v-ukrayini-2023-v-umovah-voyennogo-chasu-24959 (дата звернення: 19.07.2024).

69. Дорожовець О. Іван Саввіді – головний грек Путіна і його українські сліди. *espresso.tv*. URL: <https://espresso.tv/ivan-savvidi-golovniy-grek-putina-i-yogo-ukrainski-slidi> (дата звернення: 05.08.2024).

70. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. Київ, 2016. 23 с. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/pdfjoiner.pdf> (дата звернення: 19.07.2024).

71. Дослідження медіаситуації в південних і східних областях України. *IMI*. 2016. 65 с. URL: https://www.gurt.org.ua/uploads/news/files/2016-5/MEDSit_ua.pdf (дата звернення: 24.07.2024).

72. Дроздова Є., Боднар П., Кельм Н. Хто виграв місцеві вибори? Вивчайте інтерактивну карту результатів. *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/projects/102405/gromada-misto-oblast-rezultaty-miscevyh-vyboriv/> (дата звернення: 31.07.2024).

73. Другий дім: як на Закарпатті приймали переселенців з початку війни. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/349812-drugij-dim-ak-na-zakarpatti-prijmali-vimusenih-pereselenciv-z-pocatku-povnomasstabnoi-vijni/> (дата звернення: 19.07.2024).

74. Дубова С.В. Оцінка політико-інформаційної ситуації навколо румунської меншини у Чернівецькій області: ризики та можливості для державної політики: Аналітична записка. *НІСД*. 2018. 12 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-10/1_az_Dubova_RumInfoChernivtci_final_2-337ee.pdf (дата звернення: 05.08.2024).

75. Електоральна мобілізація: чи підуть на вибори українці, які знайшли притулок за кордоном. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/elektoralna-mobilizatsiia-chi-pidut-na-vibori-ukrayintsi-iaki-znaishli-pritulok-za-kordonom-24493> (дата звернення: 22.07.2024).

76. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / за ред. А. Круглашова і М. Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

77. Етнокультурний та етнополітичний ландшафт прикордонних регіонів

України, Молдови та Румунії: історична ретроспектива і сучасний стан / За ред Н.В. Стрельчук. Чернівці: Технодрук, 2018. 256 с.

78. Європейська конвенція про транскордонне телебачення (укр/рос) (ETS N 132): Конвенція Ради Європи від 05.05.1989 р. №ETS(132): станом на 17 груд. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_444#Text (дата звернення: 24.07.2024).

79. Європейська правда. Посол Німеччини: У НАТО зараз щодня обговорюють те, як відповісти у разі ядерного удару. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2022/09/28/7147648/> (дата звернення: 23.07.2024).

80. Європейська хартія місцевого самоврядування : Хартія Ради Європи від 15.10.1985 : станом на 16 листоп. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 21.11.2024).

81. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Хартія Ради Європи від 05.11.1992 : станом на 15 трав. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 08.01.2025).

82. Єгошина В. «Орбан. Гроші. Закарпаття». Як угорський уряд вкладає мільярди в регіон і нарощує вплив в Україні (розслідування). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-orban-hroshi-zakarpattyia/31345424.html> (дата звернення: 19.07.2024).

83. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 05.08.2024).

84. Жук О. Румунська редакція на «UA:Буковині» виступила проти ліквідації колективу, у філії зміни називають посиленням команди (доповнено). *stv.detector.media*. URL: <https://stv.detector.media/regionalni-movnyky/read/5486/2020-02-21-rumunska-redaktsiya-na-uabukovyni-vystupyla-proty-likvidatsii-kolektyvu-u-filii-zminy-nazyvayut-posylennyam-komandy-dopovнено/> (дата звернення: 25.07.2024).

85. Журналісти знайшли доказ російського громадянства Труханова. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/21/7184059/> (дата звернення: 25.07.2024).

86. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Декларація Орг. Об'єдн.

Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.11.2024).

87. Закарпатські угорці розділилися щодо перейменування Берегова на Берегсас. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2010/11/3/2300/> (дата звернення: 19.07.2024).

88. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі : Акт Орг. Об'єдн. Націй від 01.08.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 18.11.2024).

89. Закон про референдум є: плюси та мінуси. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3178662-zakon-pro-referendum-e-plusi-ta-minusi.html> (дата звернення: 23.07.2024).

90. Зан М.П. Особливості етнополітичного лідерства у контексті парламентської репрезентації меншитарних етнічних груп України. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2020. 33. С. 143–168.

91. Зан М.П. Особливості політичного представництва меншитарних етнічних груп у країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України. Інформаційний бюлетень. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2022. №40-41. С. 24–47.

92. Зан М.П. Політико-партійна репрезентація органів місцевого самоврядування у територіальних громадах Чернівецької області з компактним проживанням румунської та молдовської етнічних меншин (за результатами місцевих виборів 2020 року). *Політикус*. 2022. №1. С. 188–195.

93. Зан М.П. Політико-партійна структуризація органів місцевого самоврядування у румуномовних територіальних громадах Чернівецької та Закарпатської областей (за результатами місцевих виборів 2020 року). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. ст. і тез за результатами міжнародної наукової конференції «Малі політичні партії та актори у політичному процесі на регіональному та локальному (субнаціональному) рівнях: Україна і світ» від 26–27 листопада 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. Вип. 6. С. 88–101.

94. Зан М.П. Політико-партійне представництво органів місцевого

самоврядування у територіальних громадах Одеської області з компактним проживанням етнічних меншин (за результатами місцевих виборів 2020 року). *Регіональні студії*. Херсон. Видавничий дім «Гельветика», 2022. №28. С. 7–15.

95. Зан М.П. Політичне представництво етнічних меншин України у контексті парламентської виборчої кампанії 2019 року. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13–14 вересня 2019 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 98–103.

96. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. №18. С. 79-99.

97. Заява ОПОРИ за попередніми результатами спостереження на проміжних виборах народних депутатів України в ОВО №50, 87. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/zaiava-opori-za-poperednimi-rezultatami-sposterezhennia-na-promizhnikh-viborakh-narodnikh-deputativ-ukrayini-v-ovo-50-87-22943> (дата звернення: 25.07.2024).

98. Звіт за результатами спостереження ОПОРИ на проміжних виборах народних депутатів України 28 березня 2021 року. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/zvit-za-rezultatami-sposterezhennia-opori-na-promizhnikh-viborakh-narodnikh-deputativ-ukrayini-28-bereznia-2021-roku-22916> (дата звернення: 25.07.2024).

99. Звіт про стан забезпечення захисту прав національних меншин, корінних народів в Україні станом на 1 січня 2024 року. ДЕСС. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1MiD5RNP9killtWibZIX7kUQY5utqcCr6_mvNe yzWUVs/edit?gid=2045976601#gid=2045976601 (дата звернення: 24.12.2024).

100. Звіт про стан забезпечення захисту прав національних меншин, корінних народів в Україні станом на 1 січня 2023 року та на 1 січня 2022 року. ДЕСС. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1cqfZGu0EdMr ynleIcHOEFjL9dR_SxjKzK2NoD eLqy-Y/edit?gid=2001401916#gid=2001401916 (дата звернення: 24.12.2024).

101. Звіт Центральної виборчої комісії. *ЦВК*. 2021. 80 с. URL:

https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Report_2021_web.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

102. Звіти Національної ради. *НРУТР*. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/zvity/#zvity-natsionalnoyi-rady> (дата звернення: 24.07.2024).

103. Звіти представників. *НРУТР*. URL: <https://web.archive.org/web/20230603054538/https://www.nrada.gov.ua/reports/#category-97> (дата звернення: 24.07.2024).

104. Звіти Центральної виборчої комісії. *ЦБК*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/zviti-tsentralnoi-viborchoi-komisii.html> (дата звернення: 19.07.2024).

105. Здоренко А. Кожен другий галичанин переконаний, що подвійне громадянство призведе до розколу. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/kozhen-drugiy-galichanin-perekonaniy-scho-podviyne-gromadyanstvo-prizvede-do-rozkolu-160283_.html (дата звернення: 25.07.2024).

106. Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. К.: Стилос, 2006. 250 с.

107. Инсайд: План действий РФ по созданию системы контроля за экономическими и политическими процессами в Украине. *Informnapalm*. URL: <https://informnapalm.org/51398-insajd-plan-dejstvij-rf/> (дата звернення: 31.07.2024).

108. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 13.01.2025).

109. Індекс результативності російської пропаганди. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (дата звернення: 24.07.2024).

110. Інформаційний вакуум на Луганщині: окупанти блокують роботу українських ЗМІ. *ІМІ*. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/informatsijnyj-vakuum-na-luganshhyni-okupanty-blokuyut-robotu-ukrayinskyh-zmi-i53055> (дата звернення:

24.07.2024).

111. Інформація про стан забезпечення ефірами національних меншин, корінних народів в Україні від Акціонерного товариства "Національна суспільна телерадіокомпанія України" за 2022 рік. ДЕСС. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/160KadXW1WPwSe0LDqKIi74gDfUygOt6kC5MWlnOq08o/edit?gid=2077800522#gid=2077800522> (дата звернення: 24.12.2024).

112. Іщенко В. Чому в «Л-ДНР» черги за російськими паспортами і що чекає на тих, хто відмовиться від документів РФ. *Новини Донбасу*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/8461-chomu-v-l-dnr-cherhy-za-rosijskymy-pasportamy-i-shho-chekaye-na-tyh-hto-vidmovytsya-vid-dokumentiv> (дата звернення: 25.07.2024).

113. Іщенко Н. Угорський провал на українських виборах. ГЛАВКОМ. URL: <https://glavcom.ua/publications/ugorskiy-proval-na-ukrajinskih-viborah-615813.html> (дата звернення: 05.01.2025).

114. Казанський Д. Анатомія провокації. Куди ведуть сліди антиугорських акцій на Закарпатті. *tyzhden.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/anatomiia-provokatsii-kudy-vedut-slidy-antuyhorskykh-aktsij-na-zakarpatti/> (дата звернення: 05.08.2024).

115. Кармазіна М. Регіональні політичні партії в Україні (1991 – початок 2018 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. №1 (93). С. 3–54.

116. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.

117. Касіян В. У Росії заявили, що 150 тисяч жителів ОРДЛО проголосували на виборах до Держдуми. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2021/09/19/494305_rosii_zayavili_shcho_150_tisyach_zhiteliv.html (дата звернення: 25.07.2024).

118. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Наш Формат, 2017. 320 с.

119. Ключковський Ю., Венгер В. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час. *Рада Європи*. 40 с. URL:

<https://rm.coe.int/ua-organisation-and-holding-of-elections-in-post-war-ukraine-net-2768-/1680a8e998> (дата звернення: 19.07.2024).

120. Коваленко М. Роль державної реєстрації виборців у забезпеченні виборчих прав громадян України. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. №30. Т. 1. С. 56–59.

121. Козицький назвав актуальну кількість переселенців, які мешкають на Львівщині. *LVIV.MEDIA*. URL: <https://lviv.media/lvivshchyna/65529-kozickij-nazvav-aktualnu-kilkist-pereselenciv-yaki-meshkayut-na-lvivshini/> (дата звернення: 19.07.2024).

122. Коментар МЗС України щодо відвідання Закарпатської області України очільником зовнішньополітичного відомства Угорщини. *МЗС*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/73882-komentar-mzs-ukrajini-shhodo-vidvidannya-zakarpatsykoji-oblasti-ukrajini-ochilnykom-zovnishnyopolitichnogo-vidomstva-ugorshhini> (дата звернення: 05.08.2024).

123. Коментар ОПОРИ щодо Закону України про всеукраїнський референдум. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/komentar-opori-shchodo-zakonu-ukrayini-pro-vseukrayinskii-referendum-22763> (дата звернення: 23.07.2024).

124. Коментар Речниці МЗС щодо політичної агітації угорських посадовців на Закарпатті. *МЗС*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-rechnici-mzs-shchodo-politichnoyi-agitaciyi-ugorskih-posadovciv-na-zakarpatti?fbclid=IwAR2tcYKeO8sZ74MIsvQsCQCIP4f4SHwXDQrdJXGkJ7tUqdqzkWjQFxFvB3c> (дата звернення: 05.08.2024).

125. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 р.: станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 01.08.2024).

126. Конституція України: від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

127. Концепція вирішення проблеми щодо виборів у окремих громадах Донецької та Луганської областей. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/kontseptsii-virishennia-problemi-shchodo-viboriv-u->

okremikh-gromadakh-donetskoyi-ta-luganskoyi-oblastei-23030 (дата звернення: 19.07.2024).

128. Копинець Ю. Місцеві вибори 2020 року в Закарпатській області: характеристика основних суб'єктів виборчого процесу та аналіз результатів. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 33. С. 126–135.

129. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових понять. *Правова інформатика*. 2012. №4(36). С. 69–75.

130. Косілова О.І. Індикатори політичної безпеки держави. *Наука і правоохорона*. 2018. №2. С. 273-279.

131. Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 357 с.

132. Кравченко Т. Правова сутність легітимності державної влади. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Т. 6. №1. С. 29–34.

133. Крапка А. Де і чому облради воюють з головами ОДА Зеленського? (оновлено). *Чесно*. URL: <https://www.chesno.org/post/4750/> (дата звернення: 31.07.2024).

134. Краснопольська Т.М., Милосердна І.М. Процес цифровізації в політиці: межі пізнання та особливості трансформації. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип 70. С. 106-113.

135. Кривицька Олена. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико- методологічні аспекти. *Наукові записки ІПіЕНД ім. Ф. Курбаса НАН України*. 2015. С. 173-197.

136. Круглашов А. М., Нечаєва-Юрійчук Н. В. Зовнішні та внутрішні чинники (де)стабілізації міжетнічних взаємин у Чернівецькій області. *Стратегічні пріоритети*. 2019. №1. С. 65-72.

137. Круглашов А., Сабадаш, Н. Транскордонне співробітництво в умовах повномасштабної війни в Україні: гуманітарні та безпекові виміри. *Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. № 14. 2024. С. 35-58.

138. Кузишин А.В. Територіальна стійкість та електоральні процеси: досвід

сучасної України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Географія. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2024. № 2 (57). С. 4-13.

139. Куйбіда В.С., Пасічник В.М. Засади державної політики національної безпеки України: монографія. Київ. НАДУ, 2020. 488 с.

140. Ларченко М. Політичне представництво партій етнічних меншин: проблеми та перспективи (український та європейський досвід). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 12. С. 222-228.

141. Лисогор І.У заступника голови Харківської обласної ради виявили паспорт Росії. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/pravo/2022/07/06/522290_zastupnika_golovi_harkivskoi.html (дата звернення: 31.07.2024).

142. Литвиненко О.В., Бінько І.Ф., Потіха В.М., Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України К.: Чорнобильінтерінформ, 1998. 48 с.

143. Луцький Р.П. Методологічні засади національної безпеки України: трансформація законодавства та світогляду. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 152 - 156.

144. Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К. 1998. 534 с.

145. Максименцева Н.О., Максименцев М.Г. Політичні маніпуляції під час виборчого процесу як загроза політичної безпеки та реалізації влади народу. *Kherson State University Herald Series Legal Sciences*. 2023. №3. С. 11–19.

146. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Харків: Фоліо, 2007. 512 с.

147. Мамедов Г. Росія робить собі ще гірше: правова оцінка так званих референдумів. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-okupatsiya-pravova-nikchemnist/32046776.html> (дата звернення: 01.08.2024).

148. Маркєєва О.Д., Розвадовський Б.Л. Безпекові аспекти правового врегулювання подвійного (множинного) громадянства в Україні: аналітична записка. *НІСД*. 5 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-04/az-1_23.03.2021-mnozhn

grom-1.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

149. Мателешко Ю.П. Політика «м'якої сили» Угорщини на Закарпатті: цілі, суб'єкти, напрями. *Геополітика України: історія і сучасність*: збірник наукових праць. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2018. Вип. 2 (21). С. 253-270.

150. Матеріали дослідження «Паспорт безпеки України: національний та регіональний виміри» Центр міжнародної безпеки. 59 с. URL: https://intsecurity.org/wp-content/uploads/2017/07/Pasport_bezpeky_Ukrainy.pdf (дата звернення: 02.01.2025).

151. Матола В.В. Україні зареєстровано 14 проросійських партій. *tyzhden.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/v-ukraini-zareiestrovano-14-prorosijskykh-partij/> (дата звернення: 19.07.2024).

152. Медвідь М.М. Державна та національна безпека: понятійно-категоріальний апарат. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. №2. С. 74–84.

153. Медіавподобання і політичні погляди у 8 областях Сходу та Півдня. *IMI*. 2017. 31 с. URL: https://imi.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Media-Poll_w2_8_oblasts_UKR.pdf (дата звернення: 24.07.2024).

154. Медіаспоживання в Україні: зміна медіапотреб та програш російської пропаганди. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/> (дата звернення: 24.07.2024).

155. МЗС ініціює санкції проти румунської сенаторки за законопроект про анексію частини України. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3686854-mzs-iniciue-sankcii-proti-rumunskoi-senatorki-aka-zaproponuvala-aneksuvati-castinu-ukraini.html> (дата звернення: 05.08.2024).

156. Милосердна І.М. Інформаційна безпека як елемент національної безпеки: теоретичний вимір та особливості впровадження. *Політикус: науковий журнал*. Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського, 2024. Вип. 4. С. 179-185.

157. Міжетнічні упередження в Україні, жовтень 2023. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&t=10> (дата

звернення: 24.12.2024).

158. Міжнародна місія спостереження за виборами - Місцеві вибори в Україні Жовтень-листопад 2020. *ENEMO*. 64 с. URL: <https://enemo.org/storage/uploads/tMBiZgl9kocBca3bRcx2Ue91PK10EX1TMyiMjQbv.pdf> (дата звернення 02.08.2024).

159. Міжнародна місія спостереження за виборами. Парламентарні вибори Україна 2019. Підсумковий звіт. *ENEMO*. 92 с. URL: <https://enemo.org/storage/uploads/file-manager/FINALREPORTParliamentaryElectionsUkraine2019UKR.pdf> (дата звернення 02.08.2024).

160. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 21.11.2024).

161. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: підсумки 2022 року. *МінРеінтеграції*. 24 с. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/prezentacziya-za-2022-rik-5-nova.pdf> (дата звернення: 22.07.2024).

162. Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (у контексті широкомасштабного російського вторгнення). *KMIC*. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1164&page=1&fbclid=IwAR3_yeP3uP435fFpSsOC9VV4CJ7hhlh2-WxNlB_YXmrAglYkjchizpM2Zu4 (дата звернення: 19.07.2024).

163. Місцеві вибори 2020 року в Україні: звіт за підсумками виборів. *IFES*. 76 с. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2021/02/IFES-Post-Election-Report-2020-Local-Elections-v1-2021-2-17-UKR.pdf> (дата звернення 02.08.2024)

164. Місцеві вибори 25 жовтня 2020 року. Обмежена місія БДПІЛ зі спостереження за виборами. Остаточний звіт. 55 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/3/480326.pdf> (дата звернення 02.08.2024).

165. Місцеві вибори 25 жовтня та 15 листопада 2015 року. Місія зі спостереження за виборами ОБСЄ/БДПІЛ. Підсумковий звіт. 65 с. URL:

https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2015_osce_vm.pdf (дата звернення 02.08.2024).

166. Місцеві референдуми: пропозиції законодавчого регулювання, рекомендації міжнародних експертів. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/mistsevi-referendumi-propozitsiyi-zakonodavchogo-reguliuvannia-rekomendatsiyi-mizhnarodnikh-ekspertiv-23927> (дата звернення: 23.07.2024).

167. Мосора М.А. Етнічний сепаратизм: теоретичне обґрунтування причин виникнення. *Прикарпатський вісник НТШ*. Думка. 2016. №3. С. 208-215.

168. Мошак Д. Легітимаційний потенціал сучасної політичної маніпуляції. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. 25(2). С. 88-92.

169. На Закарпатті виборчі бюлетені на місцеві вибори просять друкувати угорською. *tyzhden.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/na-zakarpatti-vyborchi-biuleteni-na-mistsevi-vybory-prosiat-drukuvaty-uhorskoju/> (дата звернення: 19.07.2024).

170. На окупованих територіях України видали 442 тисячі паспортів РФ та понад 1,2 млн паспортів «Л/ДНР» – правозахисники. *hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/na-okupovanih-teritoriyah-ukrayini-vidali-majzhe-442-tis-pasportiv-rf-ta-ponad-12-mln-pasportiv-ldnr-pravozahisniki> (дата звернення: 25.07.2024).

171. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.

172. Найчастіше новини під час війни українці отримують із соцмереж – опитування «Опори». *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/199761/2022-06-01-naychastishe-novyny-pid-chas-viyny-ukraintsi-otrymuyut-iz-sotsmerezh-opytuvannya-opory/> (дата звернення: 25.07.2024).

173. Нацменшини у філіях НСТУ вироблятимуть більше програм і мовитимуть на «UA: Культура» (текст Концепції). *stv.detector.media*. URL: <https://stv.detector.media/regionalni-movnyky/read/3771/2018-03-13-natsmenshyny-u-filiyakh-nstu-vyroblyatymut-bilshe-program-i-movytymut-na-ua-kultura-tekst-kontseptsii/> (дата звернення: 25.07.2024).

174. «Небезпечне народовладдя»: в чому загроза законопроекту про референдум? *ARIO LAW*. URL: https://ario.law/press_center/nebezpetchne-narodovladdya-v-tchomu-zagroza-zakonoproktu-pro-referendum/ (дата звернення: 23.07.2024).

175. Невже серед чернівецьких депутатів та чиновників обласної влади є агенти іноземних спецслужб? *БукІнфо*. URL: <https://bukinfo.com.ua/kordon/nevzhe-sered-cherniveckyyh-deputativ-ta-chynovnykiv-oblasnoji-vlady-ye-agenty-inozemnyh-specsluzhb> (дата звернення: 25.07.2024).

176. Неделько Н. Як Росія нав'язує свої паспорти в окупації та що робити людям. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pasport-rosii-donetsk-lugansk-melitopol-berdiansk/32392732.html> (дата звернення: 25.07.2024).

177. Неліпа Д. Специфіка системного аналізу як методу політології. *Політичний менеджмент*. 2011. №3. С. 43-51.

178. НЕПРАВДА: Явка на псевдореферендумах у Луганській, Донецькій та Запорізькій областях перевищила 70%. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/neppravda-yavka-na-psevdoreferendumah-u-luganskij-donetskij-ta-zaporizkij-oblastyah-perevyshhyla-70/> (дата звернення: 01.08.2024).

179. НКЦК прийняв рішення обмежити використання Telegram в органах державної влади, військових формуваннях, на об'єктах критичної інфраструктури. *Рада національної безпеки і оборони України*. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/6994.html> (дата звернення: 03.12.2024).

180. Оленін А. Спецоперація «вибори»: як партія Путіна створює картинку «народної любові» на Донбасі. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2021/09/19/494289_spetsoperatsiya_vibori_yak_partiya.html (дата звернення: 05.08.2024).

181. ООН не визнає псевдореферендуми справжнім проявом волі українців. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3580929-oon-ne-viznae-psevdoreferendumi-spravznim-proavom-voli-ukrainciv.html> (дата звернення: 01.08.2024).

182. Опінко С.О. Колабораціонізм у місцевих органах влади України у

воєнний час (на прикладі Херсонщини). *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці, 28 червня 2022 року. Технодрук, Чернівці, 2022. С. 243-246.

183. Опінко С.О. Необхідність удосконалення адміністрування електоральних процесів в Україні в контексті російської агресії. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*: зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 25 травня 2023 р.) / упорядник В. А. Білик. Луцьк, 2023. С. 207-209.

184. Опінко С.О. Безпековий аналіз інформаційного простору Херсонської області в період російської окупації. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. №10. С. 209-223.

185. Опінко С.О. Безпекові ризики та перспективи подальшої співпраці України та ОБСЄ. *Актуальні дослідження правової та історичної науки.*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополь, Польща, 13 – 14 червня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu, Тернопіль, 2024. Випуск 62. С. 174-176.

186. Опінко С.О. Псевдореферендуми на окупованих територіях України як механізм зовнішньополітичної «легітимації» російської агресії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. Т. 47. С. 266-278.

187. Опінко С.О. Функціонування Державного реєстру виборців в умовах сучасних викликів. *Регіональні студії*. Ужгородський національний університет, 2024. №36. С. 53-58.

188. Опубликованы результаты референдумов по ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областям. ТАСС. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/15883769> (дата звернення: 15.01.2023).

189. Орбан втрапив у скандал через шарф з “Великою Угорщиною” з частинами країн ЄС і України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/22/7151114/> (дата звернення: 05.08.2024).

190. Орбан після перемоги на виборах назвав Зеленського одним зі своїх

«опонентів». *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-orban-zelensky-oponent/31784832.html> (дата звернення: 05.08.2024).

191. Организационный комитет. *Международный Муниципальный Форум стран БРИКС+*. URL: <https://imbricsforum.com/committe/organizatsionnyy-komitet/> (дата звернення: 02.08.2024). Доступ 05.02.2023).

192. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). *МЗС*. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobitnictva-v-uevropi> (дата звернення: 02.08.2024).

193. Османі пояснив, чому зараз неможливо виключити Росію з ОБСЄ. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3794682-osmani-poasniv-comu-zaraz-nemozливо-vikluciti-rosiu-z-obse.html> (дата звернення: 02.08.2024).

194. Остапець Ю.О. Участь національних меншин у виборчих процесах: світовий досвід та українська політична практика (на прикладі Закарпатської області). *Політикус*. 2016. Вип. 2. С. 105-109.

195. Остаточний звіт за результатами спостереження Громадянської мережі ОПОРА на місцевих виборах – 2020. *ОПОРА*. URL: https://www.opora.ua.org/vybory/zvit-mistsevi-vybory_2020-23539 (дата звернення: 22.07.2024).

196. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> (дата звернення: 19.01.2025).

197. Парад фріків і професійних “руських”. *Telegraph*. URL: <https://telegra.ph/Parad-frikiv-i-profesijnih-russkih-09-25> (дата звернення: 02.08.2024).

198. Парахонський Б.О. Міжнародне безпекове середовище: виклики та загрози національній безпеці України: аналіт. доп. / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська, О.О. Резнікова. Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2013. 54 с.

199. Парламентські партії підписали «угоду» про вибори лише після війни.

ДОКУМЕНТ. *Новинарня – новини України, що воює.* URL: <https://novynarnia.com/2023/11/29/parlamentski-partiyi-pidpysaly/> (дата звернення: 19.07.2024).

200. Паспорт безпеки України: індекси дослідження. Центр міжнародної безпеки. 78 с. URL: <https://intsecurity.org/pasport-bezpeky-indeksy-2018-2019.pdf> (дата звернення: 02.01.2025).

201. ПАСПОРТИЗАЦІЯ – Академічний тлумачний словник української мови. *Академічний тлумачний словник української мови.* URL: <https://sum.in.ua/s/pasportyzacija> (дата звернення: 25.07.2024).

202. Перелік громадських організацій, яким Центральною виборчою комісією надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. ЦВК. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/perelik_gromad_organiz_20200918.pdf (дата звернення: 24.12.2024).

203. Петров Г., Шанюссо Т. Кібербезпека на виборах в Україні: Інтерактивний посібник із кібербезпеки. Передовий досвід подолання загроз для проведення виборів в Україні. *Міжнародна фундація виборчих систем.* 28 с. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/05/IFES-Ukraine-Cybersecurity-in-Elections-Playbook-v1-2019-04-08-Ukr.pdf> (дата звернення: 23.07.2024).

204. Питання діяльності органу (відділу) ведення Державного реєстру виборців та регіонального органу (відділу) адміністрування Державного реєстру виборців: Постанова ЦВК від 26.02.2016 р. №58: станом на 1 лип. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0058359-16#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

205. Північна Корея визнала “референдуми” та підтримала анексію частини України. *Українська правда.* URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/10/4/7370279/> (дата звернення: 01.08.2024).

206. Підсумковий звіт ВГО КВУ за результатами спостереження за черговими місцевими виборами 25 жовтня 2020 року. *Комітет виборців України.* 64 с. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:pidsumkovyi-zvit-za-rezultatamy-sposterezhennia-za-cherhovymy-mistsevymy-vyboramy-25-zhovtnia-2020-roku> (date of

access: 22.07.2024).

207. Підтримка демократичних післявоєнних виборів в Україні. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/reform-of-the-electoral-practice-in-ukraine> (дата звернення: 22.07.2024).

208. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо, 2008. 352 с.

209. Плоскіна В. Українська тема напередодні виборів в Угорщині. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29150539.html> (дата звернення: 05.08.2024).

210. По той бік екрана: аналіз медіаспоживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/188114/2021-05-18-po-toy-bik-ekrana-analiz-mediaspozhyvannya-ta-dezinformatsii-v-ukrainskomu-informatsiynomu-seredovyshchi/> (дата звернення: 24.07.2024).

211. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. Форум. *Україна Модерна*. 2011. №18. С. 47-79.

212. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 ІАС. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.html> (дата звернення: 19.07.2024).

213. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року. Місія БДПЛ зі спостереження за виборами. Остаточний звіт. 60 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2019_osce_ndu.pdf (дата звернення: 02.08.2024).

214. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. Місія зі спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ. Остаточний звіт. 64 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2014_osce_ndu.pdf (дата звернення: 02.08.2024).

215. Позиція ОПОРИ щодо законопроектів №9081 та альтернативних №9081-1 і №9081-2 (ОНОВЛЕНО). *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/parliament/pozitsiia-opora-shchodo-zakonoproiektiv-za-9081-ta-9081-1-24632> (дата звернення: 29.07.2024).

216. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М. С. Кармазіної. К.:

ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 288 с.

217. Політичні партії. *Мінюст*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 29.07.2024).

218. Полтораков О.Ю. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політикополітологічному дискурсі. *Політичний менеджмент*, 2009. № 5. С. 19-28.

219. Президент Конгресу Ліндерт Вербеєк: «Так звані «референдуми», які організовані на окупованих територіях України, є запереченням верховенства права, прав людини та демократії». *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/president-of-the-congress-leendert-verbeek-so-called-referendums-organised-in-the-occupied-territories-of-ukraine-are-a-denial-of-the-rule-of-law-huma> (дата звернення: 01.08.2024).

220. Президент Румунії повідомив Зеленському про «занепокоєння» через закон про нацменшини. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rumuniia-zelenskyi-natsmneshyny/32209506.html> (дата звернення: 08.01.2025).

221. Призупинення повноважень депутатів ОПЗЖ на Буковині: думки голови облради та політолога про відповідний проєкт рішення. *Шпальта*. URL: <https://shpalta.media/2023/10/19/pripinennya-povnovazhen-deputativ-opzzh-na-bukovini-dumki-golovi-oblradi-ta-politologa-pro-vidpovidnij-proyekt-rishennya/> (дата звернення: 29.07.2024).

222. Присяжнюк М. Румунія: рік чотирьох виборів. У чому криється небезпека для України. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/publications/rumunija-rik-chotirokh-viboriv-u-chomu-krijetsja-nebezpeka-dlja-ukrajini-979297.html> (дата звернення: 05.08.2024).

223. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 р. №4061-VI: станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

224. Про відновлення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи “Державний реєстр виборців” у частині обліку виборчих діляниць, які існують на постійній основі : Постанова ЦВК від 20.09.2024 р. №54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0054359-24#Text> (дата звернення:

10.10.2024).

225. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 р. №141-VIII: станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 31.07.2024).

226. Про внесення змін до рішення Одеської обласної ради від 20 грудня 2019 року №1166-VII «Про затвердження обласної комплексної програми «Культура Одещини – 2020-2023 роки»»: Розпорядження Одеської обласної військової адміністрації №1141/A-2023 від 21.12.2023. URL: <https://culture.od.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/kultura-odeshhyny-2020-2024-roky.pdf> (дата звернення: 05.08.2024).

227. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 06.11.2012 р. №5475-VI: станом на 26 квіт. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

228. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 р. №1135-IX: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

229. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 03.07.1991 р. №1286-XII: станом на 28 листоп. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

230. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. №2235-III: станом на 27 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 25.07.2024).

231. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 р. №698-V: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

232. Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів : Закон України від 16.03.2017 р. №1951-VIII: станом на 28 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1951-19#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

233. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. №1207-VII:

станом на 19 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 25.07.2024).

234. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. №2704-VIII: станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 25.07.2024).

235. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 р. №2411-VI: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення: 06.08.2024).

236. Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 19.10.2022 р.: станом на 26 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0019525-22#Text> (дата звернення: 02.08.2024).

237. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Каб. Міністрів України від 05.08.2020 р. №695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

238. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми “Єдність у розмаїтті” на період до 2034 року: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 26.09.2023 р. №850-р: станом на 3 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-р#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

239. Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року : Постанова Каб. Міністрів України від 30.07.2024 № 864. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-п#Text> (дата звернення: 08.01.2025).

240. Про затвердження Переліку програм, зміст яких відповідає вимогам Європейської конвенції про транскордонне телебачення і ретрансляція яких на території України не обмежується згідно з ч. 1 ст. 42 Закону України "Про телебачення і радіомовлення": Рішення НРУТР від 02.04.2008 р. №652.: станом на 20 лист. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr652295-08#Text> (дата звернення: 24.07.2024).

241. Про затвердження регіональної програми підтримки інститутів

громадянського суспільства етнічного спрямування (національних меншин) Чернівецької області на 2024 рік: Розпорядження Чернівецької обласної військової адміністрації №1188-п від 27.11.2023. URL: <https://bukoda.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-rehionalnoi-prohramy-pidtrymky-institutiv-hromadianskoho-suspilstva-etnichnoho-spriamuvannia-natsionalnykh-menshyn-chernivetskoj-oblasti-na-2024-rik> (дата звернення: 05.08.2024).

242. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. №2297-VI: станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

243. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики*. URL: <https://web.archive.org/web/20230928235728/http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 05.08.2024).

244. Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 р. №1616-IX: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

245. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 р. №2849-IX: станом на 11 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 24.07.2024).

246. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 р. №2827-IX: станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

247. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. №2469-VIII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.08.2024).

248. Про невідкладні заходи щодо протидії загрозам національній безпеці у сфері громадянства: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 26.02.2021 р.: станом на 27 лип. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0013525-21#Text> (дата звернення: 25.07.2024).

249. Про неможливість проведення перших виборів депутатів окремих

сільських, селищних, міських рад Донецької і Луганської областей та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2020 року: Постанова ЦБК від 08.08.2020 р. №161. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0161359-20#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

250. Про неможливість проведення чергових виборів депутатів окремих районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад Луганської області та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2015 року: Постанова ЦБК від 29.08.2015 р. №208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0208359-15#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

251. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

252. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 24.12.2024).

253. Про Порядок доступу до відомостей Державного реєстру виборців представника політичної партії для здійснення нею публічного контролю за веденням Державного реєстру виборців: Постанова ЦБК від 02.06.2020 р. №95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0095359-20#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

254. Про Порядок надсилання виборцем заяв, запитів, передбачених статтями 19 - 21 Закону України "Про Державний реєстр виборців", із використанням мережі "Інтернет": Постанова ЦБК від 25.06.2020 р. №121. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0121359-20#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

255. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. №389-VIII: станом на 30 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 31.07.2024).

256. Про Програму підтримки національних меншин та розвитку міжнаціональних відносин у Закарпатській області на 2021 – 2025 роки: Розпорядження Закарпатської обласної державної адміністрації №643 від 27.10.2020.

URL: https://oda.carpathia.gov.ua/sites/default/files/upload/201027_643.pdf (дата звернення: 05.08.2024).

257. Про результати виборів народних депутатів України в одномандатному виборчому окрузі №50 28 березня 2021 року: Протокол Центральної Виборчої Комісії. 4 с. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/20210409_protokol_cvk_ovo_50.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

258. Про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі 28 жовтня 2012 року: Протокол Центральної Виборчої Комісії. 55 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/zbvo_2012.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

259. Про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі 26 жовтня 2014 року: Протокол Центральної Виборчої Комісії. 69 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/protokol_bmvo_ndu_26102014.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

260. Про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі 21 липня 2019 року: Протокол Центральної Виборчої Комісії. 52 с. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/protokol_zbvo_03082019.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

261. Про стан інформаційної безпеки в Луганській та Донецькій областях. *detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/116793/2016-07-13-pro-stan-informatsiynoi-bezpeky-v-luganskiy-ta-donetskiy-oblastyakh/> (дата звернення: 24.07.2024).

262. Про стан та вдосконалення телерадіомовлення в прикордонних областях України: рішення колегії Держкомтелерадіо від 31.10.2017 №6/14 URL: <https://comin.gov.ua/news/rishennya-kolegii-derzhkomteleradio-vid-31102017-614-pro-stan-ta-vdoskonalennya-teleradiomovlennya-v-prikordonnikh-oblastyakh-ukraini> (дата звернення: 25.07.2024).

263. Про Стратегію забезпечення державної безпеки: Рішення Ради нац.

безпеки і оборони України від 30.12.2021 р.: станом на 18 лют. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0088525-21#Text> (дата звернення: 07.08.2024).

264. Про Стратегію інформаційної безпеки: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 15.10.2021 р.: станом на 30 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0080525-21#Text> (дата звернення: 07.08.2024).

265. Про Стратегію національної безпеки України: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 14.09.2020 р.: станом на 16 верес. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

266. Про Стратегію національної безпеки України: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 06.05.2015 р.: станом на 29 трав. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-15#Text> (дата звернення: 05.08.2024).

267. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. №3759-XII: станом на 16 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення: 24.07.2024).

268. Про тимчасове припинення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи “Державний реєстр виборців” на час дії воєнного стану: Постанова ЦВК від 24.02.2022 р. №61. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0061359-22#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

269. Про Центр підготовки учасників виборчих процесів: Постанова ЦВК від 14.01.2022 р. №4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004359-22#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

270. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30.06.2004 р. №1932-IV: станом на 1 січня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

271. Проект Закону Про внесення змін до Виборчого кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо обмеження участі в управлінні державою осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких з моменту проголошення незалежності України призвела до розгортання повномасштабного військового вторгнення держави-агресора на територію України №9081-2 від 20.03.2023. *Верховна Рада України.* URL:

<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41604> (дата звернення: 29.07.2024).

272. Проект Закону Про внесення змін до деяких законів України (щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою) №9081 від 06.03.2023. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41482> (дата звернення: 29.07.2024).

273. Проект Закону Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання розголошенню окремих відомостей у текстах судових рішень №7033-д від 13.01.2023. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41159> (дата звернення: 23.07.2024).

274. Проект Закону Про внесення змін до деяких законів України щодо наслідків ухвалення судом рішення про заборону політичної партії для статусу депутатів місцевих рад №7476 від 20.06.2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39839> (дата звернення: 29.07.2024).

275. Проект Закону Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження участі в управлінні державою осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена відповідно до закону №9081-1 від 07.03.2023. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41499> (дата звернення: 29.07.2024).

276. Проект Закону Про внесення змін до Закону України "Про громадянство України" щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України №6368 від 02.12.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73322 (дата звернення: 25.07.2024).

277. Проект Закону Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо запобігання та протидії загрозам національній безпеці України у сфері громадянства №6371 від 02.12.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73325 (дата звернення: 25.07.2024).

278. Проект Закону Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального

процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення законодавства у сфері громадянства №6372 від 02.12.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73326 (дата звернення: 25.07.2024).

279. Проект Закону Про внесення змін до статті 570 Митного кодексу України щодо запобігання та протидії загрозам національній безпеці України у сфері громадянства №6370 від 02.12.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73324 (дата звернення: 25.07.2024).

280. Проект Закону Про запобігання та протидію загрозам національній безпеці України у сфері громадянства №6369 від 02.12.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73323 (дата звернення: 25.07.2024).

281. Проект Закону Про захист персональних даних №5628 від 07.06.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72160 (дата звернення: 23.07.2024).

282. Проект Закону Про захист персональних даних №8153 від 25.10.2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707> (дата звернення: 23.07.2024).

283. Проект Закону Про місцевий референдум №5512 від 19.05.2021. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942 (дата звернення: 23.07.2024).

284. Пропагандисти й лобісти рф: названо «спостерігачів» на псевдореферендумах, завезених російськими спецслужбами. *Інформаційний спротив*. URL: <https://sprotyv.info/news/propagandisti-j-lobisti-rf-nazvano-sposterigachiv-na-psevdoreferendumah-zavezenih-rosijskimi-speczsluzhbami/> (дата звернення: 02.08.2024).

285. Проросійська євродепутатка з Румунії заявила, що румунській меншині в Україні не дають «говорити й молитися». *НВ*. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/diana-shoshoake-yevrodeputatka-z-rumuniji-vistupila-z->

antiukrajinskoyu-zayavoyu-50435571.html (дата звернення: 05.08.2024).

286. Псевдовибори 2023 на тимчасово окупованих територіях: результати та правові наслідки: аналітичний огляд. *НІСД*. 2023. 21 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-11/analit-oglyad_27112023.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

287. Псевдовибори, організовані кремлем на ТОТ України у вересні 2023 року. *ЦНС*. 2023. 22 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1nxIOIoXV-QCoJecwEgmf6OIBgIFfF30I/view> (дата звернення: 25.07.2024).

288. Путілов І. Другий референдум про статус Криму: кому він потрібен?. *Крым.Реалии*. URL: <https://ua.krymr.com/a/27620791.html> (дата звернення: 01.08.2024).

289. Путін вважає, що у Росії немає кордонів. *espreso.tv*. URL: https://espreso.tv/news/2016/11/24/putin_vvazhay_e_scho_u_rosiyi_nemaye_zovnishnikh_kordoniv (дата звернення: 07.08.2024).

290. Рада ухвалила Виборчий кодекс: що зміниться і коли - BBC News Україна. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-48936236> (дата звернення: 19.07.2024).

291. Рамкова конвенція про захист національних меншин : Конвенція Ради Європи від 01.02.1995 : станом на 9 груд. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 08.01.2025).

292. Регіональні партії: чи є загроза національній безпеці. *Петр и Мазепа*. URL: <https://petrimazepa.com/ru/hiddenthreat.html> (дата звернення: 19.07.2024).

293. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європ. Союзу від 27.04.2016 р. №2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 23.07.2024).

294. Рибак І.В. Маятник політичної легітимності в Україні: інформаційно-маніпулятивний контекст: монографія Київ, 2018. 284 с.

295. Росія "повертається" у ПАРЄ. Як так сталося? *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48743531> (дата звернення: 02.08.2024).

296. Росія остаточно вийшла з договорів Ради Європи. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/28/7391414/> (дата звернення: 02.08.2024).

297. Росія призупинила участь у роботі Парламентської асамблеї ОБСЄ. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/07/3/7189441/> (дата звернення: 02.08.2024).

298. Ротар Н.Ю. Виклики етнополітичної стабільності в Чернівецькій області: у пошуках ефективного інструментарію управління регіональними етнополітичними процесами. Сучасні аспекти публічного управління в Чернівецькій області. Інформаційно-аналітичний збірник. Чернівці : Букрек, 2016 . С. 25-45.

299. Ротар Н.Ю. Інституційне оновлення деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. №3(14). С. 234–252.

300. Ротар Н.Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

301. Ротар Н.Ю. Розгортання деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС в дискурсі майбутнього європейської демократії. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. №13. С. 51-78.

302. Ротар Н.Ю. Формування політики захисту електоральної моделі політичної участі від дезінформаційних впливів (на прикладі політики Європейського Союзу). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. №43. с. 179–193.

303. Руденко Ю.Ю. Феномен «регіональної ідентичності пограниччя» України в безпекових та політичних практиках. *Регіональні студії*. 2023. №34. С. 198-202.

304. Румунія – надійний союзник України та послідовний член ЄС. Але й там набирає популярності ультраправа партія AUR, яка хоче забрати Чернівці та Ізмаїл. Хто це такі – розповідаємо коротко. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/texts/103415-rumuniya-nadiyniy-soyuznik-ukrajini-ta-poslidovniy-chlen-yes-ale-y-tam-nabiraye-populyarnosti-ultraprava-partiya-aur-yaka-hoche-zabrati-chernivci-ta-izmajil-hto-ce-taki->

rozpovidayemo-korotko (дата звернення: 05.08.2024).

305. Румунська та молдовська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці : зб. наук.-експерт. матеріалів / [Ю.А. Тищенко, А.М. Круглашов, В.О. Бакальчук, С.В. Дубова, Н.В. Нечасва-Юрійчук] ; за наук. ред. Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2019. 112 с.

306. РФ лобіює таємне голосування в ООН про спробу анексії регіонів України. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/rosiya-v-oon-lobiyuye-tayemne-golosuvannya-pro-sprobu-aneksiji-regioniv-ukrajini-12001440.html> (дата звернення: 02.08.2024).

307. Рябінін Є. В. National favouritism of Romania in Romania-Ukraine relationships. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*. 2019. No. 3(43). P. 192–196.

308. Санду виграла вибори у Молдові. Як проходило голосування. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c1wjdx5ed1lo> (дата звернення: 22.11.2024).

309. СБУ взяла на кордоні українського чиновника з румунським паспортом. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2100411-sbu-vzala-na-kordoni-ukrainskogo-cinovnika-z-rumunskim-pasportom.html> (дата звернення: 25.07.2024).

310. СБУ запобігла незаконному референдуму на Харківщині. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3121602-sbu-zapobigla-nezakonnomu-referendumu-na-harkivsini.html> (дата звернення: 19.07.2024).

311. СБУ нагадала список псевдоукраїнських телеграм-каналів, які координує Генштаб РФ. *ІМІ*. URL: <https://imi.org.ua/news/sbu-nagadala-spysok-psevdoukrayinskyh-telegram-kanaliv-yaki-koordynuye-genshtab-rf-i44126> (дата звернення: 25.07.2024).

312. СБУ не має даних, чи є в депутата Аксьонова російський паспорт. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-aksyonov-rosiyiskiy-pasport/31217683.html> (дата звернення: 25.07.2024).

313. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. 496 с.

314. Сивухін В.С. Аспекти обробки персональних даних державного реєстру виборців. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №3. С. 98-105.

315. Сирія визнала незалежність "ЛДНР": чи відкриватимуть посольство. *ФОКУС*. URL: <https://focus.ua/uk/world/520628-siriya-priznala-nezavisimost-ldnr-budut-li-otkryvat-posolstvo> (дата звернення: 01.08.2024).

316. Сисак І., Степаненко З. «Відкладена русифікація»: як закон про нацменшини може змінити мовне законодавство та чому його ухвалення вимагає ЄС. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-zakon-pro-natsmenshynu-mozhe-zminyty-movne-zakonodavstvo/32703127.html> (дата звернення: 19.07.2024).

317. Скобельська О.Р. Псевдореферендуми на тимчасово-окупованих територіях України: питання легітимності та засобів реагування. *Нове українське право*. 2022. Вип. 5. С. 31-36.

318. Слободенюк О., Клименко Д., Кучмій О. Заборона партії "Наш край": фракція партії у Житомирській облраді припинила існування – депутати вийшли з її складу. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/772423-zaborona-partii-nas-kraj-frakcia-partii-u-zitomirskij-oblradi-pripinila-isnuvanna-deputati-vijsli-z-ii-skladu/> (дата звернення: 31.07.2024).

319. Смишляєв С. Лідер угорського "Йоббіка" вибачився перед Україною. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/lider-ugorskoj-partii-jobbik-vibacivsa-za-poizdku-v-dnr-u-2015-roci/a-63975592> (дата звернення: 05.08.2024).

320. Смолянчук В.Ф. Системні засади національної безпеки України. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія : Політологія. 2018. № 2. С. 107-126.

321. Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними дослідження Rescore 2024 в порівнянні з Rescore 2023 та Score 2021. 52 с. URL: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_ukr_2024.pdf (дата звернення: 13.01.2025).

322. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів

в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року. Омбудсман України. 156 с. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна%20доповідь.pdf> (дата звернення: 24.12.2024).

323. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. *Український інститут майбутнього*. URL: <https://uifuture.org/publications/speczialna-monitoryngo-va-misiya-obsye-v-ukrayini/> (дата звернення: 06.06.2024).

324. Спільники злочину – також злочинці. І вони будуть покарані! – Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *МінРеінтеграції*. URL: <https://minre.gov.ua/2022/09/24/spilnyky-zlochynu-takozh-zlochynczi-i-vony-budut-pokarani/> (дата звернення: 02.08.2024).

325. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Харків: Фоліо, 2018. 410 с.

326. Справа №826/4716/14: Постанова Окружного Адміністративного Суду міста Києва. Дата набрання законної сили: 17.09.2014. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38550801> (дата звернення: 29.07.2024).

327. Справа №826/4717/14: Постанова Окружного Адміністративного Суду міста Києва. Дата набрання законної сили: 17.06.2014. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38722605> (дата звернення: 29.07.2024).

328. Справа №855/25/20: Постанова Шостого Апеляційного Адміністративного Суду. Дата набрання законної сили: 11.05.2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96976403> (дата звернення: 19.07.2024).

329. Справа №П/857/17/22: Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду. Дата набрання законної сили: 05.07.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105109793> (дата звернення: 29.07.2024).

330. Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ в Україні (2018 р.). *Internews*. 55 с. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2018/09/2018->

MCS_FULLL_UKR.pdf (дата звернення: 24.07.2024).

331. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : Статут Орг. Об'єдн. Націй від 26.06.1945 : станом на 16 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 18.11.2024).

332. Стець А. Організатор провокації в Гряді готував фейкові демонстрації в Одесі. *zaxid.net*. URL: [organizator_provokatsiyi_v_gryadi_gotuvav_feykovi_demonstratsiyi_v_odesi_n1423680](https://zaxid.net/organizator_provokatsiyi_v_gryadi_gotuvav_feykovi_demonstratsiyi_v_odesi_n1423680) (дата звернення: 05.08.2024).

333. Стешенко А. Підготовка до виборів: реєстрація через Дію, нові дільниці для ВПО й військових. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/10/29/581666_pidgotovka_viboriv_reiestratsiya.html (дата звернення: 19.07.2024).

334. Стешенко А. Повоєнні вибори: коли та за якими правилами? *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2023/03/27/550073_povoienni_vibori_koli_yakimi.html (дата звернення: 19.07.2024).

335. Суспільні настрої на Донбасі-2020 – регіональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2020. URL: <https://dif.org.ua/uploads/doc/2001540220645d57cc188f26.46736193.doc> (дата звернення: 08.01.2025).

336. Сценарії перших післявоєнних національних виборів в Україні: умови, виклики та рекомендації. *ОПОРА*. 52 с. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00ZJDN.pdf (дата звернення: 23.07.2024).

337. Тимофеев В. «Псевдореферендуми» у світі не визнає ніхто, навіть друзі Росії. *КП в Україні*. URL: <https://kp.ua/ua/politics/a656789-psevdoreferendumi-u-sviti-ne-viznav-nikh-to-navit-druzi-rosiji> (дата звернення: 01.08.2024).

338. Три організації створили робочу групу з протидії зовнішньому втручанню у вибори в Україні. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrainavvybory/29489840.html> (дата звернення: 02.08.2024).

339. Тужанський Д. Як українські угорці допомогли Орбану зберегти абсолютну владу в Угорщині. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/world/2018/04/13/395148_ukrainskie_vengri_pomogli_orbanu.html (дата звернення: 25.07.2024).

340. «Турецький» мирний план: чи дійсно Ердоган пропонує завершити війну

в Україні. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3852100-pro-tureckij-mirnij-plan.html> (дата звернення: 01.08.2024).

341. У зрадників немає національності. Федерація греків України зробила заяву. *0629.com.ua* - *Сайт міста Маріуполя*. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3422528/u-zradnikiv-nemae-nacionalnosti-federacia-grekiv-ukraini-zrobila-zaavu> (дата звернення: 05.08.2024).

342. У кого з українських політиків та чиновників знаходили російський паспорт. *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/05/infografika/suspilstvo/koho-ukrayinskykh-politykiv-ta-chynovnykiv-znakhodyly-rosijskyj-pasport> (дата звернення: 25.07.2024).

343. У проросійській партії Болгарії заявили про претензії на Бессарабію, Київ відповів. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/01/10/7202294/> (дата звернення: 12.01.2025).

344. Угорські паспорти виявили у чотирьох закарпатських депутатів і заступника мера. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/23/7192919/> (дата звернення: 25.07.2024).

345. Україна виставила на продаж активи російського олігарха Івана Саввіді, націоналізовані за матеріалами ДБР. *Державне бюро розслідувань*. URL: <https://dbr.gov.ua/news/ukraina-vistavila-na-prodazh-aktivi-rosijskogo-oligarha-ivana-savvidi-nacionalizovani-za-materialami-dbr> (дата звернення: 05.08.2024).

346. Усенко А. «Агенти путіна»: міжнародні спостерігачі на псевдореферендумах виявилися давніми прихильниками кремля та проросійськими пропагандистами. *Bihus.Info*. URL: <https://bihus.info/agency-putina-mizhnarodni-sposterigachi-na-psevdoreferendumah-vyyavylysy-davnimy-pryhylnyamy-kremlya-ta-prorosijskymu-propagandystamy/> (дата звернення: 02.08.2024).

347. Федорів І. Як депутати заборонених партій стали для виборців "недоторканими"? *Чесно*. URL: <https://www.chesno.org/post/5563/> (дата звернення: 29.07.2024).

348. Філіппова О., Дейнеко О. Політика ідентичності в прикордонних регіонах

України. *Ідеологія і політика*. 2022. №3. С. 171-190.

349. Філоненко І.М. Сучасні наукові підходи до вивчення сепаратизму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*. 2018. Вип. 8. С. 142-149.

350. Фукуяма Ф. Кінець історії і остання людина. Москва: АСТ: Єрмак, 2005. 588 с.

351. Функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державний реєстр виборців». *Ізмаїльська районна державна адміністрація*. URL: <https://izmail-rda.od.gov.ua/funkczionuvannya-avtomatyzovanoyi-informaczijno-komunikaczijnoyi-systemyderzhavnyj-reyestr-vyborcziv/> (дата звернення: 23.09.2024).

352. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій. Видавництво: Серія: Світовий порядок, 576 с.

353. Хартія Європейської безпеки : Хартія Орг. по безпеці та співробітництву у Європі від 19.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_166#Text (дата звернення: 18.11.2024).

354. Хмільська В. Експерт назвав основні проблеми місцевих виборів: нова виборча система і здавання протоколів та документації. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ekspert-nazvav-dvi-osnovni-problemi-mistsevikh-viboriv-nova-viborcha-sistema-i-zavannja-protokoliv-ta-dokumentatsiji.html> (дата звернення: 22.07.2024).

355. Христенко Л. Депутати зняли з посади першого заступника голови Сумської облради від ОПЗЖ Олександра Стрельченка. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/sumy/230732-deputati-znali-z-posadi-persogo-zastupnika-golovi-sumskoi-oblradi-vid-opzz-oleksandra-strelcenka/> (дата звернення: 31.07.2024).

356. ЦВК будує новий кіберзахист, відновлюючи роботу Державного реєстру виборців. *Українське радіо*. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=104597> (дата звернення: 23.09.2024).

357. Чергові вибори місцевих депутатів України 2020. *ІАС*. URL: <https://web.archive.org/web/20220312045054/https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/wm001pt001f01=695.html#> (дата звернення: 31.07.2024).

358. Чергові вибори народних депутатів України 1998. *ІАС*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html> (дата звернення: 19.07.2024).

359. Чергові вибори народних депутатів України 2002. *ІАС*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html> (дата звернення: 19.07.2024).

360. Чергові вибори народних депутатів України 2006. *ІАС*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html> (дата звернення: 19.07.2024).

361. Чернівецька обласна державна адміністрація - На Буковині наразі зареєстровано майже 90 тисяч внутрішньо переміщених осіб. *Чернівецька обласна військова адміністрація*. URL: <https://bukoda.gov.ua/news/na-bukovyni-narazi-zareiestrovano-maizhe-90-tysiach-vnutrishno-peremishchenykh-osib> (дата звернення: 19.07.2024).

362. Чернівецькі журналісти знайшли автора провокаційного відео про «анексію Буковини». *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/incidents/10572741-chernivecki-zhurnalisti-znayshli-avtora-provokaciynogo-video-pro-aneksiyu-bukovini.html> (дата звернення: 05.08.2024).

363. Чинний голова ОБСЄ Рау, Президентка ПА Седерфельт, Генеральна секретарка ОБСЄ Шмід та Генеральний секретар ПА ОБСЄ Монтелла засуджують незаконну анексію території України Росією. *OSCE*. URL: <https://www.osce.org/uk/chairmanship/527115> (дата звернення: 01.08.2024).

364. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 року / за ред. Тімоніної М. *Державна служба статистики України*. 84 с. URL: https://web.archive.org/web/20230327004030/https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/05/zb_Chuselnist.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

365. Чуров В.Е. Мировая практика организации работы международных наблюдателей на выборах (состояние, проблемы, перспективы). *Гражданин. Выборы. Власть*. 2016 №1. С. 3-27. URL: https://www.rcoit.ru/upload/iblock/366/ГВВ_1_2016_Мировая%20практика%20организации%20работы%20международных%20наблюдателей%20на%20выборах.pdf (дата звернення 02.08.2024)

366. Шило вилізло з мішка: у Румунії пропутінський кандидат у президенти

Келін Джорджеску, через фальсифікації якого відмінили вибори, заявив про претензії на Буковину | БукІнфо. *БукІнфо*. URL: <https://bukinfo.com.ua/mizhnarodni-novyny/shylo-vylizlo-z-mishka-u-rumuniji-proputinsky-kandydat-u-prezydenty-kelin-dzhordzhesku-cherez-falsyfikacii-yakogo-vidminyly-vybory-zayavyv-pro-pretenziji-na-bukovynu> (дата звернення: 01.02.2025).

367. Шинкаренко О.Є. Референдуми в Криму та на Донбасі як спроба легітимації підходів до перегляду територіального устрою України. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 155-161.

368. Штогрін І. «За і проти» законопроекту про референдум. Інструмент народовладдя чи спосіб подарувати Росії Крим? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-za-proty/30663809.html> (дата звернення: 23.07.2024).

369. Ще 5 угорських громад приєдналися до заклику до Орбана щодо переговорів про вступ України в ЄС. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/12/12/7175422/> (дата звернення: 05.08.2024).

370. Що не так з “ринком” партій. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/shcho-ne-tak-z-rinkom-partii-23225> (дата звернення: 19.07.2024).

371. Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 18.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-22#Text> (дата звернення: 29.07.2024).

372. Щорічний (загальний) звіт про діяльність АТ «НСТУ» за 2023 рік. Суспільне мовлення. 280 с. URL: https://webportal.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Proyekt_SHHorichnogo_zagalnogo_zvitu_2023.pdf (дата звернення: 24.12.2024). ta.com.ua/archives/4811 (дата звернення: 25.07.2024).

373. Юридичний аналіз ОПОРИ постанови суду щодо рішення ЦВК про неможливість провести вибори у 18 громадах Донбасу. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/iuridichnii-analiz-opori-postanovi-sudu-shchod-rishennia-tsvk-pro-nemozhlivist-provesti-vibori-u-18-gromadakh-donbasu-23127> (дата

звернення: 19.07.2024).

374. Юрійчук Є.П. Електоральна та референдна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти: монографія. Чернівці. Чернівецький нац. ун-т, 2012. 480 с.

375. Юрійчук Є.П. Особливості зовнішньополітичної легітимації референдуму в Автономній Республіці Крим 16 березня 2014 р. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2015. 5. 21 с.

376. Юрійчук Є.П. Роль державного реєстру виборців в Україні в процесі електоральної легітимації політичної влади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2010. Серія 22. Вип. 3. С. 70-77.

377. Як живуть болгари й гагаузи Одещини. *Медіа перспективи*. URL: <https://mediavista.com.ua/archives/4811> (дата звернення: 25.07.2024).

378. Як Крим агітували: проросійська пропаганда, джинса та чорний PR. *Чесномузей*. URL: <https://museum.chesno.org/crimea/> (дата звернення: 05.08.2024).

379. Як персональні дані стали розмінною монетою політичних сил на виборах. *Центр демократії та верховенства права*. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/personalni-dani-vybory/> (дата звернення: 23.07.2024).

380. Як політичні сили використовували персональні дані на парламентських виборах 2019 – дослідження. *ОПОРА*. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/iak-politichni-sili-vikoristovuvali-personalni-dani-na-parlamentskikh-viborakh-2019-doslidzhennia-20765> (дата звернення: 23.07.2024).

381. Як росія намагалася легітимізувати псевдореферендуми через Telegram. *ОПОРА*. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/iak-rosiia-namagalasia-legitimizuvati-psevdoreferendumi-cherez-telegram-24352 (дата звернення: 01.08.2024).

382. Як угорські "друзі Путіна" зазіхають на українське Закарпаття. *Новини Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/162867-IAk-uhorski-druzi-Putina-zazikhaiut-na-ukrainske-Zakarpattia> (дата звернення: 25.07.2024).

383. Як українці ставляться до ідеї множинного громадянства: виклики і можливості для Володимира Зеленського. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька*

Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-ukrainsi-stavlyatsya-do-idei-mnozhinnogo-gromadyanstva-vikliki-i-mozhlivosti-dlya-volodimira-zelenskogo> (дата звернення: 25.07.2024).

384. Яцков М. Законопроект №5512 "Про місцевий референдум": рефлексії. *Інститут Республіка*. URL: <https://inrespublica.org.ua/aktyvna-hromada/zakonoprojekt-5512-pro-mistsevyj-referendum-refleksiyi.html> (дата звернення: 23.07.2024).

385. A/RES/68/262 Territorial Integrity of Ukraine: resolution, adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/767565> (дата звернення 01.08.2024).

386. A/RES/76/179 Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine: resolution, adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3951458> (дата звернення 01.08.2024).

387. A/RES/ES-11/4 Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations: resolution, adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3990400?ln=en> (дата звернення 01.08.2024).

388. Almond G. A. Comparative Political Systems. *The Journal of Politics*. 1956. Vol. 18, no. 3. P. 391–409.

389. Articolul 11 URL: <https://cetatenie.just.ro/articolul-11/> (date of access: 25.07.2024).

390. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków: Zakład Wydawniczy «Nomos», 1997. 279 p.

391. Bartholdi J. J., Tovey C. A., Trick M. A. How hard is it to control an election? *Mathematical and Computer Modelling*. 1992. Vol. 16, no. 8-9. P. 27–40.

392. Beetham D. Legitimation of Power. Palgrave Macmillan, 1991. 267 p.

393. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. London: Penguin University Books, 1966. 249 p.

394. Birch S. Electoral Malpractice. Oxford University Press, 2011. 224 p.

395. Brubaker R. Accidental Diasporas and External "Homelands" in Central and Eastern Europe: Past and Present. *IHS Political Science*. 2000. Series 71. 19 p.

396. Catt H., et al. Electoral Management Design: Revised Edition, Stockholm, International IDEA. 2014. 480 p. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-management-design-2014.pdf> (date of access: 19.07.2024).
397. Charter of Paris for a New Europe. OSCE. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf> (date of access: 19.07.2024)
398. Communication from the Commission on the EU Security Union Strategy. Brussels, 24.7.2020 COM(2020) 605 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0605> (date of access: 18.11.2024).
399. Dahl R. A. Modern political analysis. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall, 1963. 118 p.
400. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. OSCE. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf> (date of access: 19.07.2024).
401. Easton D.A. Systems Analysis of Political Life. Chicago: The University of Chicago Press, 1979. 507 p.
402. Election Security. U.S. Department of Homeland Security. URL: <https://www.dhs.gov/topics/election-security> (date of access: 20.11.2024).
403. Elektronikus közszolgáltatásokat összefoglaló monitoring jelentés. 2022. 18 p. URL: https://nyilvantarto.hu/letoltes/statisztikak/2022_evi_adatokat_tartalmazo_monitoring_jelentes_v2.pdf
404. Foreign Interference in Ukraine's Democracy: Report. *Ukrainian Election Task Force*. 24 p. URL: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/05/Foreign_Interference_in_Ukraines_Election.pdf (дата звернення 02.08.2024)
405. Guzzini Stefano. A reconstruction of constructivism in International relations. *European Journal of International Relations*. 2000. Vol. 6. No 2. P. 147-182.
406. Gyurcsány Ferenc. Facebook. 20.02.2018. URL: https://www.facebook.com/gyurcsanyf/photos/feljelentés-az-ukrán-nyugdíj-biznisz-ügyébenkét-megjegyzés-az-ukrán-nyugdíj-vitá/1846344808731306/?locale=hu_HU (date of access: 05.08.2024).

407. Gyurcsány Ferenc. Szavazz a DK-ra, ha azt akarod, hogy ne a magyarok fizessék az ukránok nyugdíját! 2018. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Rh4DyKls1Ps> (дата звернення 05.08.2024).

408. Hemaspaandra E., Hemaspaandra L.A., Rothe J. Anyone but him: The complexity of precluding an alternative. *Artificial Intelligence*. 2007. Vol. 171, no. 5-6. P. 255–285.

409. Întâlnire cu Preasfințitul Părinte Veniamin, Episcop al Basarabiei de Sud. *Departamentul pentru Românii de Pretutindeni*. URL: <https://dprp.gov.ro/web/comunicate/intalnire-cu-preasfintitul-parinte-veniamin-episcop-al-basarabiei-de-sud/> (date of access: 19.07.2024).

410. Iryna Myloserdna, Olga Kravchuk, Nataliia Shoturma, Ganna Grabina, Vitalii Vedenieiev, Anastasiia Shtelmashenko The Information Revolution in the Post-Industrial Society: Dangers in Political Processes. *Postmodern Openings*. 2022. Volume 13. Issue 4. P. 113-126.

411. Joint communication to the European parliament and the council. The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. *Brussels, 16.12.2020 JOIN(2020) 18 final*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52020JC0018> (date of access: 18.11.2024).

412. Kaase Max and Alan Marsh, „Political Action. A Theoretical Perspective”. In: Samuel Barnes, Max Kaase et al., *Political Action : Mass Participation in Five Western Democracies*. London : Sage, 1979. P. 27–56.

413. Kruglashov A. Ethnopolitics of Ukraine: challenges and chances. *European Journal of Transformation Studies*. Vol. 2, N. 1: 2014. P. 17–24.

414. Kruglashov A., Kostenko A. Public oversight of Ukraine's European integration course. *Teorija in Praksa*. 2021. Vol. 58, №1. P. 183–198.

415. Kruglashov A., Sabadash N. Decentralisation processes in Ukraine: dilemmas of democratisation and national security. *Public Policy and Administration*. 2022. Vol. 21, №1. P. 22–37.

416. László S. A Fidesz-kormány legdurvább menekültellenes uszításán is túltesz Gyurcsány ukránellenes hecckampánya. 444. URL: <https://444.hu/2018/01/30/a-fidesz->

kormany-legdurvabb-menekultellenes-uszitasan-is-tultesz-gyurcsany-ukranellenes-hecckampanya (date of access: 05.08.2024).

417. LEGE (R) 21 01/03/1991. Portal Legislativ. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocumentAfis/121439> (date of access: 25.07.2024).

418. Leslie C. A. Territoriality, map-mindedness, and the politics of place. *Theory and Society*. 2016. Vol. 45, no. 2. P. 169–201. URL: <https://doi.org/10.1007/s11186-016-9268-9> (дата звернення 05.08.2024).

419. Luhmann N. Legitimation durch Verfahren. Suhrkamp Verlag. 1983. 261 p.

420. Magyarország Alaptörvénye 2011. április 25. Hatályos: 2024.11.01. *Nemzeti Jogszabálytár*. URL: <https://njt.hu/jogszabaly/2011-4301-02-00.20#13> (date of access: 25.07.2024).

421. March J.G., Olsen J.P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*. 1983. Vol. 78, no. 3. P. 734–749.

422. Máté V. Egekbe szökött a kiadott útlevelek száma Magyarországon – az emberek megrémültek a háborútól. *24.hu*. URL: <https://24.hu/belfold/2023/05/05/orosz-ukran-haboru-kibocsatott-utlevek-szama-magyarorszag-2023-statisztika/> (date of access: 25.07.2024).

423. Moldova, Second Round of the Presidential Election, 3 November 2024: Statement of Preliminary Findings and Conclusions. OSCE. 15 P. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/579775_1.pdf (date of access: 22.11.2024).

424. Morgenthau Hans J. In Defense of the National Interest. University Press Of America, 1982. 306 p.

425. Newby G.B. Metric multidimensional information space. In: Proceedings of TREC-5. *The National Institute of Science and Technology*. Gaithersburg. 1996. 5 p.

426. O'Tuathail G. Dalby S. Re-thinking Geopolitics? London – NY: Routledge, 1998. 346 p.

427. Ordine Articolul 11 URL: <http://cetatenie.just.ro/ordine-articolul-11/> (date of access: 25.07.2024).

428. Ozhohan, A., Derevianko, S., Karchevska, O., Pavlova, L., & Pashyna, N. Language as a political manipulation tool. *Amazonia Investiga*. 2023. 12(64). P. 237–248.

429. P9_TA(2019)0031 Foreign electoral interference and disinformation in national and European democratic processes European Parliament resolution of 10 October 2019 on foreign electoral interference and disinformation in national and European democratic processes (2019/2810(RSP)). *EUR-Lex*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019IP0031\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019IP0031(01)) (date of access: 24.11.2024).

430. Rezultate alegeri turul I. *Comisia Electorală Centrală a Republicii Moldova*. URL: <https://a.cec.md/ro/rezultate-alegeri-turul-i-17035.html> (date of access: 22.11.2024).

431. Rezultate alegeri turul II. *Comisia Electorală Centrală a Republicii Moldova*. URL: <https://a.cec.md/ro/rezultate-alegeri-turul-ii-17046.html> (date of access: 22.11.2024).

432. Rokkan S. Citizens, elections, parties.: Approaches to the comparative study of the processes of development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970. 470 p.

433. Sahlins P. Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees. University of California Press, 1989. 372 p.

434. Security: A New Framework for Analysis / O. Wver et al. Lynne Rienner Pub, 1997. 239 p.

435. Simon H. A. Administrative behavior; a study of decision-making processes in administrative organization. Macmillan, 1947. 259 p.

436. Situation Ukraine Refugee Situation. *UN*. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (date of access: 22.07.2024).

437. Smith A. Nationalism in the Twentieth Century. NY: NYU Press, 1979. 257 p.

438. Sprijin Financiar Cadre Didactice Românești Din Ucraina. *Departamentul pentru Românii de Pretutindeni*. URL: <https://dprp.gov.ro/web/sprijin-financiar-cadre-didactice-romanesti-din-ucraina/> (date of access: 19.07.2024).

439. Treaties of the European Union: Consolidated Versions of Treaty on European Union and Treaty on the Functioning of the European Union. Document 02016M/TXT-20240901. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02016M/TXT-20240901> (date of access: 10.10.2024).

440. Trevelyan M. Moscow's proxies in occupied Ukraine regions report big votes to join Russia. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/moscows-proxies-occupied-ukraine-regions-report-big-votes-join-russia-2022-09-27/> (date of access:

01.08.2024).

441. Turner F.J. The Significance of the Frontier in American History. *Report of the American Historical Association*. 1893. P. 199–227.

442. Ukraine: Urgent Joint Opinion on the Draft Law 3612 on Democracy Through All-Ukraine Referendum: Endorsed by the Venice Commission at Its 124th Online Plenary Session (8-9 October 2020). 23 p. URL: <https://rm.coe.int/cdl-pi-2020-009/16809f023d> (date of access: 23.07.2024).

443. Ukraine: Urgent joint opinion on the Draft Law On local referendum, issued pursuant to Article 14a of the Venice Commission's Rules of Procedure. 21 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2022\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2022)001-e) (date of access: 23.07.2024).

444. US Department of Defense DOD Dictionary of Military and Associated Terms November 2021. 2021. 360p.

445. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o referendum lokalnym: Ustawa of 15.09.2000 no. Dziennik Ustaw 2000 nr 88 poz. 985: as of 31 March 2023. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000880985> (date of access: 23.07.2024).

446. Verba S., Nie N. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1972. 418 p.

447. Vote on Resolution - Doc. 15631 Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine. *PACE*. URL: <https://pace.coe.int/en/votes/39122> (date of access: 01.08.2024).

448. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge : Cambridge University Press. 2003. 429 p.

449. Yuriychuk Y. «Information Space of «New bordering areas» in Ukraine» *Na pograniczach. Kultura – Literatura – Media: Monografia. Seria: Na pograniczach Kultur i narodów*. 2017. Tom VIII: P. 159-173.

450. Yuriychuk Y. Media information space of Bukovyna region in Ukraine: conflicting vs tolerance (2014-2017). *Na pograniczach. Refleksje o społeczeństwie I kulturze: Monografia. Seria: Na Pograniczach Kultur i Narodów*. 2016. Tom VII. P. 297-

317.

451. Yuriychuk Y., Antoniuk D. Clientelism in the electoral process as a manifestation political corruption. Case of Ukraine. *Wschód Europy / Studia HumanistycznoSpołeczne • Восток Европы • East of Europe*. 2021. vol. 7. 1. P. 101-118.

452. Yuriychuk Y., Opinko S. Administration of election and referendum processes in the regions of Ukraine in the post-war period: security and legitimation challenges. *The legitimacy of new regionalism in the European integration process: Supplement of the Annals University of Oradea. International Relations and European Studies*: papers of the international Jean Monnet conference, Oradea, 4th -5th of May 2023 / coord.: Polgár István, Mircea Brie. Debrecen. Debrecen University Press, Oradea. Editura Universității din Oradea, 2023. P. 129-140.

453. Zhurzhenko T.A. Border on the Move. The Ukrainian-Russian frontier from the Soviet collapse to the conflict in Donbas. *In: Jahrbuch Migration und Gesellschaft 2020/2021*. Bielefeld: Transcript. 2021. P. 139-158.

ДОДАТКИ

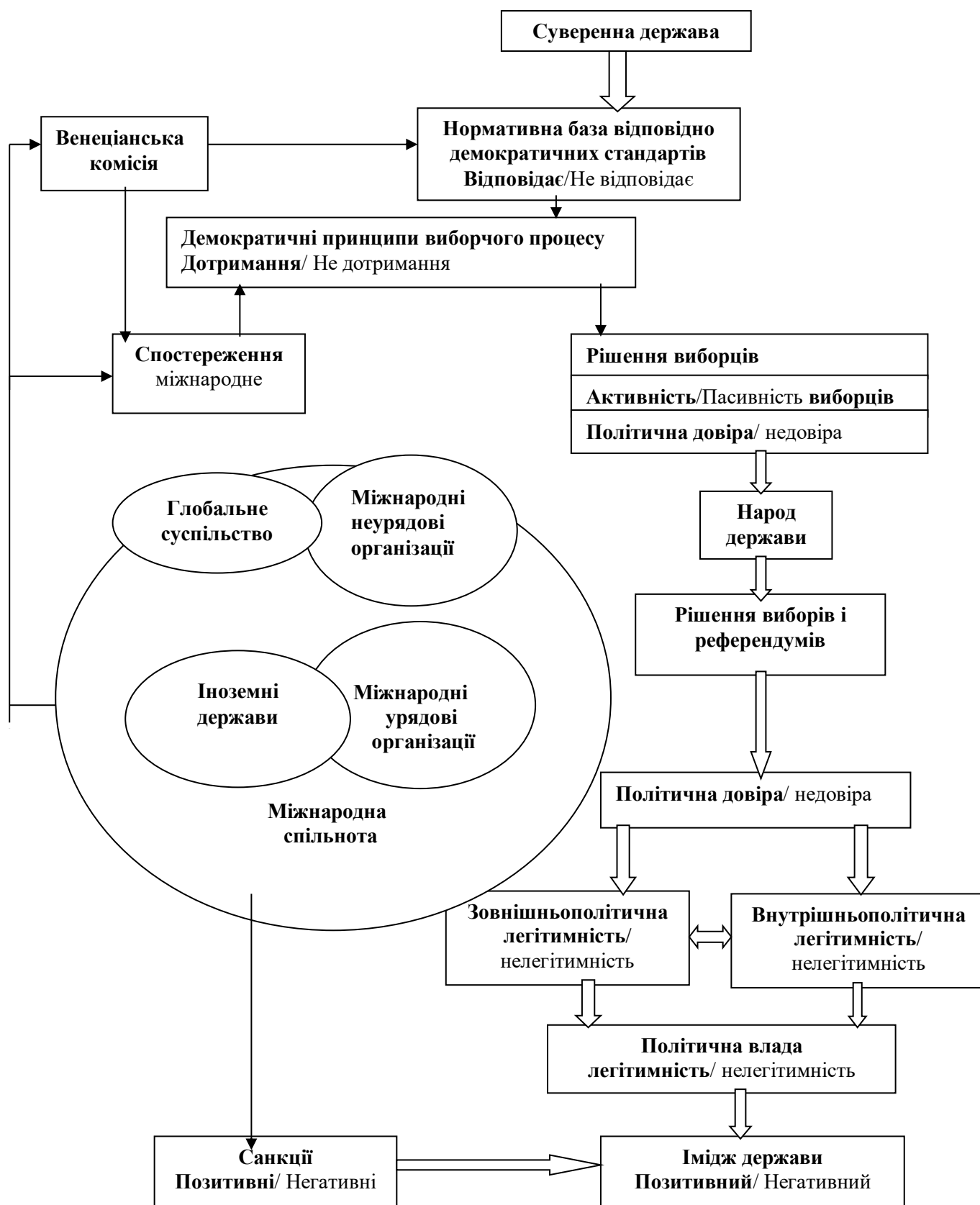
Додаток А

Етапи виборчого процесу за ВКУ [33]

Етапи виборчого процесу на виборах Президента України	Етапи виборчого процесу на виборах народних депутатів України	Етапи виборчого процесу на місцевих виборах
1) висування та реєстрація кандидатів на пост Президента України; 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій; 3) проведення передвиборної агітації; 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 6) голосування у день виборів Президента України; 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів голосування у день виборів Президента України та їх офіційне оголошення.	1) висування та реєстрація кандидатів у депутати; 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій; 3) проведення передвиборної агітації; 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 6) голосування; 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення.	1) утворення виборчих округів; 2) утворення дільничних виборчих комісій; 3) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; 4) висування та реєстрація кандидатів; 5) проведення передвиборної агітації; 6) голосування у день виборів; 7) підрахунок голосів виборців, установа підсумків голосування і результатів місцевих виборів.
В окремих випадках виборчий процес може включати етапи:		
1) повторне голосування; 2) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків повторного голосування і результатів повторного голосування Президента України та їх офіційне оголошення.	-	1) повторне голосування; 2) підрахунок голосів виборців, установа підсумків повторного голосування і результатів місцевих виборів.

Механізм зовнішньополітичної електоральної та референдної легітимації влади

[374, с. 439]

**Критерії електоральної (референдної) легітимації влади в Прикордонні
України серед національних меншин.**

Критерії легітимації влади	Індикатори критеріїв
Внутрішньополітична легітимність	
1. Забезпечення культурних та освітніх потреб національних меншин.	1. Наявність/відсутність законодавчої бази. 2. Наявність/відсутність національних і регіональних програм органів публічної влади. 3. Наявність/відсутність і функціонування публічних інститутів, що реалізують етнополітику.
2. Безпека національних меншин.	1. Наявність/відсутність етнонаціональних конфліктів у суспільстві. 2. Низький/високий рівень нетерпимості до національних меншин в суспільстві. 3. Низький/високий рівень забезпечення фізичної безпеки національних меншин.
3. Політична участь національних меншин.	1. Наявність/відсутність механізмів політичної репрезентації національних меншин. 2. Можливість/неможливість поширення передвиборної агітації мовою національних меншин (з дублюванням державною мовою). 3. Можливість/неможливість друку бюлетенів мовою національних меншин (з дублюванням державною мовою).
4. Контроль виборчого процесу національними меншинами.	1. Присутність/відсутність в інформаційному просторі медіа національних меншин. 2. Можливість/неможливість доступу національних меншин до медіа. 3. Участь/неучасть громадських організацій національних меншин у спостереженні за виборами.
Зовнішньополітична легітимність	
5. Міжнародна оцінка виборчого процесу.	1. Позитивна/негативна оцінка виборчого процесу з боку представників органів влади та громадянського суспільства (ЗМІ, науковців, експертів). 2. Наявність позитивної/негативної інформації про забезпечення потреб національних меншин у звітах спостережних місій іноземних держав, міжнародних організацій, що здійснюють спостереження за виборами.

Складові індексу результативності російської пропаганди [109]

Запитання	Варіанти відповідей
1. Скажіть, будь ласка, яка з наступних 2-х думок ближча до Вашої думки? Євромайдан був ...	Народним протестом на підтримку європейського шляху розвитку; Боротьбою за владу антиросійських, націоналістичних сил за підтримки західних спецслужб; Важко сказати;
2. Чи підтримуєте Ви приєднання Криму до росії?	Безумовно так; Скоріше так; Скоріше ні; Безумовно ні; Важко відповісти;
3. Як Ви в цілому ставитеся зараз до Сполучених Штатів Америки?	Дуже добре; В основному добре; В основному погано; Дуже погано; Важко відповісти;
4. Антитерористична операція на Сході України (АТО) - це каральні операції проти звичайного населення	Погоджуюсь; Не погоджуюсь; Важко сказати;
5. Чи довіряєте Ви російським ЗМІ (телебаченню, радіо, газетам)?	Повністю довіряю; Скоріше довіряю; Скоріше не довіряю; Повністю не довіряю;
6. Чи довіряєте Ви українським ЗМІ (телебаченню, радіо, газетам)?	Повністю довіряю; Скоріше довіряю; Скоріше не довіряю; Повністю не довіряю;

Індекси паспорту безпеки регіону (за групами) [200].

Безпека	Конфліктний потенціал	Довіра до правоохоронних органів	Економіка	Соціальна сфера	Суспільна напруга	Суспільно-політична ситуація
Показники вбивств та самогубств	Загроза локального сепаратизму	Рівень довіри до поліції	Рівень доходів населення	Медичне забезпечення	Популярність радикальних ідей	Рівень протестних настроїв
Забезпечення поліцейським і кадрами	Наявність етнічних конфліктів	Рівень довіри до Національної гвардії	Розповсюдженість трудової міграції	Транспортна інфраструктура	Толерантність до етнічних меншин	Рівень довіри до місцевої влади
Кількість крадіжок та інших злочинів	Наявність релігійних конфліктів	Рівень довіри до прокуратури	Заборгованості по зарплатам / пенсіям	Якість надання комунальних послуг	Толерантність до мовних меншин	Рівень довіри до громадянського суспільства
Показники надзвичайних ситуацій	Ставлення до легалізації легкої стрілецької зброї	Рівень довіри до СБУ	Корупція	Соціальна інфраструктура	Толерантність до релігійних меншин	Рівень довіри до центральної влади
Особиста безпека		Рівень довіри до судів	Рівень тіньової економіки	Якість надання освітніх послуг	Толерантність до сексуальних меншин	
Конфліктогенність суспільства		Рівень довіри до антикорупційних органів	Рівень інфляції	Показники смертності / народжуваності	Ставлення до ВПО	
Рівень криміналізації			Середня зарплата	Забезпечення медичними та освітніми кадрами		
Екологічне становище			Рівень безробіття	Кількість біженців та ВПО		
Рівень насильства в родині			Розмір інвестицій в регіон	Міграційний рух населення		

Концепція механізму обмеження проведення виборів на території прифронтових громад запропонована ГМ «ОПОРА» [127].

Посилення вимог до висновку ВЦА (зміни до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації»)

До висновку військово-цивільної адміністрації про неможливість організації виборів обов'язково додаються:

1. Аналіз стану безпекової ситуації у територіальній громаді (території виборчих дільниць) із зазначенням конкретних статистичних показників, які надійшли від Служби безпеки України, Національної поліції України, Командування Операції об'єднаних сил, Державної служби надзвичайних ситуацій, органів місцевого самоврядування та інших відповідальних органів і засвідчують, на думку ВЦА, відсутність умов для безпечного проведення виборів.

Аналіз повинен, зокрема, включати:

- показники щодо зростання / зменшення протягом півріччя порівняно з останніми виборами 2015 (2019) р. криміногенної ситуації, пов'язаної зі злочинами проти основ національної безпеки згідно з Розділом І Кримінального кодексу України на конкретній території (громаді, виборчій дільниці);
- дані про зміни лінії розмежування (у разі якщо вони безпосередньо стосуються відповідної територіальної громади / виборчих дільниць);
- кількість обстрілів та загиблих в розрізі конкретних територіальних громад / дільниць протягом півріччя, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації;
- кількість інцидентів, пов'язаних із мінною небезпекою, та кількість мінно-вибухових травм мешканців території / громади;
- інформацію про наявність нерозмінованих територій у межах територіальних громад, які використовуються для потреб населення та цивільної інфраструктури;
- кількість нелегальної зброї, вилученої у населення громади / території протягом півріччя, порівняно з попереднім періодом;
- кількість і опис інцидентів щодо збройних нападів на поліцейських, державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування, місцевих депутатів та публічних діячів, журналістів протягом півріччя на території громади, які були пов'язані зі злочинами проти основ національної безпеки;
- кількість кібератак на цивільну та військову інфраструктуру на території громади.

Вказаний аналіз проводиться шляхом порівняння різних періодів, зокрема із періодом проведення попередніх загальнонаціональних та місцевих виборів. ВЦА має право обмежити доступ до відомостей підготовленого аналізу, які можуть бути обговорені на закритому засіданні Ради національної безпеки та оборони.

2. Інформація про наявність, застосовані обмеження та особливості функціонування наступних закладів, установ та організацій, а також щодо масових заходів та режиму доступу на відповідну територію:

Продовження Додатку Е

- органів місцевого самоврядування: щодо виконання повноважень зі сприяння протидії агресії;
- закладів освіти: вищі навчальні заклади, школи, дошкільні заклади, позакласні гуртки тощо;
- закладів охорони здоров'я: лікарні, амбулаторії, швидка медична допомога тощо;
- центрів або інших суб'єктів надання громадянам адміністративних послуг;
- установ та організацій із життєзабезпечення населення: централізоване водопостачання та водовідведення, постачання теплової енергії, гарячої води, електричної енергії і газу тощо;
- закладів культури: театри, бібліотеки, мистецькі колективи та творчі навчальні заклади, культурні центри тощо;
- банківських установ;
- державних і приватних нотаріальних контор, територіальних органів Міністерства юстиції;
- підприємств та особливостей трудової діяльності їхніх працівників;
- закладів та установ соціального захисту: територіальні центри соціального обслуговування, місцеві управління соціального захисту, реабілітаційні центри тощо;
- закладів торгівлі: магазини, торгівельно-розважальні центри, ринки;
- масових заходів: мітинги, концерти, масові релігійні заходи, спортивні змагання;
- свободи пересування громадян та режиму доступу на територію громади на момент підготовки висновку;
- режиму догляду транспортних засобів на момент підготовки висновку.

3. Інформація про офіційно вжиті місцевими органами виконавчої влади (військово-цивільними адміністраціями) та органами місцевого самоврядування заходи і прийняті рішення, які відповідають вказаному у висновку ВЦА рівню терористичних та інших безпекових загроз.

4. Інформація про віддаленість територіальної громади (території), в якій неможливо організувати вибори, від фактичної лінії бойового зіткнення з незаконними збройними формуваннями на території Донецької та Луганської областей. У даній інформації ВЦА також вказує територіальні громади, в яких відбудуться вибори, але вони знаходяться на аналогічній відстані від лінії бойових зіткнень у порівнянні із громадами, де вибори неможливо провести.

5. Перелік органів місцевого самоврядування, перелік публічних консультацій з питань можливості проведення виборів, із зазначенням висловленої ними позиції з відповідного питання.

У разі надання ВЦА висновку про можливість проведення виборів на певній території, зазначається лише факт наявності умов для безпечного проведення голосування. У разі можливості проведення безпечного голосування на більшості виборчих дільниць територіальної громади, рішення про неможливість проведення відповідних місцевих виборів не може бути прийнято.

**Предмет місцевого референдуму згідно з законопроектом
«Про місцевий референдум» №5512 [283]**

Предметом місцевого референдуму може бути питання:	Не можуть бути предметом місцевого референдуму питання:
1) затвердження статуту територіальної громади або змін до нього;	1) які є предметом всеукраїнського референдуму;
2) затвердження програми розвитку територіальної громади або змін до неї;	2) що суперечать положенням Конституції та законів України;
3) дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської ради;	3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету і територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
4) дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови;	4) віднесені Конституцією України та законами України до компетенції інших (ніж тих, що передбачені пунктом 5 частини першої цієї статті) посадових осіб та органів публічної влади;
5) втрата чинності нормативно-правовим актом органу місцевого самоврядування або окремими його положеннями;	5) щодо реалізації окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих органам місцевого самоврядування законом (делеговані повноваження);
6) інше питання місцевого значення, віднесене Конституцією та законами України до відання територіальної громади, її органів та посадових осіб.	6) які стосуються прийняття рішення щодо затвердження, зміни місцевих бюджетів, тарифів на житлово-комунальні послуги, втрати чинності такими рішеннями;
	7) щодо внесення змін, скасування індивідуальних актів органів місцевого самоврядування;
	8) прийняття нових нормативно-правових актів.

Безпековий моніторинг Херсонських ЗМІ [184]

	Друковані ЗМІ	Онлайнові ЗМІ				Електронні ЗМІ (телеканали)		Загалом
Тема:	Вгору	Херсон Онлайн	Мост	Сайт міста Херсон 0552.ua	Херсонщина за день	UA: Херсон	Херсон+	
Референдум	28	62	44	37	6	24	1	202
Таврійська губернія	-	1	3	1	-	1	-	6
Анексія	4	7	6	5	1	2	-	25
Колабораціонізм	7	24	30	51	1	42	-	155
Репресії	4	25	41	34	13	146	5	268
Загалом	43	119	124	128	21	215	6	656
Загальна к-сть публікацій за період	— ¹	2584	2125	— ²	846	828	66	+6449
Джерело інформації:								
Держоргани	16	31	44	64	6	57	-	218
Місцеві органи	12	25	15	27	6	92	-	177
Російські органи влади	-	3	-	-	-	-	-	3
Українські ЗМІ	7	43	23	8	3	2	-	86
Російські ЗМІ	-	1	1	-	-	-	-	2
Окупаційні сили	1	2	2	1	-	1	-	7
Інше	7	14	36	28	4	63	6	158
Відсутнє	-	-	3	-	2	-	-	5
Загалом	43	119	124	128	21	215	6	656

¹ Відсутня технічна можливість перевірити загальну кількість публікацій за період.² Відсутня технічна можливість перевірити загальну кількість публікацій за період.

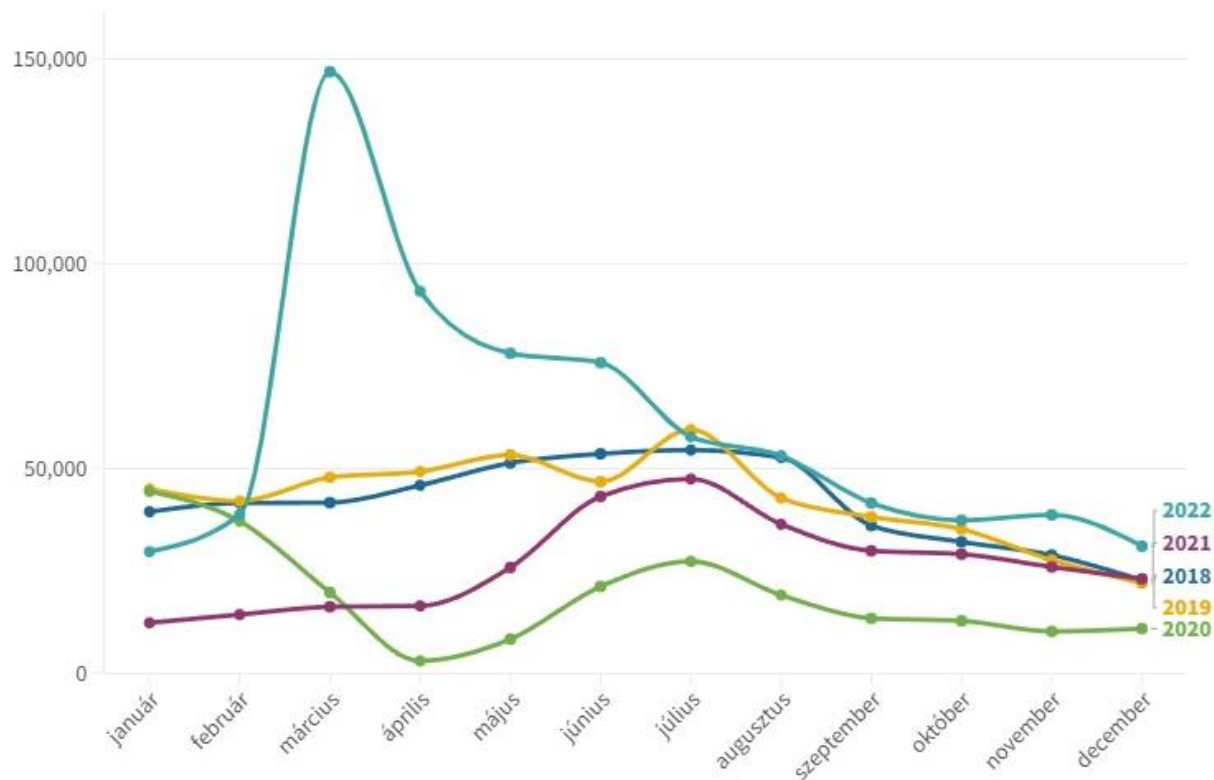
**Основні положення законопроектів, які регулюють питання подвійного
(множинного) громадянства в Україні.**

№та назва законопроекту	Зміст основних положень законопроекту
№6368 «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України» [276].	Позбавлення українського громадянства осіб, що мають громадянство іншої держави та використовують його для нанесення шкоди національній безпеці України, позбавлення громадянства осіб, що проходили військову службу в збройних силах держави агресора/окупанта.
№6369 «Про запобігання та протидію загрозам національній безпеці України у сфері громадянства» [280].	Подання особою, що претендує/займає певну державні чи політичну посаду обов'язкової декларації про наявність (відсутність) в неї іноземного громадянства (далі декларації), та встановлення відповідальності у разі порушення норм Закону.
№6370 «Про внесення змін до статті 570 Митного кодексу України щодо запобігання та протидії загрозам національній безпеці України у сфері громадянства»[279], та №6371 «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запобігання та протидії загрозам національній безпеці України у сфері громадянства» [277].	Регулювання окремих організаційних питань пов'язаних з поданням декларації.
№6372 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення законодавства у сфері громадянства» [278].	Встановлення адміністративної відповідальності особи у разі несвоєчасного подання нею декларації, встановлення кримінальної відповідальності у разі подання в декларації недостовірних даних.

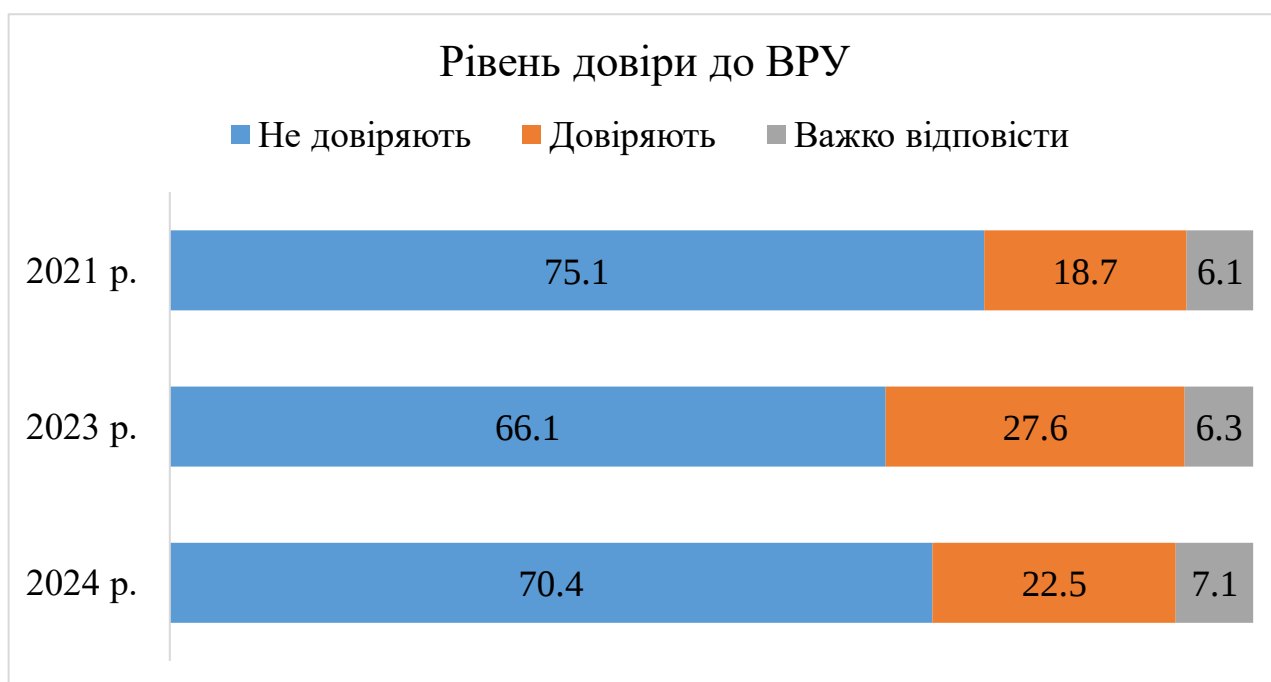
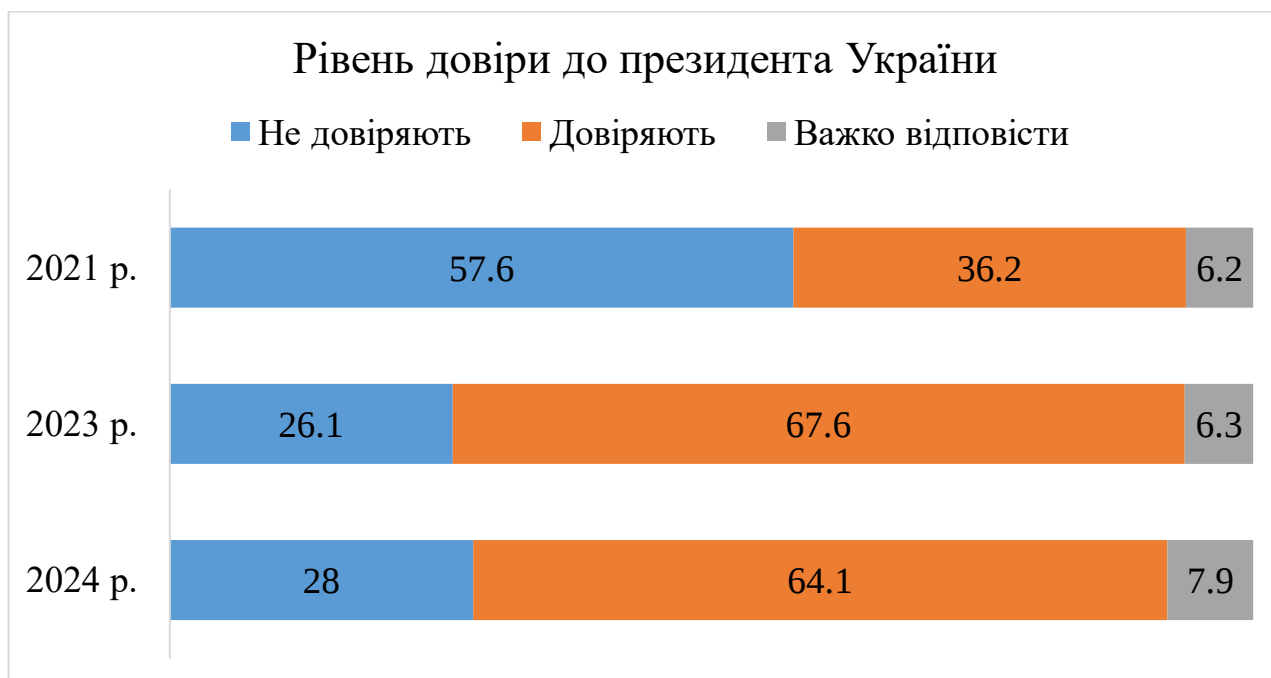
Кількість виданих паспортів в Угорщині протягом 2018-2022 років помісячно [422].

Kibocsátott útlevelek száma

Havi bontásban

Forrás: Belügyminisztérium

Рівень довіри до виборних осіб в Україні протягом 2021-2024 років [196].

Рівень довіри до голови міської/селищної/сільської ради

■ Не довіряють ■ Довіряють ■ Важко відповісти

Рівень довіри до міської/селищної/сільської ради

■ Не довіряють ■ Довіряють ■ Важко відповісти

**Участь представників держав Прикордоння в міжнародному
спостереженні за виборчими процесами в Україні (2014-2020 рр.)**

Країна походження	Кількість міжнародних спостерігачів в складі ММСВ/ОМСВ				
	Вибори до парламенту 2014 р. [214]	Місцеві вибори 2015 р. [165]	Президентські вибори 2019 р. [32]	Вибори до парламенту 2019 р. [213]	Місцеві вибори 2020 р. [164]
Болгарія	3	6	4 (1 тур) 2 (2 тур)	1	0
Угорщина	10	17	7 (1 тур) 4 (2 тур)	10	1
Молдова	0	1	2 (1 тур) 2 (2 тур)	4	0
Польща	75	49	58 (1 тур) 28 (2 тур)	41	6
Румунія	6	11	18 (1 тур) 9 (2 тур)	13	1
Словаччина	7	1	1 (1 тур)	2	0

Результати опитувань на тему контролю над суспільно-політичними процесами в Закарпатській, Одеській та Харківській областях.

Хто, на Вашу думку, контролює ситуацію в регіоні ? (декілька варіантів відповідей)	Закарпатська область [5].		Одеська область [6].	Харківська область [7].
	Закарпаття загалом	Національні меншини Закарпаття		
Українська центральна влада	41.4%	34.4%	9.0%	12.4%
Місцева влада	52.0%	37.2%	30.2%	36.4%
Місцеві бізнесові групи	40.2%	22.6%	21.4%	21.8%
Кримінальні групи	26.1%	12.2%	20.0%	7.2%
Правоохоронні органи	10.6%	10.4%	4.8%	7.2%
Громадські організації	6.8%	3.4%	2.4%	2.4%
Жителі регіону	14.1%	3.8%	3.0%	4.4%
Окремий олігарх	-	-	2.6%	1.8%
Окремі особи (політики, бізнесмени тощо)	28.5%	39.8%	22.0%	20.8%
Європейський Союз	2.6%	4.8%	1.8%	-
Угорщина	5.0%	4.6%	-	-
Росія	0.8%	3.0%	0.6%	1.2%
Румунія	-	-	0.4%	-
Молдова	-	-	0.0%	-
Насправді ніхто	3.0%	3.2%	2.4%	2.8%
Важко сказати	8.2%	34.0%	18.2%	11.4%

**Результати опитування румунської національної меншини Буковини на тему
ключових факторів які необхідні щоб бути українцем/українкою
[21, с. 10; 22, с. 11]**

Ідентичності мешканців Донецької та Луганської областей станом на 2018 та 2020 роки [335]

Ким ви себе відчуваєте насамперед?	Донецька область		Луганська область	
	листопад 2018 р.	лютий 2020 р.	листопад 2018 р.	лютий 2020 р.
Жителем міста в якому живу	13.8	12.0	16.7	18.0
Жителем регіону в якому живу	19.3	10.0	12.9	15.2
Громадянином України	50.1	54.3	57.1	57.0
Представником своєї національності	1.8	4.0	0.8	1.4
Громадянином Росії	0.0	1.0	0.2	0.4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	7.5	5.8	8.0	5.2
Громадянином Європи	1.6	8.4	0.2	0.2
Громадянином світу	4.1	4.0	2.0	1.8
Інше	0.6	0.0	0.0	0.2
Важко сказати	1.0	0.6	2.0	0.6

**Результати опитувань на тему сепаратизму в Закарпатській, Одеській та
Харківській областях.**

Яким має бути статус регіону, в якому ви проживаєте ? (одна відповідь)	Закарпатська область [5].		Одеська область [6].	Харківська область [7].
	Закарпаття загалом	Національні меншини Закарпаття		
Бути в складі унітарної України з наявними повноваженнями	51.0%	16.0%	19.6%	23.0%
Бути в складі унітарної України з розширеними повноваженнями у сфері місцевих доходів та видатків	38.0%	46.0%	30.6%	32.8%
Бути в складі федеративної України в статусі автономного округу	3.0%	5.0%	15.4%	12.0%
Вийти зі складу України та стати незалежною	<1.0%	<2.0%	7.1%	2.8%
Вийти зі складу України та приєднатися до іншої держави	<1.0%	<2.0%	4.5%	2.4%
Важко сказати	8.0%	31.0%	22.9%	27.0%

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань

України:

1. Опінко С.О. Безпековий аналіз інформаційного простору Херсонської області в період російської окупації. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. №10. С. 209-223.
2. Опінко С.О. Псевдореферендуми на окупованих територіях України як механізм зовнішньополітичної «легітимації» російської агресії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. Т. 47. С. 266-278.
3. Опінко С.О. Функціонування Державного реєстру виборців в умовах сучасних викликів. *Регіональні студії*. Ужгородський національний університет, 2024. №36. С. 53-58.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Опінко С. О. Колабораціонізм у місцевих органах влади України у воєнний час (на прикладі Херсонщини). *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці, 28 червня 2022 року. Технодрук, Чернівці, 2022. С. 243-246.
2. Опінко С. О. Необхідність удосконалення адміністрування електоральних процесів в Україні в контексті російської агресії. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність*: зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 25 травня 2023 р.) / упорядник В. А. Білик. Луцьк, 2023. С. 207-209.
3. Опінко С.О. Безпекові ризики та перспективи подальшої співпраці України та ОБСЄ. *Актуальні дослідження правової та історичної науки.*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 13 – 14 червня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu, Тернопіль, 2024. Випуск 62. С. 174-176.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Yuriychuk Y., Opinko S. Administration of election and referendum processes in the regions of Ukraine in the post-war period: security and legitimation challenges. *The legitimacy of new regionalism in the European integration process: Supplement of the Annals University of Oradea. International Relations and European Studies*: papers of the international Jean Monnet conference, Oradea, 4th -5th of May 2023 / coord.: Polgár István, Mircea Brie. Debrecen. Debrecen University Press, Oradea. Editura Universității din Oradea, 2023. P. 129-140. (Особистий внесок автора: охарактеризовано труднощі організації виборів і референдумів, вплив російського фактору на адміністрування та перебіг виборів, а також обґрунтовано необхідність забезпечення відкритості, демократичності та прозорості виборчого процесу. Запропоновано 50% практичних рекомендацій).

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. XII Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи», Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 28 червня 2022 р. (дистанційна)
2. Jean Monnet International Conference «The legitimacy of new regionalism in the European Integration process», Oradea: University of Oradea, 4th-5th of May 2023. (дистанційна)
3. II Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність», Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 25 травня 2023 р. (дистанційна)
4. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи», Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 14 червня 2023 р. (дистанційна)
5. 62 Міжнародна наукова інтернет конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки», Тернопіль–Ополе, 13 – 14 червня 2024 р. (дистанційна)